

મહાકવિ પ્રેમાનન્દ કૃત

રાણયજી

તથા

કવિ વણયા કૃત

રણુજંગ

૧૯૫૭

અધ્યક્ષન કરનાર,
અભુલાલ રણુછોડલાલ મજમુદાર
બી. એ. એલ.એલ. બી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૫૭૮- વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ૨૫૩૫૨૧

વિષય ૬- : ૯

મહાકવિ ગ્રેમાનન્દ કૃત

રણયજ્ઞ,

તથા

કવિ વજ્રયા કૃત

રાણુજંગ.

જૂદી જૂદી પ્રતો ઉપરથી સંશોધન કરી સારોદ્ધાર કરનાર,

તથા

વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, ટીકા, રસાલંકારપ્રકરણ, વ્યુત્પત્તિ સહિત,

ચોથ પ્રસિદ્ધ કરનાર

મંજુલાલ રણુછોડલાલ મજમુંદાર,

ખી. એ. એલ. એલ. ખી; વરિય કોર્ટ વકીલ, વરોહરા.

‘સુદામાચરિત્ર’ ના સંશોધક.

સંવત ૧૯૮૦:

ઇ. સ. ૧૯૨૪.

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦:

પાકું પૃષ્ઠ ૧-૮-૦.

સર્વ હક કર્તાને સ્વાધીન.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંઘ

૧૧૫૭૯
૬-૨

આ પુસ્તકનાં ટાઇટલથી સાંકળીયા સુધીનાં કુલ ૧૦ પેજ
રામપુર, અમદાવાદમાં ગાનમંદિર પ્રેસમાં શંકરરાય અમૃતરાયે છાપ્યાં

તથા

બાકીનાં તમામ પેજ (પૃષ્ઠ ૧ થી ૪૮ + ૧ થી ૧૬૪ = કુલ પેજ ૨૧૨)
શિયાપુરા-વડોદરામાં શ્રી લુહાણામિત્ર સ્ટ્રીમ પ્રેસમાં અંબાલાલ
વીઠ્ઠલભાઈ હપ્પે છાપ્યાં અને રા. મંજુલાલ રણછોડલાલ
મજમુંદારે આ પુસ્તક અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું.

તા. ૧૫-૭-૨૪.

ઉપોદ્ધાત.

મહાકવિ ત્રિમાનન્દના એક સુંદર કાવ્યને 'સુદામા ચરિત્ર' ની ધાટીથી તૈયાર કરી, ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસીઓ સમક્ષ આજે હું રજૂ કરી શકું છું; તે બદલ ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર 'ત્રિ' માં રાખનાર સજ્જન સજ્જનીઓનો જ આભાર મ્હારે માનવાનો છે.

કવિના ન્હાનકડા અને લોકપ્રિય કાવ્ય-'સુદામા ચરિત્ર' ની અનેક આવૃત્તિઓ થયા છતાં મ્હારી આવૃત્તિને મળેલા સત્કારથી ઉત્સાહિત થઇને આ બીજું સાહસ મ્હેં ખેડ્યું છે.

'પ્રાચીન કાવ્ય' ના પહેલા અંક તરીકે આ કાવ્ય સને ૧૮૪૪ માં પહેલવહેલું છપાયું હતું. પછી થોડેક વર્ષે બૃહત્ કાવ્ય દોહન ભાગ ૩ જામાં એ છપાયું છે; પરંતુ તે લગભગ 'પ્રાચીન કાવ્ય' ના પાઠની જ બીજી આવૃત્તિ છે.

પ્રાચીન કાવ્યના સંશોધકોએ એમને મળેલી એકંદર છ પ્રતો ઉપરથી પાઠની પસંદગી કરેલી હતી; છતાં એમાં ઘણી લીટીઓ પ્રકાશકોને જ અગમ્ય જણાઇ છે. એટલે પ્રસ્તુત કાવ્યને વિશેષ સંશોધનની જરૂર જણાયાથી જૂદે જૂદે ઠેકાણે લખાયેલી પ્રતો એકઠી કરી, સં. ૧૭૮૭ માં લખાયેલી ગુજરાત ફાર્મસ સમાના સંગ્રહમાંની પ્રતનો સુખ્ય આધાર રાખી અમે પાઠ નક્કી કરેલો છે. કાવ્યના રચાયાને ૪૬ વર્ષ થયા પછીની, એટલે લગભગ કવિના જ જીવનકાળની આ પ્રત સૂરતમાં લખાયેલી છે. કવિએ આ કાવ્ય નંદરબારમાં રહીને રચ્યું છે; અને નંદરબારથી સૂરત એમની આવળ થતી તેથી તેમના કાવ્યની ખ્યાતિ સૂરત પહોંચતાં તેની આ નકલ થયેલી સંભવે છે. બીજી એવી શુદ્ધ પ્રત વડોદરામાં મીયાં મહમદની વાડીમાં લખાયેલી છે; તે તથા બીજી પ્રતોથી સંદિગ્ધ પાઠ ઉપર સારો પ્રકાશ પડ્યો છે.

આ પાઠભેદ ઉપરાંત, પ્રાચીન કાવ્યમાં હાપેલી પ્રતમાં એકંદર ૬૪૬ ટૂંકો છે; પરંતુ કાવ્યના પૂર સંબંધી કવિનો પોતાનો જ ઉદ્દેશ છે કે 'કડવાં છવીસ પદ પૂરણુ સ્નાતસે';-તેથી ખૂટતી ૫૨ ટૂંકોની શોધ પણ અમારે કરવી પડી છે; છતાં અમને સ્વીકારતાં આનન્દ થાય છે કે પ્રાચીન કાવ્યના કાર્યથી અમને ઘણી સરલતા મળી છે.

આ પુસ્તક સાથે ત્રિમાનન્દના પુરોગામી કવિ વજ્રયાજ્ઞાત 'રથુજંગ'નું અપ્રસિદ્ધ કાવ્ય જોડેલું છે તે દુલનાત્મક અભ્યાસ કરનારને ઉપયોગી થશે એમ ધારણા છે.

વિદ્યાર્થીઓ તેમજ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને ખાસ કરીને પુસ્તક કેમ વધારે ઉપયોગી થાય તે હેતુ ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તાવના, ટીકા, શબ્દવ્યુત્પત્તિ તથા રસાલંકારપ્રકરણની યોજના કરેલી છે. આ આવૃત્તિ સંબંધી વધારે વિદેયન કરવાનું મૂકી દઇ પુસ્તકને જ જોઈ જવા વાંચકોને વિનંતિ છે.

ઉપોદ્દયાતનું છેવટનું કર્તવ્ય-ઉપકારપ્રદર્શન હવે હાથમાં લઇએ છીએ. 'રથુજંગ'ની પોતાની પ્રતો અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની પ્રતો તથા કર્મણુ મંત્રીકૃત 'સીતા હરણુ' ની નકલ મૂકને આપવા માટે રા. ભાઈ હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ બી. એ, ફોર્મસ સમાની પ્રત જોવાની અનુકૂલતા કરી આપવા માટે સમાના મંત્રી રા. ભાઈ અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની બી. એ, કાલીલક્ષ્મી લાયબ્રેરીની પ્રતો આપવા માટે ત્યાંના સેક્રેટરી રા. પોપટલાલ જીવેરીલાલ યાત્રિક બી. એ, પોતાની પ્રત મોકલવા માટે રા. જગનલાલ ઠાકરદાસ મોદી બી. એ, તથા વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીની પ્રતો માટે કચેરેટર મી. ન્યુટન દત્ત-એ સન્મનોનો આભાર માનવાની આ તક હું લઉં છું.

'રથુજંગ' ની સં. ૧૭૪૦ માં લખાયેલી પ્રતનો પહેલ વહેલો ઉપયોગ કરવા દેવાની ઉદારતા બતાવવા માટે રા. જગનલાલ વિદ્યા-

રામ રાવળ તથા શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ આવજીનો હું ખાસ ઉપ-
કાર જાહેર કરું છું. કવિ વિષ્ણુદાસ કૃત 'ચુદકાંડ' ની સં. ૧૭૩૬ ની
પ્રત તથા સુનિ લાવણ્યસમયકૃત 'રાવણ્યમદોદરીસંવાદ' ની પ્રત-ઉપ-
યોગ માટે મોટી આપવા માટે રા. રામલાલ ચુનીલાલ મોદીનો ઉપકાર
અહીં જણાવું છું.

કાવ્યના અર્થ, વ્યુત્પત્તિ તથા અલંકાર સંબંધી કિમતી સૂચના-
ઓ લખી મોકલવાની સુજનતા બતાવવા માટે રા. બ. પ્રો. કેશવ-
લાલ કુવ બી. એ, પ્રો. નરસિંહરાવ દીવેદીઆ બી. એ, તથા
રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદી બી. એ-એ ત્રણે મુરબ્બીઓનો હું ખાણી છું.

કાવ્યનું ટીપ્પણ જોષ જઈ કેટલાંક સ્ખલનો તરફ ધ્યાન બેઠવા
માટે, પ્રીન્સીપાલ હીરાલાલ શાહ બી. એ. વિદ્યાબૂધણનો, તથા આ
આવૃત્તિનું કામ વેળાસર હાથમાં લેવાનો પ્રસંગ આણનાર ભરત
કેળવણી મંડળના ઉત્સાહી મંત્રી મહારા મિત્ર પ્રો. છાટાલાલ પુરાણી
એમ. એ-નો ઉપકાર માનીને મને સંતોષ થાય છે.

મહારા બાઈ કેવેન્દ્ર મજમુંદાર જેણે ધણી પ્રતોના પાઠ સર-
ખાવવાનું કંટાળાભર્યું કામ કરવા લાગ્યું છે તથા મહારા મિત્રો રા.
લક્ષ્મીનાથ બહરીનાથ શાસ્ત્રી બી. એ. તથા શાસ્ત્રી બહરીનાથ
કાશીનાથ, શાહિત્યશિરોમણિ ન્યાયબૂધણ-જેમણે ટીપ્પણમાં સહાય
કરી છે-હેમનાં નામ સંભાર્યા વગર આ ઉપકારની નોંધ અધૂરી જ
કહેવાય.

પુસ્તક વાંચતાં પહેલાં શુદ્ધિપત્રમાં બતાવેલી જૂઓ સુધારીને
વાંચવા વિનંતી છે.

રામનવમી, સં. ૧૯૮૦
ધંડીઆડા
વડોદરા.

} મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુંદાર.

પિતા વિહોણા સંસારમાં
શીળી છાંય સમી, ને કુટુંબની શિરચ્છત્ર
મહારી માતૃશ્રીને.

સાંકળિયું.

ઉપોદ્ધાત.

મેળવી જોયેલી પ્રતોના સંબંધમાં.

ઉપયોગી થયેલા ગ્રંથોની યાદી.

પ્રસ્તાવના.

	રજતનં પૃષ્ઠ.
(૧) પ્રેમાનન્દ-યુગની સંવતવાર નોંધ.	૧ થી ૫
(૨) પ્રેમાનન્દ અને તહેમની કવિતા.	૫ થી ૧૪
(૩) રામાયણનું રહસ્ય.	૧૪ થી ૨૫
(૪) ગુજરાતીમાં રામાયણી કથા.	૨૬ થી ૩૩
(૫) 'રણયજ્ઞ'નું વિવરણ.	૩૪ થી ૪૬

પૃષ્ઠ

રણયજ્ઞ-મૂલ.	૧ થી ૭૪
રણયજ્ઞ-ટીકા.	૭૪ થી ૧૩૮
કવિ વજ્રયાદૃત રણજંગ.	૧૩૯ થી ૧૫૩
પૂર્તિ.	૧૫૪
રસાલંકાર-અકરણ.	૧૫૫ થી ૧૬૦
વ્યુત્પત્તિના શબ્દો.	૧૬૧ થી ૧૬૨

ઉપયોગી થયેલા ગ્રંથોની યાદી.

- ૧ રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરીકૃત ' ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રત્નભા. '
- ૨ રા. હીમતલાલ અંબરીયાકૃત ' સાહિત્ય પ્રવેશિકા. '
- ૩ પ્રો. નરસિંહરાવ દીવેદીયાનાં ' Wilson Philological Lectures on Gujarati Language & Literature ' Vol. I.
- ૪ રા. બ. કમળાશંકર ત્રિવેદીનું ' ખુદ્દ બ્યાકરણ. '
- ૫ પ્રો. કેશવલાલ મુવનું ' ભાવણ-કાદમ્બરી '-પૂર્વભાગનું દીપ્પણ.
- ૬ ખુદ્દનું કાચ્છોદન ભાગ ૧, ૪, ૮.
- ૭ રોમ્બેશયંદ્રે કૃત કૃત ' Great Epics of India '
- ૮ રા. બ. ચિંતામણીરાવ વૈલે કૃત ' Riddle of Ramayana. '
- ૯ ડૉ. સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના ' પ્રાચીન સાહિત્ય ' માંથી ' રામાયણ ' ઉપરનો નિબંધ.
- ૧૦ રા. શ્રીવેદીકૃત ' આર્યોના તહેવારોનો ઇતિહાસ ' માંથી ' રામનવમી ' નો લેખ.
- ૧૧ પ્રો. મેકડોનલ્ડકૃત ' સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ. '
- ૧૨ પ્રો. આનન્દશંકર મુવનો ' ગુજરાતનું સંસ્કૃત સાહિત્ય ' નો લેખ.
- ૧૩ આદિકવિ વાલ્મીકિનું ' યુદ્ધકાંડ ' તથા ' ઉત્તરકાંડ. '
- ૧૪ ડુ. વ. સોસાયટી, કાર્પેસ સભા, હાહીલકમી લાયબ્રેરી, વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરી તથા રા. હીરાલાલ પારેખના સંગ્રહની હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોની યાદીઓ.
- ૧૫ રા. હનનલાલ રાવળનો ' ગુજરાત પ્રાન્તના બૂના કવિઓની હકીકત ' નો ગ્રંથો સાહિત્ય પરિષદમાંનો લેખ; તથા રા. મણિલાલ બ્યાસે પાંચમી સદિનું ' રિષદ્ વખતે રબૂ કરેલો પ્રદર્શન કમીટીનો રીપોર્ટ.
- ૧૬ (હરતલિખિત ગ્રંથ) કર્મણ મંત્રીકૃત ' સીતાહરણ. '
- ૧૭ સુનિ ' વપ્પય મયનો ' રાવણ મંદોદરી સંવાદ. '
- ૧૮ ભીમની ' નિશીલા પોહરાકથા ' ની સં. ૧૬૩૨ ની પ્રત.
- ૧૯ વલ્લયાકૃત ' સીતાવેલ ' ની સં. ૧૭૧૪ ની પ્રત.
- ૨૦ કદાન મયેનું ' માયણ ' રચ્યા સંવત ૧૬૨૭.
- ૨૧ કવિ ' નાન ' નું ' યુદ્ધકાંડ ' ની સં. ૧૭૩૬ ની પ્રત.

મેળવી બેચેલી પ્રતોના સંબંધમાં.

આ આવૃત્તિમાં એકંદર સાત પ્રતોના ઉપયોગ કર્યો છે. બધી પ્રતોના મુખ્ય અને ગૌણ બધા ફેરફારો નોંધવાથી સામાન્ય વાંચકને કંઈ લાભ નથી; અને ઉલટું કુટનોટવાળી ચોપડી માટે લોકોમાં અણગમો થાય છે; તેથી પ્રત-પાઠાંતરો નોંધવાના સંબંધમાં એવી પદ્ધતિ સ્વીકારી છે કે શુદ્ધ પાઠવાળું મૂલ કાવ્ય જે અમે છાપ્યું છે તેમાં 'પ્રાચીન કાવ્ય' તેમજ બૃ. કા. દો. ભાગ ૩ માં છપાયેલા પાઠ કરતાં આં આં ફેરફાર છે તે જ દ્રશ્ય બતાવ્યું છે; કારણ કે વસ્તુતઃ રા. બ. કુંડાવાળાની આવૃત્તિ પણ મુખ્ય ચાર પ્રતો ઉપરથી તૈયાર કરેલી છે. તે ચાર ઉપરાંત બીજી સાત પ્રતોનું અન્યવાળું પાડી આ આવૃત્તિનું સંશોધન કરેલું છે. તેથી દ્રશ્ય છાપેલી પ્રચલિત પ્રત કરતાં આ નવી આવૃત્તિ ટ્યાં આં બૃદ્ધી પડે છે તે જ બતાવ્યું છે. તેમાંથી ગૌણ પાઠોને તો મૂકી જ દેવા પડ્યા છે.

એકંદરે બેઠણી સં. ૧૭૮૭ની પ્રતની રાખી છે; જ્યાં તત્સમ શબ્દો હોય ત્યાં તેના શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો મૂક્યા નથી. કારણ કે કવિતાની લીટી જે મૂળ, માધને કથા કરવા માટે લખાઈ છે તે લાંબી, કંઈક અને આવડે અધરી થાય તેમ ન થવું જોઈએ. તેથીજ શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો બોલવાથી માત્રા ખૂટતી હોય ત્યાં કવિઓ તત્સમ શબ્દો છુટે હાથે વાપરે છે. (જેમકે, 'પરણામ', 'નિરમળ', 'ભગતી', 'પદારથ' વગેરે) તેથી તે જેમને તેમ રહેવા દીધા છે.

(૧) સં. ૧૭૮૭ના કાર્તિક સુદ ૩ ને વાર સોમની ફાળેસ સમાની પ્રત જમદીશ્વદાસ વણારસીદાસ લાડવીસાએ સુરતમાં છાપેલી છે. (૨) બીજી પ્રત સેંદ્રલ લાયબ્રેરીમાંની સં. ૧૮૪૫ના માગસર સુદ ૭ ને વાર સોમે વ્યાસ ભગવાનજી સુત રૂપનાથજીને અર્થે પંચા

મોતીરામ નરભેરમે મામ ત્રાણુજમાં લખી છે. તેજ ઠેકાણુની (૩) ત્રીજી પ્રતનાં પહેલાં બે અને છેલ્લાં બે પાનાં ફાટી ગયેલાં છે. (૪) ચોથી પ્રત રા. હમનલાલ મોદીવાળી સં. ૧૮૭૫ માં પોપ વદ ૮ વાર મંગલે ગામ સંડેર, તાલુકે પાટણમાં ભાણુદાસે લખેલી છે. આ પ્રતમાં એક વિશેષતા નોંધવા જેવી છે, એમાં એકંદર ૨૬ હડવાં-માંથી પહેલાં છમાં દશરથને અવધુનો શાપ લાગ છે સાંથી સીતાહરણ સુધીની કથા આપી છે; પછીનાં ૨૦ હડવાંમાં 'રણયજ્ઞ' કેટલેક ઠેકાણે ટૂંકાવીને આપ્યો છે. (૫) પાંચમી પ્રત શુ. વ. સોસાયટીના સંગ્રહની હતી તે પણ કંઈ વિશેષતાવાળી છે, એમાં શરઆતનાં ચારેક પાનાં નથી તેમજ છેવટનાં પણ નથી; પરંતુ એમાં ૩૦ હડવાં સુધીનું કાવ્ય આપ્યું છે છતાં રામરાવણનું યુદ્ધ તો અધૂરું જ છે; વળી એમાં પાતાલખંડે અહિરાવણની કથા આપેલી છે. (૬) છઠ્ઠી પ્રત અમદાવાદના પરી. યુનીલાલ પીતાંબરે વડોદરામાં જનની બાલ-મુકુંદ જે મીયાં મહમદની વાડીમાં રહે છે તેની પ્રત ઉપરથી વડો-દરામાં ઉતારેલી છે. તે પ્રત ઘણી શુદ્ધ છે; અને ફાર્બસ સભાની પ્રત સાથે ઘણી મળતી આવે છે. (૭) સાતમી પ્રત ડાહીલક્ષ્મી લાય-બ્રેરીની સં. ૧૮૬૮ ના આવણ સુદ ૧૫ જીનેડીની લી. શા. પીતાંબરદાસ શામજી યાતે નાગરદસા-વસતી શ્રી મુંગાઈમાં લખેલી છે. આમ સંશોધનના સંબંધમાં પ્રકાશકનો નમ્ર ખુલાસો છે.

પ્રસ્તાવના.

(૧)

પ્રેમાનન્દયુગની સંવત્સાર નોંધ.

સંવત્

૧૧૮૩ શિવાજીનો જન્મ; કેશરાજીનો 'શામચરોરસાયન રાસ' રચાયો.

૧૧૯૨ કવિ પ્રેમાનન્દનો જન્મ.

૧૭૦૦ નેમીવિજયે 'શીલવતીનો રાસ' રચ્યો.

૧૭૦૩ વીરમસુત હરિશંખે 'સીતા સ્વયંવર' રચ્યો.

૧૭૦૪ સુરભટે 'દેવમારોહણ' કાવ્ય રચ્યું.

૧૭૦૫ અખાસકતે 'અખેગીતા' લખી.

૧૭૦૬ મોપાળદાસે 'મોપાળ ગીતા' રચી.

૧૭૦૮ પાટણના કવિ વિશ્વનાથ ભનિએ 'નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર' (હાર, કુંડી, અને મોસાળ,) રચ્યું; ભરૂચના બંધારા કવિ વાપીદાસે 'અભિમન્યુ આખ્યાન' રચ્યું.

૧૭૦૮-૧૦ પ્રેમાનન્દને શુક સમચરણનો મેળાપ થયો ને કાવ્યપ્રસાદી મળી.

૧૭૧૧ અમદાવાદના મૂળજીએ 'નરસિંહ મહેતાના બાપનું આજ્ઞ' (અપ્રસિદ્ધ) રચ્યું.

૧૭૧૪ ઝઊરંજરેગ 'આદ્યમગીર' નામથી દિલ્લીની માદીએ બેઠો.

૧૭૧૩ કૃષ્ણદાસકૃત 'કુંડી' રચાય; રતનજીએ બાગલાણુ છંદે તાલિકમર્ત 'વિશ્વેશી રાત્રનું આખ્યાન' રચ્યું.

૧૭૧૮ શિવાજીએ આદ્યજ્ઞાનને માર્યો અને મોગલ સરદાર શાહિસ્ત-ખાનને ધાવલ કર્યો.

૧૭૧૯ 'દેવર્ગનીસરણી' પ્રેમાનન્દ કવિનું પહેલું કાવ્ય રચાયું.

- ૧૭૨૦ પ્રેમાનન્દે અઢી ધડીમાં વંચાય એવું ' હરીમણાદરણુ ' વડોદરામાં રચ્યું; તે રસાહંકાર વિનાનું હોવાથી કવિ એને 'હાથ લાલમણુ' કહે છે; તાપી કાંઠે બસનપુરના રહીશ પ્રેમાનન્દના શિષ્ય વીરજીએ 'સુરેખાદરણુ' રચ્યું; શિવાજીનો શયગઢમાં રાજ્યાભિષેક થયો, અને સૂરત પહેલીવાર લૂટ્યું.
- ૧૭૨૧ વડોદરાના વલ્લિદ્ પ્રેમાનન્દશિષ્ય હરિદાસે ' સીતાવિરહ ' રચ્યો.
- ૧૭૨૩ પ્રેમાનન્દે શૃંગાર અને વીરરસમયું ' જ્યોત્ષ્ણાદરણુ ' ૨૬ કંઠવાનું બાંધ્યું; ૧૭૩૨ માં ફરી લખ્યું.
- ૧૭૨૪ વીરજીએ કામાવતીની કથા રચી; અધુરુદન વ્યાસે ' રાજા વિક્રમ અને હંસાવતીની વાર્તા ' (અપ્રસિદ્ધ) રચી.
- ૧૭૨૬ શિષ્ય હરિદાસે 'શામળશાહનો વિવાહ' રચ્યો; શિવાજીએ ખીજવાર સૂરત લૂટ્યું; અંગ્રેજોએ અમદાવાદથી કોહી બહોલી નંદરબારમાં નાખી.
- ૧૭૨૭ પ્રેમાનન્દે 'ચન્દ્રકાંસ આખ્યાન' અને 'અભિમન્યુ આખ્યાન' વડોદરામાં રહી રચ્યાં; શિષ્ય હરિદાસે 'નરસિંહ મહેતાના બાપનું આજ્ઞ' રચ્યું.
- ૧૭૨૮ પ્રેમાનન્દે 'મહાલક્ષ્મી આખ્યાન' લખ્યું, ૧૭૧૧ માં ફરી લખાયું; વીરજીએ 'અગ્નિરાજનું આખ્યાન' રચ્યું.
- ૧૭૨૯ 'કૃષ્ણશૃંગાખ્યાન' જોગલૂત્રીયા કાળમાં નંદરબારમાં આવી લખ્યું.
- ૧૭૩૦ સહત કવિ નરસિંહના જીવનપ્રસંગમાંથી 'હુંડી' લખી, ૧૭૪૪ માં સુધારી; 'વામનકથા' રચી; 'હુંડી' લખનાર કૃષ્ણદાસે 'કલિમણીદરણુ' રચ્યું.
- ૧૭૩૪ 'હારમાળા' રચીને સહતકવિ નરસિંહ મહેતાનો જીવનપ્રસંગ ગાયો.
- ૧૭૩૬ 'કૌરવી-સ્વયંવર' રચાયો; જનપતિ શિવાજીનું અવસાન થયું.
- ૧૭૩૭ પ્રેમાનન્દે 'આજ્ઞ' અને 'અધાતા આખ્યાન' રચ્યાં; કૃષ્ણદાસે 'આમેર' રચ્યું; હરિદાસે 'ભારતસાર' રચ્યો.

- ૧૭૩૮ ' શુદ્ધાભાચરિત્ર ' અને ' શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતા ' રચ્યાં.
- ૧૭૩૯ ' આમેશ ' વડોદરામાં નાગરી ન્યાતની પાટે ગાયું; સિંધ રત્ને-
શ્વરે ' ભાગવત હસમસ્કંધ ' અને ' પાંડવાશ્વમેધ ' રચ્યાં.
- ૧૭૪૦ ' સુધન્વાઆખ્યાન ' રચ્યું; ' શામળશાનો મ્હેટો વિવાહ ' સિંધ
હરિદાસના ' વિવાહ ' ઉપરથી રચ્યો; રત્નેશ્વરે ભાગવત ' પ્રથમ
સ્કંધ ' રચ્યો; કવિ આ વરસમાં સિંહસ્થ આવવાથી ગોદાવરી
યાત્રાએ ગયા.
- ૧૭૪૧ ' રઘુચરિત્ર ' યું ૨૬ કકનાંતું વીરસખયું કાવ્ય નંદરખારમાં રચ્યું.
- ૧૭૪૨ ' નંદરખારના રાજની રાણી મરી જવાથી એને દિલાસો આપવા
' નળાખ્યાન ' લખ્યું; (ફરી લખ્યું સં. ૧૭૭૬); વીરછએ
' હસાવતારકથા ' લખી; ભિનહર્ષગણિએ ' કુમારપાલ રાસ ' રચ્યો.
- ૧૭૪૩ ' ગોરક્ષચરિત્ર ' અને ' કળીચરિત્ર ' લખનાર મુકુંદે ' ભાત-
માળ ' રચી.
- ૧૭૪૫ (કે ૧૭૬૬) કવિને નંદરખારમાં રાજમુકપદ મળ્યું.
- ૧૭૪૬ સંસ્કૃત છન્દોના મિશ્રભૂવાળું ' દ્રૌપદીહરણ ' રચ્યું; ત્હેણું
કવિત્વ સંદિગ્ધ છે.
- ૧૭૪૮ મહાદેવપુરાણમાંથી ' હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન ' લખ્યું.
- ૧૭૫૩ મહાદેવપુરાણ સ્કેણું છે તેથી એની કથા કરવામાં યું અપર
છ એમ પુરાણીઓએ કહાથી કવિએ ' દેવીચરિત્ર ' લખ્યું; અને
ખતાવી આપ્યું કે પોતે એ પુરાણમાં પણ પારંગત છે.
- ૧૭૫૭ રાજરામની સ્ત્રી તારાબાઈએ ગરેડી સમ્બનો કારમાર હાથમાં લીધો.
- ૧૭૫૮ (૧૭૪૬) ' સુભદ્રાહરણ ' રચ્યું.
- ૧૭૪૮ થી ૧૭૬૫ સુધીમાં ' મહાદેવપુરાણ ' વડોદરામાં રચ્યું. એ
પુરાણનો મ્હેટો ભાગ ' મહાલક્ષ્મી આખ્યાન ' ' હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન '
અને ' દેવી ચરિત્ર ' થી રોકાયો છે.
- ૧૭૬૨ વલ્લભ સૂરવીએ ' ભાગવત 'ના પારે સ્કંધ કવિતામાં રચ્યા.

૧૭૬૪ મરાઠા સ્વામી હલતાં જોરેં જડે મ જાહમદનવરમાં પોતા
જાવણીમાં મરી ગયો.

૧૭૬૬ (૧૭૨૬) યાંતરસપ્રધાન 'જાણવકાખ્યાન' નંદરબારમાં રચ્યું.

૧૭૬૫ થી ૧૭૬૦ માં રચ્યા સાહની જાણ વિનાના પ્રેમાનન્દના મંથે
'કસમસ્કંધ-પૂર્વાધ' 'જામરખતીસી' 'કાણ્ણલીલા' 'જામુવાહન
આખ્યાન' 'મન્વેલ' 'વિવેક વણ્ણકારો,' 'મુક્તિદાખ્યા
(સપ્તમસ્કંધ), 'કુટિમણ્ણીકરણ', અને નાટ્યો 'સાબમા
રોપકસિંકા આખ્યાન' 'પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન' તથા 'તા
ર્યાખ્યાન' મળી આવે છે. નાટ્યો રચવાનું યશોધન હ
હવિને ખાતે સો સ્વીકારવા નથી.

૧૭૭૦ રત્નેશ્વરે 'શૂર્પણ્ણકાવલી'નો મંથ લખ્યો; સાદું જનપ્રિય
આશાજી વિશ્વનાથને પેરના નીચ્યો.

૧૭૭૨ સામળમટે 'શિવપુરાણ' રચ્યું.

૧૭૭૪ સામળમટની 'પદાવતીની વાર્તા' લખાઈ.

૧૭૭૫ સામળમટે 'વેતાળ પચ્ચીસી'ની વાર્તા રચી.

૧૭૭૫ થી ૧૭૮૫ સામળમટે 'સિંહાસન બત્રીસી'ની વાર્તાઓ રચી.

૧૭૭૬ હવિના શિશ્ય-પુત્ર વલ્લભે 'કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન' રચ્યું.

૧૭૭૮ પીલાછરાવ આચકવાડે મુરત અઠ્ઠાશીસી ઉપર પોતાનો અમ
લેસાડ્યો.

૧૭૮૦ વલ્લભે 'દુઃસાસન કબિરપાન' લખાયું; હામાછરાવ આચ
વાડને આઠાપુરની હડાઈમાં બહાદૂરી બતાવવા માટે રાજ
મહારાજે 'સમયેર બહાદૂર' બનાવ્યા; રહેમતા બત્રીસ પીલ
છરાવે સોનજમાં કીલ્લો બાંધી શાણું લેસાડ્યું; જડોદ
આચકવાડના હાથમાં આવ્યું.

૧૭૮૧ વલ્લભે 'યજ્ઞ પ્રત્યોત્તર' લખ્યું રચ્યું.

૧૭૮૩ આચકવાડને ગુજરાતના મુળાને, પેઠા વિરુદ્ધ મદદ આપ્યા બા
અમદાવાદનો અડધો ભાગ મળ્યો, અને આચકવાડની હવેલી
શાણું લેહું.

૧૭૮૭ રામભક્તે 'ચૈત્રવાસિષ્ઠ' ૨૧ સર્ગમાં રચ્યું.

૧૭૯૦ પ્રેમાનન્દનું અવસાન; બીજા કામાચારાને આખા યુગરાત ૭૫૨ સત્તા જમાવી.

૧૭૯૨ વલ્લભભટ્ટ મેવાડાએ 'ધનુષ્યધારી'નો ગરબો રચ્યો.

૧૭૯૫ ભાવસાર કવિ રત્નાએ લોકપ્રિય 'તેર આસ' લખ્યા.

૧૭૯૬ શિષ્ય કુન્દર મેવાડાએ 'કરામસ્કંધ' પૂરો કર્યો.

૧૮૦૦ પ્રેમાનન્દના 'વિવેકવલ્લુભારા'ના અનુકરણપ મોળમના છવરામ ભટ્ટે 'છવરાજ યેહની મુસાફરી'નું રૂપક લખ્યું.

(૨)

પ્રેમાનન્દ અને લહેમની કવિતા.

(સં. ૧૬૯૨-૧૭૬૦ઃ ઈ સ. ૧૬૩૬-૧૭૩૪)

જન્મ—મહાકવિ પ્રેમાનન્દ અથવા ચોતે કહે છે તેમ 'ભટ્ટ પ્રેમાનન્દ' નાનદેરા, આઠવર્ષેથી બાંકાજી વડોદરાના રહીરા હતા. લહેમના પિતા કૃષ્ણરામ લહેમને ન્હાના મૂળીને જ દેરા થયા. માતા પછવાડે થોડાં વર્ષમાં યુવરી ગઈ, એટલે કવિ માણીને ત્યાં રહ્યા હતા. ચૌદ વર્ષે વર્ષ કુધી પ્રેમાનન્દ મૂળી અને જડભરત દેખાતા. તે પછી, નરસિંહ મહેતાને જેમ ગોપનાથ મહાદેવે અનુવદ કર્યો અને દવારામ—ભાઈને ઇચ્છારામ ભટ્ટજીએ હાથ મૂક્યો, તેમ કવિને પણ એવી દિગ્દૃષ્ટિ થવાથી જ કાવ્ય-પ્રસાદી મળી હતી. તે સંજોગથી જ ત્રણ આખ્યાયિકાઓ પ્રચલિત છે.

કાવ્ય પ્રસાદી—જેક પ્રમાણે, વડોદરામાં કામનાથ મહાદેવના દહેરામાં કે બહુચરાણના મંદિરમાં કે એટલામાં આસપાસ, મેઘ સાધુ ભટ્ટાર્ક હતા. લહેમની સેવા ન્હાનો પ્રેમાનન્દ કરતો. જવાને આમલે દિવસે સાધુએ પ્રેમાનન્દને દહીં કે મ્હારા જતા પહેલાં સ્વધારમાં વહેલો આપલે; પરંતુ પ્રેમાનન્દને જતાં મોઢું થઈ ગયું, ને બધાને ન્દરે છે તે.

સાધુ ત્યાંથી બાલી નિકળ્યા હતા. પ્રેમાનન્દે પાછળ દોડીને સાધુને પકડી પાડ્યા. સાધુએ કૃપા કરી આશીર્વાદ આપ્યો:- 'ભૂ, તું હવે પ્રાકૃતમાં કવિતા કરી રાષ્ટ્રીય: ને વહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃતમાં કવિતા કરવાની સક્તિ તને પ્રાપ્ત થાત. '

બીજી કથા,—એના પ્રસિદ્ધ પુત્ર અને શિષ્ય વલ્લભના એક કથનના આધારે એવી કે કે બાલક પ્રેમાનન્દ કામનાથ મહાદેવમાં રહેતા એક રામચરણ હરિહર નામના વિદ્વાન સંન્યાસી (પૂર્વોચ્ચમાં પાટણના નાગર) ના બહુ પ્રસંગમાં આવ્યો હતો. તેમના સહવાસ તથા ઉપદેશથી બાલકનું કવિકૃત્ય બીલ્યું. આપણા ગુજરાતી કવિઓમાં ગદીશ, અખો, ક્યારામ બધાં યાત્રાળુઓ હતાં; તેમ રામચરણ સાથે કવિ પણ દેશ પરદેશ આથડયા અને સંસ્કૃત તથા હિન્દી શીખ્યા. કવિએ સંસ્કૃત કાવ્યસાહિત્ય ઉપરાંત અકાલાતત, રામાયણ, શ્રીમદ્ ભાગવત હરિવંશ, કૃષ્ણભગવત તેમજ બીજાં પુરાણોનો પરિચય કર્યો. તરત-જ્ઞાન, ન્યાય તેમજ છન્દસૂત્ર, રસાલંકાર, વગેરેને પણ એનાં બાપી શીખ્યાં નહિ. એ અરસામાં સૃષ્ટિનું સૌન્દર્ય જોઇને કહો, જનસમાજના રીતરિવાજ તથા મનોવૃત્તિ પારખ્યાથી કહો, પરદેશી લોકોનાં કૃત્ય તથા તેમની રસિકતા કીધ્યાથી કહો કે એકંદરે સંસાર અવસીક્યાથી કહો—કહો તેથી કવિની શુદ્ધ વિકાસ પામી.

શુરુનો આદેશ—આ સમય, પંડિતોની માનીતી થઇ પડેલી હિન્દી ભાષાનો હતો; તેથી તેના મોહમાંથી બહુદ્રુત થયેલ પ્રેમાનન્દ પણ બચી શક્યા નહિ. ક્યારામ અને હલપડરામની જે જે એમણે એમનો હાથ પહેલાં તો એક જનભાષાના કાવ્ય ઉપર અજમાવ્યો; કાવ્ય રચીને શુરુને બતાવ્યું. પૂર્વોચ્ચના ગુજરાતી શુરુએ કહ્યું:- 'કમર મૂકી અને તું હુંગરને પૂરે કેમ ?' (વલ્લભ-યુધિષ્ઠિરવ્રકોદર-સંવાદ). તે ઉપરાંત પ્રેમાનન્દે તુચ્છકારાની ગુર્જરીમાં કવિતા કરવાનો શુરુઆદેશ મ. યે ચડાવ્યો; અને નૈમિક શુરુમકિતથી એ આદેશ જનપર અણિશુદ્ધ પાડ્યો. સંદેહ કરેલો ભાષાવલ્લ પૂર્ણદૃષ્ટિની વિધિ સુધી પહોંચી બધે તોજ પાછી પહેરવાનું અર્થ 'મણ' એમણે કહ્યું. તેમના પુત્ર વલ્લભ ફાંકડાએ પોતાનું નવરસમયું કાવ્ય વંચાવી, એન

સાખાણીમાં માલી લખ, તે ‘પણ’ ક્રા એકવાર ‘મૂઠાળું’ હતું-એમ કવિની છવનકા નોંધે છે.

ઉદરનિમિત્ત પરદેશ-વડોદરામાં જન્મેલા પ્રેમાનન્દ, સાહિત્યનું મૂલ મૂલવવા, મુગલાઇનું ઝુંબાઇ અને મહાકાવ્યને જાણે સૂરતમાં જન્મ રહ્યા. આ સમયે રિસ્વીમાં કૌરવમહેળ અને દક્ષિણમાં શિવાજી મહારાજની હાલ વાગતી; એટલે યુજ્જયત તેમજ આનંદેશમાં સાન્નિધ્ય જાળી હતી. વડોદરા પછી સૂરત, અને વચ્ચે વચ્ચે નંદરવાર જન્મ કવિએ પોતાનાં આખ્યાનોની રસજાળો આવી રીતે યુજ્જયતની છેક દક્ષિણ સરહદ સુધી ફેલાવી હતી. સંવત ૧૭૨૬ માં કારે જોગજ્ઞીસે મળ પડ્યો ત્યારે પ્રેમાનન્દે ‘ઉદર કાળે સેવ્યું નંદરવાર,’ ને ત્યાં નંદીપરામાં રહી કવિતા કરતા. વચમાં વચમાં કવિ સૂરત અને વડોદરે પણ આવળ કરતા હતા.

પુરાણી પ્રેમાનન્દ-મહાભારત, હાવવત અને પુરાણના કથામસ-એની સંસ્કૃત કથા કરનાર પુરાણીઓની આ સમયમાં ખોટ નહોતી. તેથી પ્રેમાનન્દે, જ્યારે એની એ સંસ્કૃત કથાના રસચરના કંઠા વાંચવાના છેક દહ પ્રાકૃતમાં-સોપાનાં બાલકાષામાં પુણ્યકથાઓ સંભળાવવા માંડી ત્યારે પ્રાકૃત આતાવર્ગ લેખના તરફ ઝિંચાઇ આવ્યો ને સંસ્કૃત પુરાણીઓ સાથેના પ્રેમાનન્દનો વિચક સાર થયો. પુરાણી બ્રાહ્મણો, સંસ્કૃત જ્ઞાનના એકલા ધભરદાર હોવા, સમાજમાં એ પ્રતિષ્ઠા પામતા તે હવે પ્રાકૃત કથા કરનારની અદેખાઇ કરતા મંડયા. કારણ કે પ્રાકૃત બ્યવહારમાં ચૂંચારલા સમાજને મહાભારત, રામાયણ, હાગરત વગેરે કથાસાગરમાંથી મનમમતા પ્રવંચોની ભેટ જારી પ્રેમાનન્દે લોકોના હૃદયગિરિવાઓ સર કરી લીધા હતા; અને તેથી પણ પ્રેમાનન્દની લોક-પ્રિયતામાં વધારો થયો સંભવે છે.

આર્થિક કિચિત-પુરાણીઓની સંસ્કૃત કથાઓ સામાન્ય માણસને અધરી પડવાથી કવિએ માર્કંડેયપુરાણમાં લખ્યું છે કે જ્યારે ‘યથા પુરાણી મોંવા દાઠ, તેથી થયો ધણે કથાટ; હવે કાણુ દેખાડે વસમી વાટ, થયા બંધ સ્વર્ગનર્કના ઘાટ-;’ ત્યારે કવિએ ‘હયું’ પ્રાકૃત વિમાન, ‘ અને યુજ્જયતી બાષામાં કથાઓ કરી. ભાવિક આતાઓએ

કવિની સારી સંભાવના કરી; અને કવિ સાથે દ્રવ્ય કમાયા હતા. તે દ્રવ્ય કવિએ બ્રહ્મભોજનમાં અર્ચુનું હતું એમ જાણ્યું હતું છે—'એણે મૃતસંસ્કૃતિ ચલાવી, પ્રભુએ બાંધી સાકર પાળ.' કવિ પોતાની પાછળ પોતાનાં આઠ ધર તથા ચોટું શેઠડ મૂકી જયા હતા એમ કહેવાય છે. એ ધરના સ્મારકરૂપ વડોદરામાં 'ગ્રેમાનન્દ કવિની પોળ' નામનો ભાગ હાલમાં બતાવાય છે.

નિરક્ષમાની મહાકવિ—ગ્રેમાનન્દને મોટા કવિ તરીકે પૂજવાનો મોહ નહોતો; ઉલટું પોતાને, નમ્ર કથાકાર તરીકે—સદાના સાદા ભક ગ્રેમાનન્દ તરીકે જાણાવી પોતાની કવિતામાં જોડ દેવા તો—'કવિજન રમે જોડ દેશો' 'કરજરી કવિજોને કહું છું, દોષ રમે કાઢ જાણે ર'—એવા વિનયપૂર્ણ વચ્ચે એ કામા માગતા જણાય છે. કવિની ઉવઠની અવસ્થાનો મંથ 'કુશમસ્કંધ' જ્યારે પક કહવાંથી અધૂરો રહ્યો ત્યારે તે પૂરો કરવા ગ્રેમાનન્દે પોતાના મુખ્ય ચાર શિષ્યો—વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી અને સુન્દરને જોડ વ્યા; અને ફરેકને કુશમસ્કંધમાંથી એક એક કહડું નમૂના માટે લખી લાવવા કહ્યું. પહેલા ત્રણની કવિના સુન્દર કરતાં ચઢીચાડી હતી; પણ એમણે ઉવઠમાં કવિતા કરનારની સામાન્ય રુઢિ પ્રમાણે 'કવિ' એવા શબ્દ મૂક્યો હતો. પરંતુ ગ્રેમાનન્દે પોતે કવિપદનો દાવો કદિ કંઈ નહોતો; તેથી શિષ્ય સુન્દરે એવું કાંઈ ન લખવાની ખાસ કાળજી રાખી. આ વિનય બતાવ્યાથીજ કાવ્ય પૂરું કરવાનું કામ તેને સોંપાયું હતું.

સ્વતંત્ર કવિ—સાપાલકિતના ટેકીલા બાતને જાણે એવી નિરપૂ-હતા અને સ્વતંત્ર જુરસો કવિમાં હતાં. ગમે ત્હેરા વિનયના ઉદ્દેશમાં પણ પ્રામરતાનો પડખો મુકી કવિએ પડયા દીધો નથી નવરસના રસીયા કવિને નંદરબારના કાકાર, તેમજ વૈષ્ણવ મિત્રો શંકરદાસ, આશવ-શેઠ વગેરેનો આગમ મળ્યો હતો; છતાં પ્રભુરસભીલાને બદલાવવા સિવાય કોઈ પ્રાકૃત મનુષ્યની પ્રસંસા કરવામાં કાવ્યસકિતને હલકી પાડવા એમણે સાફ ના પાડી દીધી હતી; માત્ર અલોકવિ નરસિંહનાં જ ગુણગાન પ્રાકૃત મનુષ્ય છતાં કવિએ સહારણ ગાયાં છે. બાકી તો કવિના પુરાણમાંથી કેવળ ગુણગાનમાં આવેલા નરોત્તમનાં જ ચરિત્રો

કવિને ગાવાં કોઈ કાવ્યમાં છે. આ જ યુગના લોકાનુરંજક લોકપ્રિય કવિ સામવલકનાં ‘ રખીયલ રૂઠો રાજવી, લોભ સમોતર ધૂપ-’ એવાં કાઠાધલાર્યાં વાક્યો સરખાવવા એવાં છે. દવિનું સ્વમાન કંઈ સપાટી ઉપર હતું તે આથી રહેજ પ્શાનમાં આવવા એવું છે.

શિષ્યમંડલ—પ્રેમાનન્દ એમના યુગના અધિષ્ઠાતા હતા એટલું નહિ પણ પોતાની ખાટીથી કાળ કરનાર લેખકોના વર્મ (school) ને સ્થાપનાર પણ હતા. અંગ્રેજ સાહિત્યના ડૉક્ટર જોન-સનની જેઠે એમની આસપાસ લેખકોનું વિનિધરંગી મંડલ ભર્યું હતું. કવિ-સૂર્યનું નક્ષત્રમંડલ જી પુરુષ સમેત સૌ એક શિષ્ય-મંડલપત્ર હતું થયું હતું. તેમાંથી બાવનવીર એવા બાવનનાં નામ વલ્લભે ગણાવ્યાં છે. ‘ એ પૈકી એમની કૃતિ પ્રકાશમાં આવી છે એવા તો ગાયક વીરજી, સહવાસી હરિદાસ, પ્રજાદકવિ દ્વારકાદાસ, અનુવાદકવિ રત્નેશ્વર, નિર-કુશ કવિ વલ્લભ અને સારો સુન્દર એ જ જ છે. ’ પ્રેમાનન્દના એટલું પુરુષોનું તેમજ ઓળોનું શિષ્યમંડલ જૂના કે નવા કાંઈ સાક્ષરનું ભણ્યું નથી.

શિષ્યોનું કાર્ય—કવિએ શિષ્યોની સજ્જિ માપી લઈ સૌ સૌને અનુકૂળ કાર્ય સોંપ્યું હતું. પોતે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત એવું સાહિત્ય તૈયાર કરવાનું માથે રાખ્યું હતું; વલ્લભને હિન્દીની ખાટી બતાવવામાં આવી હતી; રત્નેશ્વરને ગરાડી અને સંસ્કૃત એવું, વીરજીને ઉર્દુ અને ફારસી એવું અને સુન્દરને પૌરાણિક વાર્તા એવું સાહિત્ય લખું કરવા સોંપણી થઈ ગઈ હતી. આમ પ્રેમાનન્દસંપ્રદાયમાં એક યુગ અને બીજા લાગતો હતા; કારણ કે એ શિષ્યમંડલમાંથી કાંઈ બીજો પ્રેમાનન્દ નિવડ્યો નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે કે એ શિષ્યો કંઈ કવિ જન્મ્યા નહોતા; તેથીજ કવિના સહવાસથી કવિતા કરનારનાં એમનાં લખાણોમાં ખાસ કરી પ્રતિષ્ઠા ઝગડવતાં નથી.

આખ્યાનો—પ્રેમાનન્દે જે રસઝરણીમાંથી અંબલિનો લસીલરીને ગુર્જરી દેવીને અર્ધ આપ્યા છે તે ઝરણાં મહાભારત, રામાયણ અને હાનવતની સંસ્કૃત કથાઓમાંની અને ભગ્નકવિ નરસિંહ મહેતાના હવનપ્રસંગોમાંથી વહી રહ્યાં હતાં. ઇતિહાસ, પુરાણ અને લોકકથામાંથી

(૧૦)

[રણચક્ર—

કવિએ એવા રસિક પ્રસંગો ઉત્પન્ન કરી લીધા છે કે જેનાં લેખનમાં નામથી જ માતાઓને તે તરફ ધ્યાનપાત થઈ છે. સાધારણ રીતે નીરસ લાગે અને કવિતાના શૈલીની કંટાળા બરેલું લાગે એવું બહુતરફથી પ્રેમાનન્દના પ્રતાપે તેટલું જ સરસ અને મનોહર થઈ જાય છે. સામાન્ય કથામાં રહેલું રસજીવ કવિની દૃષ્ટિએ પડતાં તે ઉપર નવરસનું સિંચન કરી કવિ લેખકોની ધરીકથારમાં એક સુંદર વૃક્ષ, કોઈ બહુમરની કલાથી ઉગારી દે છે.

આખ્યાનોનો મહિમા—કવિનાં કાવ્યો દેશભરમાં એવાં પથરાઈ ગયાં છે કે જેમને આપણે અમણ કહીએ એવી સ્ત્રીઓ પણ જેમનાં લોકપ્રિય આખ્યાનોને મોઢે કરીને અશ્વેતિ ગાઈ શકે છે. ગુજરાતી સમાજના આ માનીતા કવિએ અમણ પણ રસિક અને સંસ્કારી સ્ત્રીકૃત્યમાં એકું સ્થાન મેળવ્યું છે કે જેમનાં આખ્યાનો ગુજરાત-પરાથી બહેનોને વારસામાં મળે જાય છે. કવિનાં વર્ણનમાં આખ્યાનો તે એક રીતે ગુજરાતમાં પૂજ્ય છે એમ કહીએ તોપણ ચાલે. ગુજરાતનાં શહેરો અને ગામડાંઓનાં અનેકાનેક કુટુંબોનાં મહિલા (ચૈત્ર-વૈશાખ) ‘ ઓખાકરણ ’ વિના, માઝપક્ષ નરસિંહ મહેતાના બાપના ‘ ઓખ ’ વિના, સીમન્તના પ્રસંગો કુંવરબાઈના ‘ મામેશ ’ વિના, ચાતુર્માસ ‘ દશમસ્કંધ ’ વિના, નવરાત્ર ‘ દેવી ચરિત્ર ’ વિના, દર રાત્રિવાર ‘ સુદામાચરિત્ર ’ વિના અને રવિવાર ‘ કુંડી ’ વિના બાળ્યજ ખાલી વીતતા હશે. ” ખન્ય છે પ્રેમાનન્દને કે જેના કાવ્યસમુદ્રમાં ‘ પવે ’ પવે ’ સ્નાન કરવાને આટલા બધા છવ ધાઇને આવે છે અને શુદ્ધ, કોમળ તથા ભક્તિમય થઈને સંસારમાં પાછા વળે છે. ”

આખ્યાનોનું વસ્તુ—કવિનાં કેટલાંક સુંદર આખ્યાનો બહુતકવિ નરસિંહ મહેતાના જીવનનાં કસોટીના પ્રસંગોમાંથી જ ઉદ્ભવ્યાં છે. લોકમાં જાણીતી કલકથાઓ અને પરંપરાગત અંધશ્રદ્ધાને ધક્કો વાગે એવું કંઈ ન આવી જાય તો કવિએ સાવધાનતા વાપરી છે, છતાં પ્રાકૃત લોકોને ગમતી અધમ અમીલીલતા અને રાધાકૃષ્ણની કવિતામાં આવતો વાંધાભર્યો સંજાર વર્ણવવા બેટલા કવિ હલકા પડવા નથી.

આવી શકત કથાઓના વસ્તુના આધારે, ખટલચટા પર્યવરતી બેડોળ મૂર્તિઓમાંથી બોલી ઉઠે એવાં પૂતળાંની અવનવી રચનાઓ કુશળ શિલ્પીએ ધરી કાઢી છે. મૂલનાં અનવદ્ય કાવ્યશિલ્પીનાં ધરેલાં બાવલામાં પોતાને એ એ રસભર્યું અને ઉન્નત લાગ્યું લેને કાયમ રાખી, કેટલીક પોતાને મનમમતી રૂઢિઓનાં ખૂબીદાર કોતરકામ કવિએ લેમાં કર્યાં છે; અને પોતાની કલ્પનાસૃષ્ટિને તે દ્વારા પ્રત્યક્ષ કરી છે.

પ્રેમાનન્દના પુરોગામીઓ—ભાવભૂતિની પેઠે પ્રેમાનન્દે ' હર્દ કવિમ્બયઃ પૂર્વેમ્બયો નમોવાર્ક પ્રજ્ઞાસ્મદે ' એકું કહી પોતાના પુરોગામી કવિઓને નમસ્કાર કર્યાં છે; અને એ કવિઓની કુશ-છાળમાંથી થોડાં ધણાં કુશળી સુમન્ધ પોતાનાં નવાં કુશમાં ઉતારી છે. ભાષાનો સારોહાર કરવાનું વિચાળ કાર્ય ઉપાડી લેનાર પોતાના પુરોગામી કવિઓ તથા શિષ્યોના રચેલા કેટલાક અંશોનો ઉપયોગ કર્યો હોવો જોઈએ એમ માનવાને સળગ કારણ છે. ' હારમાળા'માં કવિ કબૂલ કરે છે કે 'પૂર્વે' એ એ કવિજન વૈષ્ણવે હતાં ચરિત કારણ; તે સમયાંને જોડ કરીને, બાંધ્યું છુમ આખ્યાન. " બાલક, બાલકસુત ઉદ્ભવ, વિષ્ણુદાસ, મનોહર, સુરમઠ, વિશ્વનાથ બની, વણ્યો વગેરેના તૈયાર પાઠ પ્રેમાનન્દના જોવામાં આવેલા અને લેનો ઉપયોગ લેમણે સ્થાપકિ કર્યો છે એમ તે તે કવિઓનાં કાવ્યોની પ્રતો સરખાવતાં જણાઈ આવે છે કેટલેક ઠેકાણે તો આખી કહીએજ પ્રેમાનન્દે પોતાનાં આખ્યાનોમાં સાચોપાંચ ફાખલ કરેલી મળી આવે છે; વળી કેટલીક વાર મૂવ સંસ્કૃતમાં નહિ એવા કેટલાક પ્રસંગો આ પુરોગામી કવિઓએ ફાખલ કરેલા તે પણ પાત્રવિવેક, જનરુચિ, વસ્તુભેદ તથા રસના જમાવટ ધ્યાનમાં રાખી તે પ્રસંગોનો ઉપયોગ પ્રેમાનન્દ કરે છે.

કાવ્ય સંપત્તિ-કવિનાં દરેક વર્ષનાં કાવ્યોની સરેરાશ બેથી ત્રણ આખ્યાનની આવે છે; આખ્યાનનું વસ્તુ-ઐટલે વાર્તાનું બોધ્યું તૈયાર હોવાથી, રસરુચી છવ વિનાનાં એ હાડવિંજરમાં પ્રેમાનન્દને તો પ્રાણ મૂકવે બાકી રહેતો. અમત્કૃતિ વગરનાં, સાદાં અને કેવળ કથાભાગ કહી જનારાંને કાવ્યોને પ્રાસાદિક કરી પ્રેમાનન્દ લેમને લેહકપ્રિય બનાવતા.

આલંકારિકો હો છે તેમ ઇતિવૃત્તના આધારવાળી કથાને પ્રેમાનન્દ પસંદ કરતા અને તેમાં રસનિષ્પત્તિ કરી લઘાવિધાન લખવતા. પ્રેમાનન્દે, એકલે હાથે જીવનચર સંચિત્રી કાવ્યસંપત્તિ બીજે કોઈ ગુજરાતી લેખક હાથમાં બતાવી શકે એમ લાગતું નથી.

પ્રેમાનન્દની દેવકથાનાં મૂળ યોળીયે તો-એમનો વાર્તાવિસ્તાર સોળમા સતકના જીજ્ઞાસ અને વૃદ્ધસીનાં આજ્ઞાનોમાંથી થયો છે; નવ-રસની ખીલાવટમાં નરસિંહનાં બીજનો વિહાસ છે; અલંકારઆલેખન-માં સંસ્કૃત કવિઓના ધ્વનિ, અને દેવકથામાં માનુષ હૃદયનાં રસસ્થાનની પ્રતિબ્ધા સાથે પ્રાકૃત હૃદયના ઉચ્ચ અને રચાથી વિહારોત્તરં યથાસ્થિત નિરુપણ-પ્રીતાની ભત સન્નિતા વિહાસને લઈને છે. મહેતાના વર્ષાઘળ પછી અને જીજ્ઞાસના રાગદ્વંદ્વ બાદ વસંતાગમ તો પ્રેમાનન્દનીજ થયો છે.

નાટકો-સંભવાસંભવ:-પ્રેમાનન્દનાં ત્રણે નાટકો (સ્વત્વમાભારોધ-દર્શિકા, પાંચાલીપ્રસન્ન-જ્ઞાન અને તપત્ત્વાજ્ઞાન) તું પરંતુ પ્રસિદ્ધ મહાકાવ્યમાંથી છે. નાટકોની ભાષા ભેટાં, તથા કવિતા સમયમાં ગદ્ય-ગ્રંથોનો તથા નાટ્યરચનાનો અભાવ, છંદ તથા વૃત્તોનો ઉપયોગ, એમાં વાપરેલાં કેટલાક વાક્યો-કહેવતો, મરાઠી અને અંગ્રેજીનો સંપર્ક, ફારસી શબ્દો-તે ઉપસંત શૈલીનાં અંતરંગ પ્રભાસોથી દેરાશને ટેલાક એને આધુનિક ગણી તે તરફ બતાવ્યાથી ભેદ રહે છે; અને એમજ માની બેઠા છે કે એ નાટકો પ્રેમાનન્દને નાથે કોઈકે રચીને ચડેલાં હશે. બીજી તરફ, એ આજ્ઞાનોને પ્રકાશમાં લાવનાર વર્ષને માથે ' સ્થિતસ્થ સમર્થનીયમ્ ।' હરાવું હોય છે તે પ્રભાસે-આજ્ઞાની શેલી, કવિતા પહેલાં છંદ તથા વૃત્તોનો ઉપયોગ, પ્રેમાનન્દનાંજ બીજાં સર્વમાન્ય કાવ્યોમાંથી આંતર પ્રભાસુ બેવાં વાક્યોત્તરં અસ્તિત્વ-વગેરે બતાવી પૂર્વપક્ષ સ્થપાનો બધ છે; છતાં હજી કવૃત્તવનો ચોક્કસ નિર્ણય આવી શક્યો નથી.

સામભજન સમકાલીન ખરા ?-સામભજન પ્રેમાનન્દપુત્ર-વંશજના સમકાલીન હોવા ભેદથી અને પ્રેમાનન્દથી એ યહાં વર્ષ નહાન

હશે એમ સામળજાદારના કેટલાક પ્રયોગી રચના સાથે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે. સામળજો કવનકાળ કવિની ઉત્તર વયમાં અને વલ્લભતા સમયમાં હોવાનું હવે સૌ સ્વીકારતા થયા છે. સામળનાં કાવ્યો અને વાર્તાઓની સ્પર્ધામાં પ્રેમાનન્દનાં તથા ત્હેમના શિષ્યોનાં આખ્યાનો રચાયલાં કહેવાતાં તે ‘કમરો’ હવે નિરાધાર કર્યો છે.

કવિનાં પાત્રો—સામાન્ય રીતે જાણીથે તેા કવિનું પાત્રાલેખન ઉંચા પ્રકારનું છે. કવિએ પછે સામે માત્ર ૭૫૨૨ વાક્યમીઠિનાં પાત્રો લઈ તે ઉપર પોતાના સમયના જનસ્વભાવનું તથા તે સમયની સુશિસ્થતાનું એકીકરણ કરી, વાંચનારની આંખ આગળ સંસાર-ચિત્રપટ ધર્યો છે. આમ કવિએ પુરાણકાળની સૃષ્ટિનાં પાત્રોમાં પોતાની લાવનાસૃષ્ટિમાં ધૂમતા વિચારો વણી લીધા છે. કવિનાં પાત્રો, જેમની વાર્તાઓનું વાતાવરણ, જેમના રસદેશનાં હવાપાણી, જેમની લાવમયતા અને વિચાર-પ્રજ્વાલિકા, જેમનો કાવ્યપ્રવાહ—સૌ ગુજરાતીજ છે. જેમના કાવ્યોમાં ગુજરાત, ગુજરાતીઓ અને ગુજરાતજીવો ઉલ્લસાય છે.

હૃદયના કરચંબૂ પ્રેમથી આકર્ષાયલાં ઉંચા અને અનિરૂદ્ધ, નજ અને કમચંદી, મહાલસા અને જીતુધરજી-એવાં નાવકનાવિકાઓનાં ચિત્રો આલેખી કવિએ ઉચ્ચ સંસાર અને ગ્રાહ્ય રૂઢિઓનો નિર્મલ પ્રભાવ લોકોના હૃદય ઉપર પાડ્યો છે. પુત્રચેલ્લાં નંદ ચયોદા અને જસુદેવદેવકી એવાં પ્રેમ પાત્રો તથા સામુવક્ર અને ન્વાતના પ્રાકૃત લોકો—એ બધાંનો પરિચય કરાવવો પણ કવિ ચૂક્યા નથી. આમ કવિનાં પદ્ધાં ચિત્રો અણિશુદ્ધ અને છત્રાન્ત છે. ‘હું’ની દોરી વાણીયો, ‘મામિરા’માંની નર-સિંહની વહેલ, ‘કૌપદીસ્વયંવર’માંની મુંદલપમુંદને લલચાવતી મોહિની, ‘નગાખ્યાન’માં હંસને પકડવા જતી કમચંદી, ‘મોંધાતાઆખ્યાન’માંનો પ્રસવમસંગ, ‘સુમદ્રાહરણ’માં અર્જુનનો જોગીવેષ, ‘અભિમન્યુઆખ્યાન’માં કૃષ્ણે ધરેલો શુક્રાચાર્યનો કપટવેષ, ‘સુભાષચરિત્ર’માં દારકાપ્રવાણ કરતી વખતનો મુકામનો ભક્તવેષ, ‘રણુવજ્ર’માં કુંચકર્ણનો વિદરાલવેષ-આદિ ચિત્રો એવાં આજેહૂં અને આંખ આગળ દરવરી રહે એવાં છે કે ગુજરાતી ભાષા જ્યાં સુધી વંચાયે અને જાણાયે ત્યાં સુધી એ ચિત્રો કદિ ભૂલાયે નહિ.

સૌથી-કવિની વર્ણન કરવાની હતા, અલંકાર જોડવાની હતા, ઓતાઓને એકતાન કરવાનું કવિત્વ અને કથા વિસ્તારવાની ખૂબી-એ બધું એકલું' તો સરસ છે કે ગુજરાતી કવિઓમાં તે સર્વોપરી પદને પાત્ર કરીજ ચૂક્યા છે. એમનાં જનસ્વભાવનાં વર્ણનો એવાં તો તલસ્પર્શી અને ઝીલ્-વટથી ધટાવેલાં છે કે કવિ માનુષસ્વભાવના એક હ'ંડા અને કુશલ અભ્યાસી છે એમ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કવિની કવિતા એમ પ્રાસાદિક છે તેમ જ એમ જ્વલતી છે. મૃંગાર, વીર, કન્નડ અને હાસ્ય-એ રસ તો એમાં નહાનાજ. એમને રસના એક પ્રદેશમાંથી બીજા પ્રદેશમાં ઉતરી પડતાં જરા પણ વિલંબ કે રસમંડ થતો નથી (સરખાવો, ઇંદ્રજીત સાથેના યુદ્ધપ્રસંગમાં વાનરએકાનું હાસ્યરસયુક્ત વર્ણન). કાવ્યમાં કથો પ્રસંગ કેટલો વિસ્તારવો એ વિવેકસંકિત લેખનામાં અસાધારણ છે. કવિનાં વર્ણનો કાણે ભાગે, તાલમેલીયાં કે માત્ર વસ્તુઓની ગણતરી કરનારાં કે લેખની કંઈ સહજ સ્થિતિ વર્ણવનારાં નથી; પરંતુ જડ સુષ્ટિમાં ચેતના નિરખ્યાથી કવિ એમાં અલંકાર ઉમેરે છે, એથી એ વર્ણનો હૃદયંગમ અને રસીલાં બને છે. હુખખા વૃક્ષ પ્રસંગે કવિનો હાથ અડકતાં રસથી ઓતપ્રોત થઈ જાય છે. નવલરામભાઈના શબ્દોમાં લખીએ તો " રસની બાબતમાં કેહ પણ ગુજરાતી કવિ એના પેંગડામાં પગ ધાકે એવો નથી. તાકયું વીર મારનાર તો એમાનન્દજ. "

(૩)

રામાયણનું રહસ્ય. *

' રણયજ્ઞ'માં યુદ્ધકાંડનો પ્રસંગ ગંવાયો છે; અને યુદ્ધકાંડ એ આદિ કવિ વાલ્મીકિના રચેલા રામાયણનો છઠ્ઠો કાંડ છે. તેથી ' રામાયણ શું છે? ' એ વિષયનું કંઈક રહસ્ય અહીં રહમભવનું અપરિણત નથી.

* જાવનગરમાં મળેલી સ્માતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વખતે રજૂ કરેલા નિબંધમાંથી.

મહાભારતની જેમ રામાયણ એ કેવલ આર્યોની લોકકથા કે લોકપ્રીય નથી; એ તો સમગ્ર માનવજાતું મહાકાવ્ય છે. એમાં સદાચારનું મહા સંગીત ગુંજે છે; સન્ત જનોનો સદ્બોધ એમાં ભરેલો છે. તેથીજ એ કથામાં મનુષ્ય ભવનું મહા આકર્ષણ છે મહાકવિઓની પ્રેરણા છે, અખંડ કાવ્યરસનું ઉદ્દીપન છે.

રામાયણ એકલું કાવ્ય નથી; ઇતિહાસ પણ છે. ભારત વર્ષનો ચિત્રકાલનો ઇતિહાસ એમાં જોયે છે. આમાં આર્યોની સાધના આરાધના અને સંકલ્પના ઇતિહાસ આલેખાયા છે. ઇતિહાસ-મૂર્તિ સમું આ કાવ્ય ક્ષિત્રનું મહોદ્ધ કાવ્યધન છે. પ્રાચીન આર્યાવર્તની સંસ્કૃતિ અને યુદ્ધવિદ્યાસ, સામાજિક અને રાજકીય જીવન, ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન-એ બધાનાં ભાવનાભર્યાં પ્રતિબિંબો એ ‘ઇતિહાસની આરશી’માં પડેલાં ભેદ સ્પષ્ટ છે. તેમ જોવાનારથી માંડી. કેળવણી દેનાર જગ્યા વર્ણો સુધી એકસરખી અસર કરનાર આ મહાકાવ્યમાં આર્યસંસ્કૃતિ નાં સનાતન સત્યોનો ઇતિહાસ કાવરાઈ રહ્યો છે. તેથી જ સૈકા ઉપર સૈકા ભય છે છતાં રામાયણની કથાનો એવો ભારતમાં લેશમાત્ર પણ ફીણ થતો નથી

રામાયણનો કવિ—રામાયણકાવ્યના આદિકવિ વાલ્મીકિ છે. રામના એ સમક્ષીન હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન પડેલો પાસે જ્યો છે ને આલકાંડના ઉપોદ્ધાત લેવા પહેલાં ચાર સર્ગમાં આપેલી હકીકત માનીયે તો રામની કથા એમણે ભૂતિપરંપરાથી સંભળી હોવી ભેદભેદ કારણે નારદને કવિ પ્રમ પૂછે છે એટલે ઉત્તમશ્લોક રામની કથા નારદ સંભળાવે છે; પરંતુ એ જીવકુસ કને રામસભામાં પોતાનું રામાયણ ગવરાવ્યાનો બીજો પ્રસંગ માનીયે તો વાલ્મીકિ સમક્ષીન હરે ખરા. અને તેમ માનીયે તોપણ વાલ્મીકિ એમના વજતમાં પ્રસિદ્ધ હશે. મહાભારતકાર વ્યાસ પણ એક પૂજ્ય કવિ તરીકે એમને સંભારે છે; અને એમણે રામાયણમાંથી કેટલાક શ્લોક સંતોષાપાંત પોતાના કાવ્યમાં ઉતારેલા છે. વાલ્મીકિ રામના રામ્યકાળમાં હતા અને તે ત્રિકાલજ્ઞાની હતા; એટલે રામચરિત લેખણે રામના જન્મપૂર્વેજ રચ્યું હતું એમ પણ

કર્ણપરંપરા છે. આમ રામાયણ શમ અને વાલ્મીકિ એ ત્રણે એકજ સમયમાં હોય એમ સ્થાપવા પ્રયત્ન થાય છે.

કાલિદાસ એવો મહાકવિ વાલ્મીકિના વહેતા નિર્મલ કાવ્ય-મરણમાંથી પ્રેરણાજલ પી ઉપ્પિ પામ્યો નથી. ભવભૂતિની સરસ્વતી પણ એમાંથીજ હૃદયની છે. રામાયણી કથાનો રસ ઝીલનાર બીજા અસંખ્ય સંસ્કૃત કવિઓ અને નાટકકારો છે; અને પ્રાકૃત કવિઓ તેા અનેક છે. તેથી જ આદિ કવિને બધા આશુજ કંઈ વંદન કરે છે કે ' इव कविभ्यः पूजय्यो नमोवाक्यं प्रशास्महे । '

કાવ્યના કચ્છ પ્રસંગોમાં સાક્ષાત્ કવિએ પણ બાગ બાગવેલો છે; તેથી કવિએ પોતાના સમયનો જ ઇતિહાસ આલેખ્યો છે એજ વાલ્મીકિ, રામે ત્યજેલાં જનકીને આમથ આપે છે, અને પછી લવકુસને ઉછેરે છે, તે પછી કુમારોના પૂર્વ ઇતિહાસનું એક કાવ્ય એ રચે છે અને લેહમને તે ગાતાં શીખવે છે. એક ચક્ષુ વખતે શમ વાલ્મીકિને' બોલાવે છે ત્યારે શમ સમક્ષ પેલા કુમારો રામાયણ ગાય છે; અને આ ગાયની અસર તથા આ પ્રસંગનું એકંદર પરિણામ બહુ દુઃખદ અને શોકપૂર્ણ આવે છે—મૃજી અને બિચારી નિરાશામાં ફૂટેલી સ્ત્રીતા આગળ આવે છે અને પ્રતિજ્ઞા લે છે—'એ હું સાચેસાચી પવિત્ર હોઈ' તેા બો પશ્તી માતા, ત્હારા ઉદરમાં અને માંજ આપ' હમ પ્રતિજ્ઞાથી પૂચ્છી ફાટે છે: પૂચ્છીમાતા સિંહાસન ઉપર બેઠેલાં ભૂમિમાંથી એકદમ નિકળે છે, અને પોતાની બહાલી પુત્રીને એકદમ ઉચકીને બેસાડે છે ને પાછાં સમાધ જાય છે શમ આ નાટકથી આશા બને છે ને બહેબાકળા થાય છે. પછી પોતાનો રાજકંડ લઈ નીચે ઉતરી પૂચ્છીમાં સમાવા જાય છે. ઋષિઓ વારે છે. આખર બન્ને પુત્રોનો રામ સ્વીકાર કરે છે, અને પોતાના અવશિષ્ટ દુઃખી જીવનમાં એ દ્વારા કંઈક દિશાસો ખોળે છે. આવી રીતે કાવ્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ છે.

કાવ્યની ઉત્પત્તિ—બીજે આવેજ એક પ્રસંગ કાવ્યની યશ-આતર્યા કાવ્યની રચના સંબંધી આવેલો છે. વાલ્મીકિ ફરતા હોય છે ત્યાં તમસા નદીને કંઠે કોઈ પારથીને કોચના બેઠામાંથી એકને મારતાં

ત્હેમણે જોયા. પક્ષીની મરતા વખતની ચીસ અને બીજ, છત્તા રહેલાયું આકાંઠે સાંભળી ઋષિને લાગણી થઈ એ લાગણીના આવેશમાં એ ઉદ્ધાર નિઃશ્વાસે તે શ્લોકના નિઃશ્વાસ—શ્લોકઃ શ્લોકત્વમાગતઃ । એમ ઋષિને થયું. એ સાચું ક્યન છે કે કવિતાનો ઉદ્દેશ્ય ચિત્તશોભથી છે. જેમ વેદની ઋચાઓમાં સૃષ્ટિના દેખાવ જોઈ ચિત્તમાં ઉઠેલી ભૂમિ-ઓનો આવિર્ભાવ છે, તેમ ચિત્તશોભ વગાથી શોકાર્દ્રુદય કવિની વાણી નીકળી છે—

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતીઃ સમાઃ ।

યત્કૌશ્વમિથુનાદેકમવધીઃ કામમોહિતમ્ ॥*

‘ પારથી । કેંય પક્ષીના બેઠામાંથી કામથી મોહિત થયેલા એકને ત્હેં માયું’ તેા તું કાંઈ પણ કાળે પ્રતિષ્ઠા ન પામતો । ’ સંસ્કૃત ભાષામાં આ સૌથી પહેલાં જ શ્લોક કહેવાય છે. આ શ્લોકમાં નહિ કવિતાના સવ વિષયોનો ઉલ્લેખ થયો છે. પ્રથમ તેા શોકની લાગણી એ આ કવિતાનું મૂળ છે; વળી કીર્તિ (પ્રતિષ્ઠા); અનન્તતા (શાશ્વતીઃ) કાલ (સમાઃ); પક્ષી, ત્હેનું બેઠું. મૃત્યુ (અવધીઃ), કામ અને મોહ—અંતર્ભાવની પ્રેરણાથી થયેલી કવિતા-માંની બહુભરી કવિતા આ વિષયો ઉપર જ ચલાઈ છે. ઋષિ શ્લોકથી પ્રસન્ન થયા, અને સાથે સાથે ત્હેમના જ સમયમાં થયેલા સ્ત્રીતાદર-ણનો પ્રસંગ ત્હેમને સાંભરી આવ્યો. એટલે એમણે રામાયણનો પ્રસંગ

* આ આદિ શ્લોકમાં કાવ્યનું બીજ છે, એમ શ્લોકના વાચકોએ ઉપરાંત બીજા બે અર્થ ઉલ્લેખ કરી કામરો કરી બતાવે છે:—

(૧) કે લક્ષ્મીપતિ (રામચંદ્ર) ! રાવણઅંદોડરીરથી કેંય-મિથુનમાંથી (સીતા ઉપર) કામમોહિત થયેલા એક (રાવણ) ને મારવાથી ત્હેમની અનંતકાલ સુખી કીર્તિ રહેશે ।

(૨) કે રાક્ષસપતિ રાવણ ! શ્રેષ્ઠ નરપતિના બેઠામાંથી એક (સીતા) ને ત્હેં અત્યંત દુઃખ આપ્યું છે. મારે ત્હેને કાંઈ વિવેક સારું ન થાઓ ।

અને રામનાં પરાક્રમ એજ અનુક્રુપ શ્લોકની ધાટી ઉપર સંકલ્પ કર્યો.

કાવ્યનો રસ—રામાયણમાં શક્તિ, નિષ્ઠા, સ્નેહ અને વ્રત એ લાગણીઓનું પૂર પ્રસંગે પ્રસંગે ઉછળી રહ્યું છે ખરું; પરંતુ રસમય છવનમાં એ લાગણીઓને ઢાંકી દેનાર તેા કચ્છ રસની રે તેથીજ ભવ્યતાએ રહ્યું છે કે ‘ યકો રસઃ કરુણ યવ । ’ ખીલ રસ તેા એ જ રસના વિવર્ત એવા છે. એ કે રામાયણમાં બાપાર પુષ્કળ છે, રામનું બાહુબલ સામાન્ય નથી; તથાપિ રામાજ એ રસને સર્વના મરતા પ્રાધાન્ય મળ્યું છે તે વીરરસ નથી. યુદ્ધમ અને બાહુબળના જૌરવનો ઘોષ—એ ત્હેના મુખ્ય વર્ણનના વિષય વીરરસ કાવ્ય તરીકે મહાભારતને વિશેષ ઠંભી કાઢિએ મૂકાય છે; હૃમેક્ષના સામાન્ય ભવહારમાં અનુભવાતી શોભણ લાગણીઓનું વર્ણવનારી રામાયણ ક્યાના મહાવકની વડવાઈએ તેા કરોડો । ઓનાં હૃદયતલમાં મૂળ ધાલી બેઠેલી છે.

ગૃહકથાક્રમનું કાવ્ય—રામાયણ એટલે વીરરસકથા નહિ ગૃહકથા. કવિએ એક ગૃહકથાને ગૃહત્વ બતાવી છે; પિતા પ્રત્યે આજ્ઞાપાલકતા, ભાઈ માટે ભાઈનો આત્મત્યાગ, પતિ પત્ની અન્વેષણની નિષ્ઠા અને પ્રભુ પ્રત્યે રામનું કર્તવ્ય એટલે સુધી જા છે તે રામાયણે દર્શાવ્યું છે. કૈકેયી અન્વેષણના કંઠકપટના કાઠન અભયોધ્યાના રાજગૃહને વિહિન્ન કર્યા છતાં પણ ગૃહધર્મની દુએણ રામાયણે પૂઠારીને બતાવી છે. ઉપર રહ્યું તેમ, રામાયણનો મ રામયુદ્ધને અવલંબિતો નથી, એ યુદ્ધધરના તેા રામ અને સ્ત્રી હૃમ્પત્યપ્રીતિને જ ઉજવવલ કરી દેખાડવાનું વિમિત્તામાત્ર છે. બાહુ નહિ, જિજીવાને નહિ, રાષ્ટ્રગૌરવને નહિ, પણ શાન્તરસાસ્પદ ધર્મનેજ રામાયણે કરુણાનાં આંસુથી સોંચીને ત્હેમાં કાવ્ય-ત્રતિષ્ઠા કરી છે.

રામાયણનો ઉપદેશ—રામાયણમાં ગૃહધર્મ અને રાજ્ય ઉત્તમ ઉપદેશ છે. ધરમાં સૌ કુટુંબીઓએ પરસ્પર કેવા સ્નેહથી નેહયે એ બ્દાં બ્દાં દર્શાવતોષી બતાવ્યું છે. પિતાના વચનની

પુત્ર રામે વનવાસ સ્વીકાર્યો, પત્નીએ પતિના સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી થયું. એકથે-તેથી સીતાજી શમ સાથે વનવાસમાં ગયાં, બાકી ભરૂં શમના વનવાસમાં તેમજ રાવણ સ્કામે યુદ્ધમાં રામની સેવા કરી. બીજા બાકી ભરૂંને મોકલ્યા બાકીનો હક્ક વિચારી સ્કામી આવડી ભરૂંનીને ઠોકર મારી, નકાના બાકી તરીકે પોતાની ફરજ હતી તેજ બાળવી. રામ અધર્મને ઉત્તેજન આપે છે એવી એક દુષ્ટ પ્રતિબલને શંકા થઈ, એ શંકાને પણ અવકાશ રહેવો ન એકથે તેટલા માટે રામે હજી રાજધર્મ પાળ્યો અને સીતાનો ત્યાગ કર્યો. છતાં પતિ તરીકે એમનો એના ઉપર અવિચલ પ્રેમ હતો એ અશ્વમેધ યજ્ઞ વખતે ફરી ન પરણતાં સીતાજીની સોનાની મૂર્તિ પાસે રાખીને પોતે અઘાલી બીધું—એટલાથી જ બહાઈ આવ્યું. રામની પિતૃભક્તિ અને રાજધર્મ, એમની કર્તવ્ય-શિષ્ટા અને એકપત્નીવ્રત—હિન્દુધર્મના ઇતિહાસમાંથી કદિ બહાવાનાં નથી.

કાળમાં વીરરક્ષના પ્રસંગો—રામાયણ સાથે સરખાવી સહાય એવું મહાકાવ્ય તો બ્યાસ ધનુર્ રચેલું મહાભારત છે. મહાભારતમાં, રાજનીય જીવનને અંગે વીર્ય, પરાક્રમ, મહત્વાકાંક્ષા અને હૃદય શાત્ર-તેજના પ્રસંગોનાં એ વર્ણનો છે. તેવાં વર્ણનો રામાયણમાં નથી. કૌપલીસ્વયંવરમાં રાજ્યોનો ઉત્સાહ, ‘પણ’ પૂરું કરવાની સ્પર્ધા અને હસોડી, અને થોડાઓની વર થવાની હોંસ-તે બધું સીતાસ્વયંવરમાં નથી. વીરરક્ષમાં સીતાસ્વયંવરનું વર્ણન છેક સાદું અને સાધારણ છે. રામ અને રાવણ, ભરૂંમણ અને ઈંદ્રજીત-એ દંદોને આર્જુન અને કૃષ્ણ, હીમ અને દુર્યોધન-એવાં જીવનભરના વૈરમાત્ર અને અદેખાઈવાળાં દંદો સાથે સરખાવતાં છેક મોળાં પડે છે. રાવણ ભણારે સીતાને હતી ભય છે તે વખતનો સીતાનો વિલાપ, આકંદ અને વિરસદાર,—સંભાની વચમાં અપમાન પામતી કૌપલીના હૃદય સ્વરૂપ અને એસજવાં વિલાપ સાથે સરખાવતાં બુદ્ધિમાં અને ભાવમાં ઉતરતાં છે.

રાવણ યુદ્ધ માટે એ મંત્રસમા (mantra of war) બરે છે તે, મત્સ્યરાજ સુધિષ્ઠિરે ભરેલી મંત્રસંભાની સરખામણીમાં એટલી બધી પ્રભાવશાલી કે બોલસ્વતી નથી; યુદ્ધનો નિશ્ચય થતાં પહેલાં આ મંત્રનું

સલાહનું હોય, અને તે પણ વિશીષણે કરેલી સલાહને છેલ્લી આજીજી, સલાહ કરેલો લેનો અનાદર અને તિરસ્કાર—તે પ્રસંગ સાથે અંધ કુરુપતિ કૃતરાષ્ટ્રને ઘોર યુદ્ધમાંથી બચાવવા બ્રીક્રુણે યુક્તિયુગ્મસર કરેલી વિધિ, અને દુર્યોધનને બહેર કરેલો પોતાનો અડચ દુરાચલ કે ‘ પાંચ ગામ તો છું’, પણ એક સોયના અગ્ર બેઠેલી પૃથ્વી પણ હું પાંડવોને આપનાર નથી—એ બધા પ્રદેશોમાં જળને કળ્યો એક સરખા પ્રસંગો ઉઠે છે; છતાં ઉજળતો વીરરસ તો મહાભારતનો જ, કર્ણ અને અર્જુન, ભીમ અને દુર્યોધન જેવાં પાત્રોમાં જે ઉચ્ચ નિમિત્ત અને પ્રતિકર્ષણી માટે ઉડાં વેર રહેલાં છે—તેવું એક પાત્ર આખા રામાયણમાં નથી. આખો શ્રી યુદ્ધકાંડ રામરાયણના અદ્વિતીય યુદ્ધ નિમિત્તે રોહાયેલો છે; છતાં મહાભારતના ચક્રવ્યૂહમાં યથેશે અભિમન્યુવધ, અર્જુનને કરેલો જયદ્રથ વધ, અર્જુન-કર્ણનું ઉવટનું દંડયુદ્ધ તથા ભીમ-દુર્યોધનનું મહાયુદ્ધ—તેનાં જેવા ઉત્તેજક, અને આવેશપૂર્ણ પ્રસંગો રામરાયણનાં યુદ્ધોમાં ક્વચિત્ જ દેખા દે છે.

સાંપ્રત રામાયણ—મૂલ વાસ્ત્વિક રામાયણ ઇ. સ. પૂર્વે એક હજાર વર્ષ ઉપર રચાયું હોય એમ પાંડિતો કહે છે. એટલે પૂર ૨૪૦૦૦ શ્લોકોનું છે અને એના સાત કાંડ છે. હમણાં ઉપલબ્ધ છે તે રામાયણ બૌદ્ધોની અસર મેળી ચલા પછીનું એટલે નિદાન ઇ. સ. પૂર્વે ૧૦૦ વર્ષ ઉપરનું હોતું લેઈએ. રામાયણની પ્રથમ આવૃત્તિ ને વાસ્ત્વિકપ્રણીત કવિદુર્યો રામસમાર્માં ગણેલી, પ્રથમના કથોદ્ધાતના ચાર સર્ગ સાથેની તે પીછ, ઝડપ ગંગેરનાં વર્ણનના વિસ્તારવાળી તે—ત્રીજી, અને છેલ્લી ઉત્તરાકાંડ સાથેની અને સર્ગબલ્લ તે—ચોથી ગામ સાંપ્રત રામાયણ એ ચોથી આવૃત્તિ છે. મહાભારતના વનપર્વમાં રામકથાને ‘ રામેપાખ્યાન ’ તરીકે દાખલ કરાય છે; અને પદ્યપુરાણે તો રામની અવતાર તરીકે ચરિત્રકથા વર્ણવી છે. ગામ રામકથાનાં અસંખ્ય વર્ણનો યચાથી ધીમે ધીમે લેખોમાં ચમત્કારનું તત્ત્વ ભેગવાનું ગયું. લેખોંયે યુગે યુગે નૂના ચમત્કારોના રંગ ફટકી ગયાથી નવા નવા ચમત્કારોના રંગ એમાં પૂરાતા ગયા. આના ચમત્કારો કરેક અવતારી પ્રકૃષ્ઠના છવનમાં ભળેલા હોય છે; અને તે અકલકુલની સહિતને સિદ્ધ કરનાર—સન્નહ કરનાર છે.

અમલકારણું તરત-સમગ્ર ચરિત્રમાં આવા સિંચ અંસ તરીકે ગણાવીયે તે—શમે કિંચિત્ત વચમા તિવકોઈંડ લાગ્યું; નક્ષત્રિ પૂર્ણ કરનાર ભાર્ગવ પરચરામનો તેજસ્વ કથો; સુમોન સાથે મસન પાડતાં એકજ બાણે ઘાડું વન ભેરું ને સુપીરને ચકિત્ત કર્યો; રાધવાની અલક્ષ્યા કરી; શ્વેત શંખને વર્ણાશ્રયનો જાંઝ કરતો બટકાની બાલકુના મુપુતને સજ્જન કર્યો, મમુદને બાળા નાખવા બાણ સાંધતાં સમુદને રાણે આપ્યો; મરય તરાત સેતુ બાંધ્યો; લોકરાવણ-બરે દેવોને ચણ રડાવનાર એવા દશકંધર રાવણને હણ્યો—એ બધા અંશોમાં અમલકારને વિસ્તારવાનો હવિઓને પુષ્કળ અવકાશ મળ્યો છે. આ અમલકારણું પહેલું વર્ણન કાલિદાસના સમવના હવિઓનું છે; બીજે વર્ણન—વિસ્તાર પદ્મપુરાણ અને અઘ્યાત્મ વામાયણના કાળન. પુરાણોમાં અંતર્ગત છે; અને ત્રીજે ઉચ્ચતા અમલકારનો પૂર્વ વિદ્યાસ એવો વિસ્તાર પ્રાકૃત હવિઓ તુલસીદાસ જેવાના 'ર.પચરિત્રમાનસ'માં જોઈ શકાય છે.

શમ અવતાર તરીકે—શમનું શોકોત્તર ચરિત્ર દેવી અમલકારીની કોતપ્રોત થયું; અને એવા અમલકારો સામાન્ય મનુષ્યના જીવનમાં થવા અશક્ય છે; તેથી શમ, પુષ્પોત્તમનું પૂર્ણસ્વરૂપ મનાયા અને પ્રભુના અવતાર તરીકે આદરસાત પામ્યા. પરંતુ રામાયણ, દેવતાની અવતારશીલા ગાવાને રચાયું છે એમ નથી. હવિ આગળ શમ અવતાર હતોજ નહિ. શમચરિત્ર મનુષ્યચરિત્ર છે માટે જ તે મહિમાપૂર્ણ છે; કારણ કે એમાં એક મનુષ્ય જ પોતાના ગુણે કરીને દેવતા થયો છે. શમને પ્રાકૃત મનુષ્ય ॥ પેટે જ દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે યતું હતું, અને પોતાના મન ઉપર વિજય મેળવતા હોમને પણ બીજા માણસની મદદ લેવી પડી છે. તે ઉપરથી જ જણાય છે કે શમને પારમેશ્વર ગણવાનો બાહ્યીકોનો વિચાર નથી.

ધાર્મિક આસર—શમચરિત્રમાં અવતારકલ્પનાનું માધુર્ય લાગ્યું એટલે વિશુદ્ધ જીવનમાં દેવસાવનાનો રમ્ય સંયોગ થયો. તેથી જ શમકથા ધાર્મિક સુધારકો અને આચાર્યોને પણ પ્રેરણા આપી રહી છે. એ અવતારકલ્પનાનાં રહસ્યનો બધાર ભદ્ર દક્ષિણમાં આચાર્ય શમાનુજે ઈ. સ. ના બારમા સદ્ગમાં ત્રિસિદ્ધાદિતે નામે જોગ્યોતો એકશબ્દ

ગાયો. તેરમા સેઠામાં મધ્વાચાર્યે રામની હથેર તરીકે બાંધે પૂ હેમજમ તેરમા અને ચૌદમા ચતુર્થમાં રામાનન્દે એજ એકેશ્વરવાદનો પ ઉત્તરમાં પાડયો. તેનાં અનુયાયી કબીરે હિન્દુમુસલમાનને એકે વાદમાં આપ્યા, અને રામ-રહેમાનની એકતા દર્શાવી. સોળમા સે બં'બાળામાં અરાંજ પ્રભુ સૈતલ્યે, અને ગુલશતમાં આચાર્યે જ એજ હમ્મ એકેશ્વરવાદ શુદ્ધાદિતરુપે પ્રબળે શીખવાડયો. સુ નાનકે આજ અરસામાં પં'બજમાં એ રામ-કૃષ્ણના બ્રહ્મવાદની યે કરી. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં તુલસીદાસે રામાયણનાં પુણ્યસ્મરણ કર્યાં; અને દક્ષિણમાં રામદાસ સ્વામીને લીધે સત્તરમા સેઠામાં પૂજા ચાર થઇ.

રાષ્ટ્ર કાવ્ય તરીકે—રાષ્ટ્રકાવ્યોની સીધી અસર સમા થાય છે એમ વખતે કાંઈ નહિ સ્વીકારે; પરંતુ તેણે અસ્તિત્વ સમ દર્શાવેક થાય છે એ તો ઇતિહાસમાંથી જ સિદ્ધ થઇ ચૂકે રામાયણ હિન્દુઓનું એક રાષ્ટ્ર કાવ્ય છે. હોમરનાં બીરપ હુદ્દિપૂર્વક અનુરણ કરીને એકેએકેન્દર વિશ્વવિજેતા થયા, અને સંસ્કૃતિને એથીયેમાં વિસ્તારી. બાંદીમજાદના એક ' જન્મેમાતરમ કાવ્યે હિન્દુસ્તાનને એકતાન કર્યું અને સ્વદેશીનો મહામંત્ર પઠા તેમ શિવાજ અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથના ઉપર ઇછરી દેસડું સ્વાતંત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધરી ચક્રવા. આમ રાજાણી રાષ્ટ્રકાવ્ય તરીકેની અસરને ઇતિહાસ છે.

રાતકેલિ રામાયણ—વાસ્તવિકતા આદિકાવ્યના રચાયે સંસ્કૃતમા એના આધારે અને, રામકથાઓ રચાઇ છે. ફરેક પુ અને ઉપપુરાણમાં એ કથાને માટે સ્થાન હોય છે જ. એ રીતે કંઈ તો ૮૬ રામાયણ સંસ્કૃતમાં રચાયાં છે. મહાભારતના જનપ આપેલા ' રામેપાનનાને ઉલ્લેખ અંગે કરી ગયા. આ મૂલ્ય ક પ્રસંગેને ફરીથી કહેતાં કેટલોક ફેરફાર બણી એધને અને કેટલોક નુસતાં થતો ગયો છે. જોડોની પાલી કાપામાં લખાયેલી ભતકમા 'કેસરજ ભતકમાં રામાયણની કથા કુંઠામાં કહી છે; પણ બોધ્યે એએ પોતાના ધર્મને અનુસરતી બણી હકીકત એમાં દાખલ કરી

આસ વિરોધ એવી વાત એ છે કે તેમાં સ્ત્રીવાને સમલક્ષમણની બદલે
કહી છે, અને તે વતવાસમાં સાથે બધ છે. જેનોએ પણ વેદધર્મીઓનાં
કથાનકોનો ઉપયોગ, ચોતાના જીવન ધર્મની પ્રતિષ્ઠા હોવામાં થાય તે
હેતુથી પુરુષ કહ્યો છે. મહાવીર સં. ૫૩૦ (વિક્રમ સં. ૬૦) માં
તેમના એક સાધુ વિમલસુરિએ પટમચરિયમ્ નામનું સમચરિત્ર
પ્રાકૃત હસ હંભર માયામાં રચ્યું છે. સમનું જૈનનામ ' પદ ' છે. એ
પ્રાકૃત ઉપરથી સંવત્ ૭૨૫ માં રવિસેનાચાર્યે પદપુરાણ સંસ્કૃતમાં
લખ્યું, અને સિદ્ધ હેમચંદ્રે સં. ૧૧૬૮ માં ત્રિવણ્વીશલાકાપુરુષ-
ચરિત્ર સંસ્કૃતમાં લખ્યું. તેના સાતમા પર્વમાં સમલક્ષા આપી છે.

સંસ્કૃત કાવ્ય નાટકો—આમ સમલક્ષાનો જોડ ભારતવર્ષમાં
સત સામાજી વિસ્તર્યો છે. વાલ્મીકિની સમલક્ષાનું મહાકાવ્ય સંસ્કૃત
તેમજ પ્રાકૃત કવિઓને માથે ખડું છે. સંસ્કૃત કવિઓએ સમાચક્ષુની
કથાના પ્રસંગે જીવ તેમાંથી કાઢ્યો અને નાટકો ઉપજાવી કાઢ્યાં છે.
મહાકવિ કાલિદાસનું રઘુવંશનું મહાકાવ્ય પાંચમા સેકામાં રચાયું છે, અને
સેતુવંશ અથવા રાવણવંશ નામનું પ્રાકૃત કાવ્ય પણ આ જ કવિએ રચ્યું
હોવાય છે. કાલિદાસ પણ કુમારદાસે જાનકીહરણ કાવ્ય રચ્યું છે.
જુનરાતમાં વયેલા પંડિત ભટ્ટીએ સાતમા સતકમાં રાવણવંશ અથવા
મટ્ટીકાવ્યના નામથી જોળખાતા મહાકાવ્યની રચના કરી છે. આ કા-
વ્યમાં એક પદ્યે વ્યાકરણનાં સૂત્રોનો ઉપયોગ બતાવ્યો છે, અને બીજે પદ્યે
સમલક્ષા વૃંથી છે. નવમા સેકાની સરખાવમાં કવિરાજ નામના કવિએ
રાઘવપાંડવીય નામનું દ્વિઅર્ધી કાવ્ય રચ્યું છે. હેમેન્દ્રે
રામાયણકથામંજરી અગ્રીઆરમા સતકમાં રચી; અને એજ સેકામાં
એજ કવિએ રામાયણચંપૂ રચ્યો છે.

કાવ્ય ઉપરાંત પાંચમા સેકામાં ભાસ કવિએ પ્રતિમાદશરયમ્
અને રામામિલેક નાટક રચ્યાં છે. ભારતીએ જુદા સેકામાં
મહાવીરચરિત નાટકમાં સમના અભિષેક સુધીની કથા લીધી છે;

અને પ્રસિદ્ધ ઉત્તરરામચરિતમાં છેવટનો ભાગ થયોયો છે. દ્વિ-
યતકમાં સજ્જેખરે ચાલરામાયણ નાટક રચ્યું; અગ્રીઆરમાં મા
દરમિએ હનુમન્નાટક અથવા મહાનાટક રચ્યું છે જેન લેખ
પદ્ય સંસ્કૃત નાટકો રચ્યાં છે; તેમાં જિનહર્ષગણીએ ચૌદમા યત.
રચેલું અનર્ધ્યરાવણ અથવા મુરારિરાવણ આસ બ્યાન બેએ
એક જથ્થેએ હવિએ પ્રસન્નરાવણ નાટક રચ્યું છે. હેમચંદ્રસુરિના પિ
રામચંદ્રસુરિએ રઘુચિલાસ અને રાવવામ્યુદય નામનાં બે ના
રચ્યાં છે. એક સુમત્કવિએ કુતાન્નવ નામનું જાયા નાટક મહારાજાધિ
શ્રીશ્રીકુવનપાલદેવની સલા આગળ કુમારપાલેશ્વરની યાત્રામાં તે
પર્વણીને સમયે વસંતઋતુના ઉત્સવને પ્રસંગે જાળવવા માટે રચ્યું છે

પ્રાકૃત ભાષામાં રામાયણ—સંસ્કૃત કવિઓએ જ ફક્ત રામા-
યણના રસસાગરમાં ચાંચ બોળી છે એમ નહિ. પ્રાન્ત પ્રાન્તના પ્ર
કવિએ પણ પોતાની કાવ્યપ્રેરણા આ રામાયણની વીરરસકથામાંથી પા
છે. ઇસ્વી સનના નવમા અને દસમા સેકામાં જ્યારે હાલમાં બોલાતી
બાબી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાંથી અવતાર પામી ત્યારે પ્રાકૃત કવિએ
કાવ્ય-અર્જુનીએ રામાયણના અંગ્રાત્રીમાંથી વહેવા માંડી હતી. દક્ષિણે
બાબતમાં પહેલ કરી, અને તામીલ ભાષામાં રામાયણનું પ્રથમ અવત
રનું. ૧૧૫૬ માં થયું; આને કેટલાક દ્રાવિડી રામાયણ કહે છે. પંડ
સેકામાં બંગાળી કવિ કૃતિવાસે રામાયણને સરળ અંગ્રાળી પદ્યમાં ઉત
રવાની તુલસીદાસે ‘રામચરિતમાનસ’ નો અંધ સોળમા સેકામાં લિખ
રચ્યો. સ્ત્રીધરે આજ અરસામાં મરાઠીમાં ‘રામવિજય’નો અંધ બના
ગુજરાતીમાં સં. ૧૫૨૫ માં કર્મભૂમંત્રીએ ‘સીતાહરણ’ રચ્યું; ન
વિજયદાસ, ઉદ્ધવ, અને એક અપ્રસિદ્ધ કવિ કહાને લગભગ સો
સત્તરમા સેકામાં રામાયણના આખા અનુવાદો રચ્યા છે. ગિર
લોકપ્રિય ‘રામાયણ’ (સં. ૧૮૬૩) આટલું પ્રાચીન નજ કહેવાય.

રામાયણની મહત્તા—રામના સમગ્ર ચરિત્રમાં—એક વચન,
પત્ની, એક બાણ—પ્રભપ્રેમ, નીતિસંરક્ષણ, આજ્ઞાપાલકતા—એજ શુભો
તરવરી રહે છે. રામાયણનો હેતુ શુદ્ધ ચારિત્રના પાત્રારૂપ આર

હોનો આદર્શ આપવામાં સમાવશે છે; અને તેમાં જ કાવ્યની મહત્તા છે. રામ જે સાક્ષાત્ ધર્મમૂર્તિ છે; તેની બાર્યા આત્મમહા છે; બહુ સત્ય વેણુ છે; સહોદર એકવચન છે; માતા ત્યાગજુદિ છે; અને મંત્રી વેદોક્તવચનાનુસાર વર્તન છે. રામબાણ, રામરાજ્ય, એક-પત્નીમત, એક વચન, એક બાણ (રામો ત્રિનામિર્લઘત્તે રામો ત્રિનામિભાષતે) —જે સર્વ જગવાન રામચંદ્રના ઇતિહાસ સાથે સંજ્ઞાયલાં નામો, આર્થ-પ્રભમાં સેંકડો વર્ષે યથા ધરમ્યુ સંજો થઈ પડ્યાં છે.

(૪)

ગુજરાતીમાં રામાયણી કથા.

મહોદે બાગે પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનો કાવ્યક્ષેત્રે રામાયણ, મહાભારત, ભાગવત, હરિવંશ અને બીજાં પુરાણોમાંથી વહેવા પામ્યા છે.* કાંઈએ કહ્યું છે તેમ, જે આર્યાવર્તમાં રામ અને કૃષ્ણ ન થયા હોત તો આર્ય પ્રજાના કવિઓ અને ઋષિઓ માટે કાવ્યરાજ અને ધર્મરહસ્યના મંથો ગૂંથવાને બીજે કોઈ ઉત્તમ નાયક નહોતો. આ ક્ષેત્રમાં તો ફક્ત રામાયણી કથાના રસસાગરમાંથી અંજલી બરી બરી પીનાર ગુજરાતી કવિજનનો જ પરિચય કરાવવો પ્રાપ્ત થાય છે.

વાકમીદિ રામાયણનું ગુજરાતી ભાષામાં પહેલું અવતરણ પંદરમા સૈદ્ધ પછીનું છે. કારણ કે ગુજરાતમાં રાજકીય ઉચ્ચપાયાલનાં વાવાઝોડો તે પહેલાં દેશસરમાં ટુંકાતાં હતાં; અને પ્રથમ અણહીલવાડ પછી ખાટલ અને પછી આમદાવાદ એમ જગસજ સેકે સેકે ગુજરાતનાં પાટનગર બદલાવાથી સાહિત્યને અનુકુળ ચાન્ત વાતાવરણ દેશમાં જમી સકતું નહોતું. ફક્ત જેન સાધુઓએ પોતાના ઉપાસથોમાં સાહિત્ય છવનવો

* સરખાવો પ્રેમાનન્દ રણયજ્ઞે કહ્યું ૧-૧૦ “ અઘાદશ પુરાણે અનન્ત ક્યા છે, કવિવાણીનો વિસ્તાર: શ્રી ભાગવત ને રામકથા જે સહસ્ર સાગરનું સાર. ”

કંઈક પ્રકાશ ટકાવી રાખ્યો હતો. તેથી જ આ પહેલાંનું બ્રાહ્મણસાં-
હિત્ય અસ્તિત્વમાં હોવાનું બહુમાં નથી.

જેન પ્રર્મિઓએ બ્રાહ્મણ ધર્મમાંથી પોતાના સિદ્ધાન્તને અનુકૂળ
પદ્યમાં તેટલાં કથાનકો લીધાં છે. જેનોનું મહાચારત છે તેમ પદ્યપુરાણ
અને ત્રિવેણીશલાકાપુરુષચરિત્રમાં જેન રામાયણ હોવાનો
હકલેખ અમે કરી ચકા જીવે. વળી સં. ૧૩૬૧ માં મેરુતુંએ રચેલા
‘પ્રબંધચિંતામણિ’ માંના ‘શુભશબ્દપ્રબંધ’માં કથ્યાંત પદ્ય રામકથામાંથી
જ આખ્યાં છે—“અકોતરસુ શુદ્ધી, રાવણ તણુષ કપાલિ, એક બુદ્ધિ
જ સાંપડી, લંકા ભંજણ કાલિ”; અને શુભને દિવાસો અપાવે છે ત્યાં
પદ્ય “સાચકે ખાઈ, લંકા ગઢે, ગઢવડ રાવણ રાઠ: કાળ્ય કરવડ સવિ લાલિ
શુભ મ દરકે વિસાકે—”એમ રામાયણનું જ કથ્યાંત ધરવામાં આવ્યું છે.
રામાયણી કથાના રસિક પ્રસંગો અથવા તો સમગ્ર કથાભાગ લઈને
શુભશાલી કવિઓએ સેકે સેકે જો કાવ્યોની રચના કરી છે ત્હેનું દિગ્-
દર્શન હવે કરાવીએ જીવે.

સં. ૧૫૦૦—૧૬૦૦—પંદરમા સેકા પછી સોળમાની રાજમાતમાં, પદ્યના-
લના ‘કાન્હરકે પ્રબંધ’ પછી ચૌદ વર્ષે રામાયણ સંજ ધી પહેલો કાવ્ય-
પ્રબંધ કર્મણ મત્રીકૃત ‘સીતાકરણ’નો છે. આ અપ્રસિદ્ધ પ્રબંધ સં. ૧૫૨૬ માં
રચાયેલો છે. જેની ધ્રુવ (ધોળ), ચુપે, કુઠા અને પવાડુ વગેરેમાં
રચેલી ૫૦૦ દ્રોણમાં લગભગ આખું રામાયણ આપેલું છે. જેની ભાષ:-
માંથી જૂના પ્રત્યયો ખરી પડ્યા નથી; અને તેથી ભાષાની દૃષ્ટિએ જો
કાવ્યની કિંમત વિશેષ રહેશે. વાનગી તરીકે નીચે જો કઠાકરણે રાંધીએ
જીએ:—અરોહ વનમાં સીતાની સંભાળ રાજનાર ત્રિવલ્લને રચેલ
આવે છે તે ‘સપનગીત’ સીતાને કહી સંભળાવે છે:—

“એકજ અચરજ સહી ! આ કણું, યોલક ત્રિવલ્લ જલિન;

‘રામ લઈમણિ બહું લંકા આવ્યાં વાનર સેન;

મહ લાખું સપનું સખી !—ધ્રુવપદ.

માતા સીતા ! બહું વાનરા ત્રિવલ્લ ગઢિ ચડિયા;

સખા લાખ મુલ, રાવણ રાણ, કંઠકણું રણિ પડિયા—મધ ૦ ૧૮૮

બાંધી પાજ નીર તિહાં નિશ્ચય; સાચિ હનમંત બીજ;
વિહર રૂપ દીસઇ વાનરા, રૌદ્ર ધણા મંદિ રીઝ—૧૬૦
બહું હંક વિલીપણુ દીધી, અગર કોટિ તિહાં મિલિયા;
મ ત્રી કર્મકૃત્યુ સ્વામિ અથોધ્યા, રામસીત લેઇ વલિયા—૧૬૧”

રામસેન્યનો પહેલો હસ્તો હવે આમ વર્ણવે છે:—રામચંદ્ર પોતાના નાચકો વચ્ચે બેઠા છે ત્યાં:—

“ હરી કલમથી હનમંત બિહિર, ત્રિહર કોઠ હું પાડું
કુંભમર્ધુ હું સાફું ઇવણ, પેટ અસાકળી ફાડું” —૨૧૧
ઊઠઇ વીર અનઇ અલ્પિયાલા, પાચક ખીડાં માગઇ,
હાપન કોટિ બડ ઊઠયા હારી, રામ તલુઇ પાઇ હયાઇ—૨૧૨
સુગ્રાવ જઇ સીખામણુ માગઇ, વાનરિ હંમ જાણી;
ચૂખ જવાજ માલિયા ખાડઇ, ખંચ અમૂલઇ સાડી—૨૧૩
મંદ્રી ફેળિ અનચે ઠાઠરી (બૂક) પોલિઇ ઠઠક પછડક;
‘ અહંકારી ! અન્વાય કરીનઇ ચૂખિ ચડી કાં બજડક ?
સુરનર પન્નમ સેવ કરાવ્યા હવઇ રદિક કાં હારી ?
માટી જઈ ઘુ ઉતરિ, રાવણુ, સુનઇ બીધી નારી ? ” —૨૧૪

તે પછી સં. ૧૫૪૧ માં રચાયેલી બીમનિન્દા ‘ હરિલીલા પોડય. હલા’ની હયામી હલામાં રામચરિત્ર આપેલું છે; ત્યાં હયા સંક્ષિપ્તમાં આપેલી છે છતાં તેમાં રસ જળવાઇ રહ્યો છે એમ નીચેના હલાહરણુ. ઉપરથી જણાયો:—

‘ બાંધવ હરમણુ રામ, સગી સંધાવિ સીતા
કુરુ આરોચિય ચિત્રકુટિ રામ વેનિઇ પુહત;
હરમણુ આલુઇ વેઠ, તેઠ રામનઇ સુપજ,
‘વનફલ કરઇ નિત આહાર, સત્વ સાહસ નવિ મૂઝ;
તિહાં મારીચિ મુગ યે આવીઠ, માવાસ્ત્રેય ખરી કરી,
શ્રીરામ વેનિઇ મારીઠ, રાવણુ મઠ સીતા હરી—”

—આ એક હાપામાં સીતાહરણુ સુધીની હયા સૂત્રમાપામાં હવિએ આપી દીધી છે. બીમકૃત ‘રામલીલા’ સં. ૧૫૫૭ માં રચાયેલી છે. ‘વિ-

‘મહામંથ’ ના કર્તા મુનિ હાવણસમયે “રાવણ મહોદરી સંવાદ” (અપ્રસિદ્ધ) ૫૬ સુરેમાં રચ્યો છે તેની છેલ્લી દ્વંકા નીચે આપીએ છીએ :—

“રાજ બલીમણુ ચાપીડ, આખડે રાવણ પાટરે;
રામનંદ હક્ષમણુ શુદ્ધ ગયા, વાળી ન્યાયની વાટ રે. ૫૬
લોકે દહી, રાવણુ હણી, વાળો સીત શીરામિ રે;
મુનિ હાવણસમય હમ ભણુઈ, આળ્યા આપણુ કામિ રે. ૫૭
શીલિ જલિ પરચર તરછ, શીલિ નવિ ડસઈ નાચ રે;
શીલિ અમનિ તે સીલિતિ, શીલિ જસ ચો બાચ રે. ૫૮
રામ અયોધ્યા આવીઆ, સોહઈ સીત ગરબાંજે રે;
મુનિ હાવણસમય હમ ભણુઈ, બહકા રાજનંદ રવિ રે ” ૫૯

બેનાગઢના એક શ્રીધરે સં. ૧૫૬૫ માં ‘રાવણમહોદરી સંવાદ’ રચ્યો છે. તત્કાલના વૈષ્ણવ હવિ ગ્રંથાકૃત ‘રામમંથ’ છે; પરંતુ તે અમને ઉપલબ્ધ નથી; તેમજ સં. ૧૫૨૨ માં સ્વયંબૂદેવદુર્ગ રચેલું ‘રામાયણપુરાણ’ ભાડાકર રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં છે.

આલજુનાં ‘રામગાળલીલા’ નાં ૫૬ લેખકમિષ છે. “દુષ્ટની બળ-લીલા કરતાં રામગાળલીલામાં સ્વાભાવિકપણું વધારે રહેલું છે; કારણ કે શ્રીકૃષ્ણ તો બાળ હતે મોટા હતા; હેમનાં પરાક્રમ સામાન્ય બાળક કરે તેવાં નથી તેથીજ રામનાં બાલચરિત્ર વર્ણવવામાં આલજે સારી કુશળતા દાખવી છે ” એનો ‘રામચિવાલ’ હજી સુધી અમલ છે.

સં. ૧૬૦૦ ૧૭૦૦—આ સેકામાં પ્રથમ વૈશ્યકવિ નાકરકૃત અપ્રસિદ્ધ ‘રામયણ’ ની નોંધ લેવી જોઈએ; તેની રચ્યા સંવત્ ૧૬૨૪ છે. આ દિવસ રચેલું ‘લિવકુચ આખ્યાન’ પ્રસિદ્ધ છે. કદાચ હવિએ સં. ૧૬૨૭ માં રામાયણના ૭ કાંડ રચ્યા છે; તેની પ્રત વડોદરા સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંગ્રહમાં છે. આલજુના પુત્રો ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસે ૭ કાંડનું રચેલું ‘રામાયણ’ રા. બ. હરગોવિન્દદાસે ૭ પાવેલું છે. સ્વંભવીશંકર વિષ્ણુદાસે સં. ૧૬૪૫ થી ૧૬૬૦ સુધીમાં રામાયણના સાતે કાંડ રચ્યા છે; તેમાં ૪૭ કડવાંનો ‘સુલકાંડ’ સં. ૧૬૫૬ માં પૂરો કર્યો જણાય છે. આલજુના

પુત્રોએ મુખ્યત્વે કરીને વાક્યમીઠિનો આધાર લીધો છે; વિષ્ણુદાસે કાલિ-
દાસના રમુવંશનો તથા લોહકલાનો ઉપયોગ કર્યો છે. વિષ્ણુદાસે
રામાયણ ઉપરાંત ‘અંગાવિષ્ટિ’ અને ‘લવકુચ આખ્યાન’ નાં ન્હાનાં
કાવ્યો રચ્યાં છે. તુલસીમુત વૈકુઠે સં. ૧૬૪૦ માં ‘રામવિવાહ’ રચ્યો
છે. અંધારા ભલિના કાશીમુત શેષજીએ ૧૮ કડવાંનું ‘હનુમંત ચરિત્ર’
સં. ૧૬૪૭ માં રચેલું અપ્રસિદ્ધ છે. મુવાખ્યાનવાળા તુલસીએ સં.
૧૬૬૪ માં ‘સીતાજીનો સોહલો’ રચ્યો છે. વિષ્ણુદાસના ગુરુભાઈ શિ-
વદાસે સં. ૧૬૬૮ માં ‘પરશુરામનું આખ્યાન’ રચ્યું છે. રાધામુને
સં. ૧૬૮૭ માં ‘અંગદ નાટક’ના આધારે ‘મેહેરાવણું’ આખ્યાન
લખ્યું છે, તે અપ્રકટ છે. હરિરામે સં. ૧૬૯૩ માં સીતાસ્વયંવર રચ્યો
છે. જુદત કાવ્ય કોહન શા. ૪ વામાં પ્રસિદ્ધ થયેલા ‘સીતાના સંદેશ’નાં
બાવન પદ લખનાર લજીયો આ સંકાના ઉત્તરાર્ધમાં થયો હોવો જોઈએ
એમ માનવા કારણ છે. એનો રચેલો ‘રણજંગ’ સં. ૧૭૪૦ ની પ્રત
ઉપરથી આ પુસ્તકમાં છાપ્યો છે. એની ‘સીતાવેલ’ ની (અથવા કાર્તિક
સલાની પ્રતમાં છે તેમ ‘સીવરામંડપ’ ની) પ્રતની લખવા સં. ૧૭૪૪
થી છે; તે ઉપરથી એ કરીને લવનભણ સત્તરમા સદતકના ઉત્તરાર્ધમાં
હોવો જોઈએ. સ્વયંવર મંડપમાં આવતી ભનકીનું વર્ણન લજીયો અલ-
કારક્રુકત વાણીમાં આપે છે:—

“ નારી બમ્બર મોફલ શાગે, બહે સેજ રચી શેષ નાગે;
નારી નિલવટ નિરમળ રેખા, બહે પુનમચંદ્ર આલેખ્યા. ૧
રાખડી રતનાવલી સોહે, એને તેજે ત્રિલેખન મોહે;
અંજન મીન મધૂપ મૂનનવળી, નાસા દિર છે ચંપકવર્ણી. ૨
પખતી તલીએ અંબોલ શતાં, કરપાણ મગદ હુવા પરભાતા;
મુખપંક્ત, રાજ કોહિલા, શ્રીવા બહે રચી ધનમેરા. ૩
મુખ આડે તે પાલવ સાહો, બહે ચંદ્ર ચાંદલે છાયો;
જળગતે જાલે રાધવધરજી, એની પાહાની તે કુંકમવર્ણી.” ૪

“ અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી પુસ્તક ’ ના છાપનાર પટેલ અતુલભાઈ
સંહરાધાએ સં. ૧૯૭૩ માં લખાવલી એક પ્રતમાંથી રામાયણનું ગદ્ય

આપાંતર બાલકાંકના ૩૬ અધ્યાય સુધી જાય છે. તેમાંથી સત્તર સેકમાં લઘીવાળા લખતા તેવા ગણનો નમૂનો આંદો આપીએ છીએ :

“ એક વાર વાલ્મીકિ આશ્રમ નારદ આગ્યા હિ । વાલ્મી પૂજા કરીનિ પૂજયું । આજ અહો દુરાર્ય હિમા । હે રા અહ્યાનિ હોનિ એકવો ત્રેયોક્ષમાંહિ મણુભાવ પ્રરૂપ કા કિ ।.... તમસાનિ તિરનિ વિષિ વાલ્મીકિ નિજાર્યા સંહિત તિહાં આગ્યા । ઉત્તમ તીર્થ દીકું । તિહાં વિજ્ઞાપી સાવિ મિત્રિયુ વલ્લભ અણુભ્યું તીર્થમાંહિ રહ્યા ।... એકવો સખ્દ મુખમાંહિથી નીસર્યું । ત્યાર પૂ પૃથિવીમાંહાં મહોત્ત્ત્વ હંડ વાલ્મી કાંઈ નથી । તે માટે વાલ્મીક તથા નિહ વિચારવા લાગ્યા એ એ મહાવાક્ય સખ્દ હવું તે શું હવું । કાંઈ પદ્મપંથ દીસિહિ । એમ વિચારતાં મિહાં તીર્થાનિગાદન કરી પોતાનિ મમિ આગ્યા । આસનિ બિઠા ધ્યાન કરવા લાગ્યા । ”

મંડલુ હત ‘ સીતાનો સંદેશો ’ પ્રાચીન ગણેશો છે. પ્રભાસન ‘ શાવલ મંદોદરી સંવાદ ’ પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકમાં છપાયેલો છે. લેખકોમાં દેવવિજયમણિ હત ‘ રામચરિત ’ ગણમાં સં. ૧૯૫૨ રચેલું છે. પંડિત અંદ્રમણિએ સં. ૧૯૨૬ માં ‘ રામરાસ ’ લખ્યો. શુભશીલે (ખરતર) સં. ૧૯૧૨ માં ‘ અંજનાસુંદરીમંથન ’ રચ્યો બાલ હવિએ સં. ૧૯૮૫ માં ‘ સીતારાસ ’ લખ્યો છે; વળી એક હ સુંદરે ‘ અંગદ વિગ્ધિ ’ રચી છે. સમયસુંદરે ‘ રામસીતામય ની ચક્રપાઠ લખી છે, જેનોની રચેલી રામાયણ કથામાં પંડિત કેસ જનો સં. ૧૯૮૩ માં રચેલો “ રામચરિતસાચન રાસ ” (આ કાવ્ય મહોદધિ-મોહિતક રચ્યું) વખારે પ્રસિદ્ધ છે. લખવાની જરૂર કે જેનોનાં કાવ્યોમાં હિન્દુ કથાને આધાર પડેલો એવાં વચનો ફરિમ કથાના ક્ષેપક જાગે બહુ ઉમેરેલા નજર પડે છે; ફક્ત તે બાલકા ધર્મની કથાનો ઉપયોગ પોતાના સિદ્ધાંતની પ્રુટિ અર્થે હોવ છે તેટલું બતાવવા પૂરતીજ એ કાવ્યોની નોંધ અહીં લીધી છે

સં. ૧૭૦૦-૧૮૦૦—આ અદારમા સત્તરની સરખાતમાં વિર હરિરામે સ. ૧૭૦૩ માં ‘ સીતા સ્વયંવર ’ રચ્યો છે પ્રેમાનન્દસિંધ્ય ।

હરિદાસે સં. ૧૭૨૨ માં ' સીતાવિરહ'નો ત્રય રચ્યો છે. મહાકવિ 'ત્રેમાનન્દે' સં. ૧૭૨૬ માં 'ઋષ્યશૃંગ આખ્યાન' લખ્યું છે. એમનો ૧૭૪૧ માં રચાયેલો ' રત્નચંદ્ર ' મુદ્રકાંડના પ્રસંગો રસભરી વાણીમાં વર્ણવે છે. સં. ૧૭૩૬ માં લખાન લાકે ' એ રાણાજી રામજી સંધાતે રાઠ ન કીછયે ' થી શરૂ થતો ' રાવણ મંદોદરી સંવાદ ' સાત પદમાં રચ્યો છે. યોગલે ' હનુમાન ગરબી ' લખી છે. સં. ૧૭૭૭ માં અહીંયં દ્રશિય જયસાગર-કૃત ' સીતાહરણ ' ભાવનગર જૈનદિગ્ગજસંધના સંગ્રહમાં છે. સં. ૧૭૮૭ માં રામભક્તે જોગવાસિષ્ઠના ૨૧ સર્ગ રચ્યા છે. સં. ૧૭૮૮ માં ગરબા લખનાર વલ્લભભટ્ટ મેવાડાનાં રચેલાં રામચંદ્રજીનાં ૫૬ મળી આવે છે.

સં. ૧૮૦૦-૧૮૦૦:—આ સૈકાના પ્રારંભમાં જ સામગ્ર્યભરે ' રાવણ મંદોદરી સંવાદ ' અને ' અંબવિક્રિ ' નાં કાવ્યો રચ્યાં છે. પ્રલ્લોકાખ્યાનવાળા વસાવડના હરિદાસે સં. ૧૮૩૨ માં ' સીતા-સ્વયંવર ' રચ્યો છે. આ સૈકામાં શ્રી હવિઓએ રચેલાં કાવ્યોની નેધિ લેવાતું સુમાત્મ સાહિત્યને પ્રાપ્ત થયું છે. ઉમરૈકાની શ્રી હવિ પુરીબાઈએ શ્રીઓમાં ગવાતા ૭ કાવ્યાંના ' સીતામંજલ 'માં રામનો વિવાહપ્રસંગ આપ્યો છે. કાવ્યોની હીરાણીબાઈએ લગ્નલગ્ન સં. ૧૮૧૭ માં રામચંદ્રનો જન્મ, બાળહીલા, વિવાહ અને રાજ્યાભિષેક વગેરે પ્રસંગોને લગ્નલગ્ન પાંચસેં છટક પદમાં ગાયા છે. વડનગરની નાગર શ્રી કૃષ્ણબાઈએ ' દો રમતાં રહ લાગી રાણીને'—એ મુરપદવાળો ' સીતા-છત્રી કાંચળી'નો પ્રસંગ ગાવ્યો છે; આ શ્રીહવિએ ' સીતા વિવાહ ' પણ રચ્યો છે એમ એ પોતેજ લખરતા કાવ્યના છેવટમાં આપે છે; પરંતુ તે હજી કોઈ ઠેકાણે પ્રાપ્ત નથી. કેટલાક ન્હાના હવિઓએ રામાયણનાં છટક પદો લખેલાં છે. ' રઘુનાથ વન કેમ ચાલેરો, હલે છે કોસલના માત ' એ હોંડીથી શરૂ થતી ૧૧ પદની ' રામ કથા ' રામરામે લખી છે તે જી. ડા. દો બાગ ૮ માં પ્રસિદ્ધ છે. વલ્લભે રચેલી રામ-વિવાહના વરણોડાની ત્રણ કાફીઓ પણ જી. ડા. દો. બાગ ૮ માં છપા-યેલી છે. રણછોડ લાકે ' વનગર વીસ વખામણી, હલેને ક્યાં થઈ આવ્યો; આરે મુદ્રિકા શ્રી રામની, હલેને ક્યાં થઈ લાગ્યો '—થી શરૂ થતાં

લોકપ્રિય ૧૧ ૫૬માં સીતાસંદેશથી માંડી રાવણવધ પછી ૨ અથોપ્રાપ્તવાણ સુધીનું સમચરિત્ર આપ્યું છે. શમૈવાએ ૯ 'સીતાજીના બારમાસ'ના પરિચીત કાવ્યથી સ્ત્રીઓ અનભૂતી નથી. વિદ્યાવંદ્ર નામના જૈન લેખકે 'રાવણને મ'હોદરીએ આપેલા ઉપ'સગ્રામ' લખી છે. વેણુવ કવિ દયારામભાઈએ 'હનુમાન મરક સ નો રસિક વાણીવિલાસ રચ્યો છે અને તેમાં રામ અને કૃષ્ણનાં ત્રણ રમ્ય પૃથકરણ કર્યું છે આ યુગના અંતમાં સં ૧૮૬૭ માં વધારે વંચાણું રામાયણ લખનાર ગિરધર યજ્ઞ મથે છે. વડોદ માસર ગામના આ વણિક કવિએ વાલ્મીકિ ઉપરાંત હનુમન પદ્મપુરાણ તથા અગ્નિપુરાણનો કથાસંખંધ મેળવી પોતાનું 'યજ્ઞ' વલ્લભ સંપ્રદાયી શુક ગોસ્વામી પુરુષોત્તમમહારાજની આ રચ્યું છે.

સં. ૧૯૦૦-૧૯૭૬—આ અર્વાચીન યુગમાં પણ રામ! મોહિની જરા પણ ઓછી થઈ છે એમ નથી. જૂના અને નવા વચ્ચેના પૂત્ર જેવા કવિ હરપતરામે 'શ્રવણ પિતૃમંદિત નાટક' ૧૩૨ એમનું 'રામ લક્ષ્મણ વનમાં સીધાવતાં, સતી સીતાને આવતાં કહે રંધુનાથ, વધારો પીયર બણી-' થી સાર થઈ સીતાજીનું સુખ ધોળ બણું લોકપ્રિય થયું છે. સમયમૂર્તિ કવિ નર્મદે 'રામાય સાર' સં. ૧૯૨૬ માં ગદ્યમાં લખ્યો છે; અને વળી 'રામજ દર્શન' નામનું નાટક પણ એમણે રચ્યું છે. નારાયણ હેમચંદ્રે 'વનવાસ' નાટક અંગાળી ઉપરથી લખ્યું છે ૧૧. બ. કુરંગોવિન્દકા 'સીતાના કામળ' ની હોરીઓએ હેમના વખતમાં ઠીક ખ્યાન હવું. અણિલાલ નળુભાઈએ 'ઉત્તરરામચરિત' નો સુંદર અનુવાદ છે; અને રાજ્યોપરના 'બાલરામાયણ' નો અનુવાદ પણ પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો છે. હોટાલાલ નરસીરામ બહે વસિષ્ઠવિશ્વામિત્રના પિં 'મંડકેશિક' નાટક લખેલું તે બજવાઈ હવું. સંસ્કૃત મહાકા થાથી ઉપર દોહતરામ પંડ્યાએ 'ધંદ્રછત્રવધ કાવ્ય' સં. ૧૯૪ પ્રસિદ્ધ કર્યું હવું. લક્ષ્મીવંતું 'સીતાવનવાસ' સં. ૧૯૫૮ માં બજ હવું. સૂરવની નાગર કવિ હરિસુખગોરીએ 'શ્રવણ' નાટક ૧૩૨

અને ' જ્ઞાનવાટિકા ' નામનો કાવ્યસંગ્રહ રચ્યો છે. તેમાં ' રામચરિત્ર ' અને ' રામ દશરથનું માલ ' નાં કાવ્યો આવી બધા છે. દેશાઈ મહિ-
લાઈ નારાયણને ' રામવિદ્યાવ ' નાટક લખ્યું છે; તે સિવાય ' સંગીત
રામરાવણ નાટક ' પણ હીકામાં આવે છે. સિવલાલ ધનેશ્વર તુલસી
રામાયણનો ગુજરાતી કવિતામાં અનુવાદ કર્યો છે; આત્મનિવૃદ્ધ ગોળીવાળા
મહિસાંદર ગોવિંદજીએ ' રામ-રાવણ ' નું પુસ્તક લખ્યું છે. ગુજરાતી
પ્રેસના ' વાલ્મીકિ રામાયણ-ભાષાંતર ' ને પણ અંહી ગણાવવું
જોઈએ. આ પછી મીસીસ બ્રિસેન્ડનાં રામાયણ ઉપરનાં વ્યાખ્યાનોનો
તરજુમો ' રામચંદ્ર ' ના નામથી વિદ્યાર્થીઓને ભણાવેલો છે. કાલાશાઈ
રામચંદ્રે બંગાળી ઉપરથી ' સીતા દેવી ' નું પુસ્તક ગયે વર્ષે છપાવ્યું
છે. આ ગુજની નોંધમાં ઉલ્ટે ગઈ સાલેજ છપાયેલું ચંદ્રસંહર શુભલત્તું
બાલકની ભાષામાં લખાયેલું ' સીતાકરણ-રામચરિત્રનો પૂર્વાર્દ આપે છે.*

આટલા વિગ્રહર્ષનથી જણાયે કે સૈકા ઉપર સૈકા બધા છે. છતાં
રામાયણી કથાનો જ્ઞાત ગુજરાતમાં લેશમાત્ર પણ ક્ષીણ થતો નથી
અને થશે પણ નહિ. કારણ કે આ રામાયણકથામૃત તો યુગયુગનું
બાલક માતાના દૂધની સાથે પીએ છે; અને વખતે માતાના દૂધની સાથે
તે નથી મળતું તો પિતાની સાથે લેના બાળામાં બેસી બાલક જ્યારથી
પાતો સાંભળવાનું રસીયું થાય છે ત્યારથી લેના સામાન્ય શિક્ષણનો
મંજલ આરંભ આ પુણ્યકથાથી થાય છે.

શિક્ષિતવર્ગ માટે ઉપર જણાવેલી કાવ્યસામગ્રી કામ લાગે તેવી
છે; પરંતુ ગુજરાતના અણણ (ફક્ત વ્યવહાર પૂરતું બલેલા) વર્ગ માટે
તો લોકોત્તમ એવી રામાયણી કથાનો કહેનારો પુરાણીવર્ગ તથા માણસક-
વર્ગ જ એ કથાની ઓઢિની લગાડતો અને તેમની રસરુચિ કેળવતો—
તે વર્ગ હાલ હુપ્ત થતો બધા છે એ બેદની વાત છે.

* હમણાં પ્રસિદ્ધ ગયેલા ' કોના સ્મારક ' માળાના ગદ્ય-
સંગ્રહમાં આવેલું શ. જયન્તીલાલચંદ્ર દ્વારા ' રામરાજાભિષેક અને વન-
વાસનું કાવ્ય ' તથા સૌ. હીરબા દેસાઈનું ' રામદશરથની સંતપ્તિ ' નું
કાવ્ય ગણાવી સં. ૧૯૮૦ ની નોંધ અમે પ્રતી કરીએ બીજી.

રણવજ્રનું વિવરણ.

કાવ્યનો વિષય—પ્રસ્તુત કાવ્યમાં વાલ્મીકિ સુદ્ધાંકનો મુખ આધાર લેવાયો છે; છતાં કવિનો હેતુ મુખ્યત્વે કરીને આ કાંદના રસમ પ્રસંગોનેજ વર્ણવવાનો છે. તેથીજ યુદ્ધનાં કંઈક વર્ણન કે પૃથક્કરણ કવિ હતથાં નથી. કાવ્યના પ્રારંભમાંજ કવિ પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે ‘સતજ્ઞ શમાયલ્લીલા માંહાંથી સાર મળું’ છે શોડું; જ્યુષકાંઠ માંહાંથી સંખે’ રણભળ જુગતે જોડું. ‘તેથીજ એ વખતોવખત કહે છે કે ‘છે રાઃ અરિત અપાર, પલ્લુ સાર લઈ પડળખ કહે’, ‘મળું જુધ ધી બીહરિ, પડળખ કહે’ સંખેયે કરી ‘જુધ શોડામાં વર્ણવું’ ‘વિસ્ત તેહેનો છે મળે, સંખેયે કહે’ પડળખ; કહું કયા શોડામાં મળી, ના સમા થઈમાં સંખે’—વગેરે. કવિનું કાવ્યપ્રયોગન આમ વચાવત્તુ યુદ્ધવર્ણન આ વાતું નથી; પરંતુ યોગના કાવ્યના કલ્પને માટે જોડી કહીકત એમ રસપૂર્ણ લાગી તેડલીજ એમાં એ વર્ણવે છે. કાવ્યનો હેતુ લોભાર આનંદ આપવાનો છે; અને યુદ્ધનાં ઔપચારિક અને લૂખાં વર્ણ આપવાથી એ આનન્દની ક્ષતિ થાય છે તેથીજ કવિએ બન્યા તેડા યુદ્ધપ્રસંગો દૂંઠાવ્યા છે. પરંતુ એ યુદ્ધવર્ણનમાં પણ કવિને એક રસબીજ હાથ લાગી નય છે તો તે ઉપર કલ્પના અને ભાવાલેખન સિંચન કરી તહેમાંથી સુંદર કાવ્યરસ કમાડી દેવાનું એ ચૂક્યા નથી.

કાવ્યનું નામ—વજ્રકર્ણમાં એ એ સાહિત્ય જોઈએ ત્હે સંભાવના શમાયલ્લીલા યુદ્ધમાં કરી, કવિએ ‘રણવજ્ર’ રખ્યો છે. ‘પૂર્ણ’ રૂપકની કલ્પના બહુ સુંદર છે. (સંપૂર્ણ વિવરણ માટે જ્ઞાં દીક્ષા પૃ ૮૧). વજ્રસામગ્રીનાં એમ અંચકપાંચ હોય છે તેમ અં યુદ્ધપદે કથાનાં પાત્રોનો અંગાંગીચાવ કલ્પી કવિએ પૂર્ણ રૂપક જોડો છે. રણને વજ્ર સાથે સરખાવવાની આ કલ્પના પહેલવહેલી નથી. આઠ સૈકાના પ્રારંભમાં થઈ ગયેલા કવિ ભાડનારાયણના ‘જેણીસંઠ નાટક’ ગાંનો પહેલા અંકનો રવં મેડા મ્લોક અંદી સંભારવા એ છે. ત્યાં ‘રણવજ્ર’ ની ચમત્કારી કલ્પના કવિએ કરી છે. ‘ત્રેમાનન્દ સંસ્કૃત કાવ્ય, નાટક તથા અલંકારસાગ્રના સારા અભ્યા

હતા, તેથી હેમને વખતે હામ્યતું નામ આ નાટકના નામ ઉપરથી સ્વયં હોય એમ અનુમાનને અવકાશ રહે છે. * વળી આ પુસ્તકમાં ગ્રેમાનન્દના પુરોગામી કવિ વચ્ચવાકૃત ' રણચંડ ' તું મળ્યે છેપેલું છે, તે નામ પણ ' રણચંડ ' તું સૂચક હોઈ શકે.

સુલકાંઠે અને રણચંડ—રણચંડ તું વસ્તુ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ વાસ્તવીશિ રામાયણમાંથી છે. યુદ્ધમાંડના ભૂત ભૂત સર્જમાંથી ગ્રેમાનન્દને એ એ પ્રસંગોની પસંદગી કરી છે તેટલી મૂલ્યવા અંદી સંક્ષિપ્તમાં આપીથી હોય; રણચંડમાં યુદ્ધમાંડ સુધીના પ્રસંગોતું સિંહાવલોકન કવિએ થોડીક કડીઓમાં કર્યું છે. વિશીષણ સમપક્ષમાં આવ્યો હોય છે; શમે ' સાયરપાત્ર ' બાંધી સેના પાર ઉતારી છે; અને યુદ્ધ કરવા સેના ' ટમટમી ' રહી છે—આટલેથી હામ્યનો ઉકેલ થાય છે.

યુદ્ધમાંડ સર્જ ૧૧ માં રાવણ પોતાની સેનાનો ' યુજરો ' (કડક ૪-૩) છે છે; અને સલામાં બેસી પ્રધાન પ્રદસ્તને ચતુરથી સેનાથી લંકાતું રક્ષણ કરવા કહે છે. પછી કુંભકર્ણના સંબંધમાં કહે છે કે ' એ

* " યુદ્ધનાં દુન્દુભીનો અવાજ સંભળતાં ક્રૌંપરી ભીમસુનને પૂછ છે—' આ ધોર ધનિ ધડી ધડી થોનો સંભળાય છે ? ' ભીમ—' દેવી, બીજું શું ? ' એ તો ચરૂ ચરૂ થયો છે. ' ' ક્રૌંપરી—(સવિસ્મય) એવો વળી કયો ચરૂ ? ' ભીમ—' રણચંડ ; ભૂવોને :—

ચત્વારો વયમૃત્વિજઃ સ મગવાન્ કર્મોપદેશ હરિઃ

સંગ્રામાધ્વરવીક્ષિતો નરપતિઃ પત્ની ગૃહીતવ્રતાઃ ।

કૌરવ્યાઃ પશવઃ પ્રિયાપરિમલ્લેશોપશાન્તિઃ ફલં

રાજન્યોપનિમન્નજાય રસતિ સ્ફોતં યશોદુન્દુભિઃ ॥ ”

(સમ્બોધી)

“ અતિવ્હ ચાર અમે, સમગ્ર ગુણવાન આચાર્ય તે શ્રી હરિ, રાજ સંજયકડીક્ષિત, અને પત્ની મતેા લેઈ રહી; કૌરવો પશુ ને પ્રિયાપરિમલ્લ—કલેસો મટે એ ફલ, ભૂમીપાલ નિમંત્રવા ગડગડે આ દુન્દુભિ વાસિત ”.

સૂતેલો છે એટલે મ્હેં ત્હને થી વાત છે તે કહેલી નથી. એ હમણાં જ માસની નિકા લઈ લગ્નો છે એટલે હું ત્હને સર્વ વાત જણાઉં છું.’ પ્રેમાનન્દ એને ઠેઠાણે કુંભકર્ણને જગાડવાના સંબંધમાં હાસ્યરસથી ઉછળતો સુદર પ્રસંગ ગોઠવે છે (ભૂવો ૬૩૩ ૧૦) અને તેથી કાવ્યની ખૂબીમાં વધારો થાય છે.

કુંભકર્ણ રાવણની હઠીકત સાંભળી કોપે ચઢે છે (સર્ગ ૧૨) અને રાવણને કપકો દે છે; એવટ રાવણને કહે છે, ‘ત્હેં બહુ ખોટું કર્યું; પણ હવે ભ, હું ત્હને સહાય કરીશ—’ આ પ્રસંગને આપણે શુભરાતી કવિ ભિવો પદ્યો દે છે કે પહેલાં તો ન્યાયી કુંભકર્ણ રાવણને હાટોહાટ લાગે ત્હેવા બાલ સંભળાવે છે (૬૩૩ ૧૧); પણ પછી કહે છે કે ‘હું મરણ થઈ બીહીતો નથી, મને કાચે તારું હેત રે’; આ તો ‘તારું મન જોયું જે’ બાધ રે—આમ કુંભકર્ણની ન્યાયવૃત્તિ બાધના હેત આગળ નમ્યું આપે છે.

સર્ગ ૧૩ માં રાવણ સીતા ઉપર બલાત્કાર કરતો નથી તે બાબત એમ કયા છે કે રાવણને બલાએ શાપ દીધેલો છે કે ‘કાષ્ટ ત્રી ઉપર બલાત્કાર કરીશ તો ત્હારું મરતક પડશે’—આ શાપની પછીકથીજ રાવણ સીતા ઉપર બલાત્કાર કરતાં ખંચાતો હતો. રણયજ્ઞમાં કુંભકર્ણ ન્યારે રાવણને કહે છે કે ‘જે વાઙીમાં બેસાડી બનકી, તો લાગ્યો કાણુ કામરે’—ત્યારે પ્રેમાનન્દ રાવણના મુખમાં આ શબ્દો મૂકે છે—‘ન્યારે રેયું’ હું સદી બનકી બધું હોય એ આપણી માત’. બલાત્કાર ન કરવાનું આ કાચુ ખરેખર ભૂદી જ અસર કરે છે.

સર્ગ ૨૩-૨૪ માં વાનર સૈન્યની ભૂદરચના વર્ણવી છે. ગોઠવાઈ રહેલી સેનાને રાવણનો છાનો દૂત શુક જોવા આવે છે; તે પકડાતાં રામ ત્હેને છાડી મૂકે છે. તે દૂત રાવણને રામસેનાનું વર્ણન કરી સીતાને પાછી આપવા વિનવે છે. સર્ગ ૩૨ માં રામનું માયાવી મસ્તક લઇને વિષ્ણુ જિજ્ઞાસુ રાક્ષસ અશોકવનમાં સીતા પાસે આવે છે, અને સીતાને તેથી મૂઝાં આવે છે. રાક્ષસી સરમા સીતાનું સમાધાન કરે છે. આ પ્રસંગ રણયજ્ઞમાં લીધો નથી.

સર્ગ ૩૭ માં હંસ ઉપર હલ્લાની તૈયારીનું વર્ણન આવે છે. તત્કાલ

શ્લોક ૩૨ માં રામ હશે છે—‘આ સંજામમાં કાષ્ઠપણ વાનરે મનુષ્ય-સ્વરૂપ ધારણ કરતું નહિ; કારણ કે વાનરસેના એ આપણી સંજ્ઞા છે;’ (ન ચૈર્વ માનુષ્ય રૂપ કાર્યે હરિમિરાદયે । યથા મવતુ સંજ્ઞા નો યુદ્ધેઽસ્મિન્વાનરે વલે । યાનરા યથ નશ્ચિદં સ્વજનેઽસ્મિન્મવિષ્યતિ ॥) અને આ સંકેત પ્રમાણે રામ, હરમણ અને ચાર મંત્રીઓ સહિત રામ વિધીપણ—એટલા સાત જ મનુષ્યસ્વરૂપમાં ફરતા હતા. આ શ્લોક ઉપરથી જણાય છે કે ‘વાનર’ એ દક્ષિણની અર્ધસંસ્કૃત પ્રજા માટે જ સંજ્ઞા એવો સબ્દ હતો; વાસ્તવિક રીતે એ મનુષ્ય જ હતા.

સર્ગ ૪૧ માં વાલીપુત્ર અંજઈ વિષ્ણુ માટે જઈ આવે છે; પણ સર્ગ ૪૨ થી યુદ્ધની ખરી તૈયારી થાય છે (૬૬૩-૩) સર્ગ ૪૩ માં હંદ્રયુધ-વર્ણન છે (‘સમાન ભેદા લીધા છે વરી’-૬૬૩ ૧૫-૧૫) અંજઈ એ સોની ભેદ ખોળી લે છે અને હંદ્રયુધ ભરે છે. બાને વર્ણ-નોનો વિષય કરંખા છે પણ હકીકતમાં કંટલોડ ભેદ છે. ‘વાસ્તવિકતામાં’ હંદ્રછત રહામે અંજઈ હટે છે, પ્રિમાનન્દમાં ‘હંદ્રછતને ભેદો હરમણ’ એમ આપ્યું છે; ત્રુપેણ વેણ સાથે વિધુન્માલી હટે છે, રમ્યજ્ઞમાં રહામી વિકપાક્ષ હશે છે.

સર્ગ ૪૪ માં રાત્રિના અંધકારમાં થયેલા ઘોર યુદ્ધનું વર્ણન છે (૬૬૩-૧૫) . સર્ગ ૪૫ માં અંજના પરાક્રમથી હારી ગયેલો હંદ્ર-છત કોપાવિષ્ટ થઈ નામપાસખંધ થયે છે; અને રામ હરમણને બા-લુથી વાંધે છે. એમનાં વીંધાવણાં સરીરમાંથી થોડી ઝરડા થાપ્યું એટલે એમ પુષ્પિત થયેલાં એ બાળશનાં રક્ષ કોપ એમ તે જણાતા હતા—આ વીંધાયાની વાત રણરક્ષમાં લીધી નથી. સર્ગ ૪૭ માં ઉદ્રછતે રામ હરમણને નામપાસખા બાળ્યા એટલે રાવણે સીતાનું રક્ષણ કર-નારી રક્ષાલીંગને પાસે બોલાવી; અને હંધુ કે “હંદ્રછતે રામ હરમણને ખારી નાખ્યા છે” એ વાત તમે સીતાને જઈને કહો, અને સીતાને ‘પુષ્પક વિમાનમાં બેસાડી રામ હરમણ જ્યાં રક્ષમાં પડ્યા છે તે જગ્યાએ’ (૬૬૩-૧૫, કંઠક ૩૮ થી ૪૩) . સીતાને પુષ્પકમાં બેસાડી વિજય

રણભૂમિ ઉપર લેને લઈ આવી; સીતાએ તાનરસેન્ય પડેલું ભેધું અને અસંખ્ય બાણથી વીંધાયલા રામ-લક્ષ્મણ બંને બાણના સાથે જ ન હોય એમ ભેળે સીતાએ સોચ કરવા માંડ્યા.

પછીના સર્ગમાં ત્રિજગ્ગ સીતાનું સમાધાન અને સમાધાન કરે છે તે કથા આવે છે. સમાધાનના પ્રસાર વાકમીદિ અને પ્રિમાનન્દમાં બહુ જડા છે. સીતાને રણભૂમિ ઉપર લાવવામાં આવી છે. એવી ખબર મોક-પાસમાં પડેલા રામને પડતી નથી; પણ પ્રિમાનન્દે આ સ્થળે 'તાંહાં નિવારણ સીતાનું' કુંઝ, રામે હસતું કીધું નિજ મુખ—(કડવું ૧૫-૪૨) એમ કીંડી મૂકી પ્રસંગમાં મુંઝરાતી બાણી છે.

સર્ગ ૫૦માં રામલક્ષ્મણને મૂર્છા પામેલા ભેધ ચિંતાતુર થયેલા મુષેલુ વેણ સંજીવની એકાદી લેવા હનુમાનને જવા કહે છે. એટલામાં એકાએક વાણ કૂંટાવા લાગ્યો અને કોટાઝા ગરકડને પોતાની મેળે આવતા કીડા એકલે સરસ્વ થઈ સરીરને વીંધાયલા સર્પો ન્હાણી ગયા. આ અદ્ભુત પ્રસંગને પ્રિમાનન્દે બીજી રીતે વર્ણવ્યો છે (ભૂતે કડવું ૧, કુંઝ ૪૪ થી ૪૭) ઇંદ્રાદિતિ દેવને ચિંતા થઈ એટલે પુરાણકથાઓના સૂત્રધાર અને કૌંઠ કથામાં આવરવક ગણાતા સરસ્વાપક નારદજીને તેઓ રામ કને મોકલે છે. નારદ રામને સ્તુતિથી જગાડે છે. એટલે રામ (વિષ્ણુના અવતાર હોવાથી) પોતાના વાહનનું સ્મરણ કરે છે. વાકમીદિમાં રામ પડેલાં તેા ગરકડને બોળખતાજ નથી; પછી એમને મૂળતાં ગરકડ એકબાણ આપે છે—આને સૂક્ષ્મ ભેડ બનેમાં છે.

રામસેના ભગવત થઈ ત્યારે રાવણને લેખની બીચીપારીથી ચિંતા થઈ (સર્ગ ૫૧); પછી અકંપન, પ્રહસ્ત વગેરેનો વધ થતાં રાવણનો પહેલો ધરાજી થાય છે. સર્ગ ૬૦ માં રાવણ ધરાજીવ પામવાથી પોતાના લાઈ કુંભકર્ણને જગાડવા માણસો મોકલે છે. કુંભકર્ણ લડાઈ શરૂ થઈ તે પહેલાં નવ માસ થયાં સુનો હતો. (મૂળમાં 'મંત્રયિત્વા પ્રસુપ્તોડયમિત્તુ નવમેઽહનિ' 'નવ દિવસ થયાં' એમ સબ્દ છે, આ ટીકાદાર ગોવિન્દરાજ અહનુ નો અર્થ 'માસ' કરે છે) આ કુંભકર્ણને જગાડવાના સંબંધમાં આદિકવિ વાકમીદિ અતિશયોક્તિ કરવામાં પાછા પડતા નથી.

‘ કુંભકર્ણ’ને સૂવાની ગુફા એક યોજન પહોળી હતી. એ ચતોષાઠ સૂતો હતો; એના નિશ્વાસ-પવનથી ગુફામાં પ્રવેશ કરતાં માણસો પાછાં પડી જતાં હતાં. પાતાળ એવું એવું સુખવિવર હતું. રાક્ષસોએ પાસે અનના હમલા કર્યા અને પછી કેટલાક કબિર અને મેઢવી બરેલા ધડા અને માંસનો જમાવ ત્યાં કર્યો. જગાડવાને પ્રથમ ચંદનનો લેપ કરી ધૂપ કર્યો; પછી સ્તુતિ કરી, સંજ વગાડવા, ઠોલાદલ કર્યો, ટોફાન કર્યું, ખલા ઠોકવા અને એના સરીરને રમદોલ્યું. એ અવાજથી આહાસમાં ઉડતાં પક્ષીઓ પશુ બહો જવાથી નીચે પડવાં-પશુ કુંભ-કર્ણની કંપ થઈ નહિ. પછી મુખિના પ્રહાર કરવા માંડવા; પશુ એના નિશ્વાસવાયુથી ઠાક ત્યાં ઉભું રહી રાહતું નહિ. ઠોલાદલથી એ ભથ્થો નહિ એટલે ભણે સળ હોય તેમ ત્હેના ઉપર દાણી, ઘોડા, જીંઠ અને ખચ્ચરને ત્હેના સરીર ઉપર ચલાવ્યાં-પશુ બહાનના સાપથી કંપતો કુંભકર્ણ ભથ્થો નહિ; એટલે રાક્ષસો ચિડાયા. ઠાકએ એના ફેસ ખેંચ્યા, ઠાકએ કાનમાં આંગળાં ધ.ર્યાં, ઠાકએ ભયકાં કર્યાં, ઠાકએ પાણીના ધડા દેડ્યા. પછીથી હબર દાણી એના સરીર ઉપર ઠોડાભ્યાઃ ત્યારે ત્હેમના ભારથી કુંજર એવો કુંભકર્ણ કંપક સળગળ્યો અને ભગત થવાનાં ચિર્ણુ બહાવાં. પહેલું એણે મઠોં ચિઠાસી બગાસાં ખાધાં, અને હન્ડો પવન કાઢ્યો; પછી બધો આહાર કર્યો. આમ સ્વસ્થ થવા પછી કુંભકર્ણ પૂછવા લાગ્યો, “ હે રાક્ષસો, મઠને ત્હમે ચણા આહરથી કેમ જગાડ્યો છ ? સર્વ ક્ષેમકુસલ તો છ ને ? ”

આ વર્ણન સાથે ઉભું રહી રાક્ષસોએ કુંભકર્ણને રણવજ્રના હસમા કરવા જાતું હાસ્યરસયુક્ત વર્ણન છે. અંહી વાસ્તવિકતામાં રાવણ ભલે કુંભકર્ણને જગાડવા જતો નથી, પરંતુ માણસો મોડલે છે. તે ઠેકાણે પ્રેમાનન્દે કરેલો ફેફસાં વધારે સુચરિત છે. યુદ્ધમાં પહેલોજ પરાજય પામેલો રાવણ, અણીની ચેળાએ ભટેજ જઈને કુંભકર્ણને જગાડે ને કહે કે ‘ ભગે! ભગે! રે શાહ શહિ પડી છે ’ તે વિરોધ શીલો છે; વળી રણવજ્રમાં કુંભકર્ણની પાત્ની કહે છે કે ‘ હજી દીપ્તિ માહારો કંપ ન ભગે, એને વાહાલા શ્રી ભગવત્ ! ’ તેથી ગોવિન્દચરિત્ર સાંભળતાં કુંભકર્ણ ભગે છે એ હકીકત કુંભકર્ણના રાક્ષસપણામાંથી ઘટાડો કરી ત્હેને માટે આર્મ:ઉપભવે છે.

સર્ગ ૬૧ માં ‘કુંભકર્ણ’ કોણ ?’ એમ રામ વિભીષણને ખાં
 એટલે એ કહે છે ” ઇંદ્ર અને ચમને હરાવનાર એ મહારો બા!
 અમારા પ્રપિતામહ બ્રહ્માનો એને સાપ બંધો છે કે ‘ જા, તારી
 પામેલાના એવી ઘોર નિદ્રા થયે;’ રાવણની પ્રાણનાથી બ્રહ્માએ ।
 “ જી માસ નિદ્રા પછી એક દિવસ એ ભગર્ણ અને ભૂખ્યા થયે
 સાપની પ્રાકૃત રામાયણોમાં બીજી કથા થયેલી છે. કુંભકર્ણે તપ
 ઇંદ્રાસન માંથી પશુ વર માગતી વખતે, દેવોના કહેવાથી તેની
 સરસ્વતી બેઠી અને ઇંદ્રાસનને બેઠે નિદ્રાસન મગાવ્યું—આ
 વાસ્તીકિમાં આધાર નથી. કુંભકર્ણ રજુ થપર આવે છે ત્યારે
 વિહરાજ સ્વરૂપ વેગળેથી એકને વાનરસૈન્યમાં નાસવાન થઈ ને
 થઈયું; ત્યારે વિભીષણે કહ્યું કે પછી જયેલા વાનરાને એમ કહો ।
 કુંભકર્ણ નથી પણ એક મોટું જંતુ છે. ’

સર્ગ ૬૩ માં કુંભકર્ણ રાવણને બોધ કરે છે; અને પહેલાં વિ
 અને મંદોદરીએ કીધેલા બોધ તેને સંભારે છે. મંદોદરીએ રાવણને
 રિશિખંડ પુરુષાર્થના પૂર્વ સર્ગોમાં મળી આવતી નથી. પ્રેમાનંદે
 હરવામાં રાક્ષસસેના સમ્મલ થઈ તે વખતે રાવણને વિનવણી ।
 રસિક પ્રસંગ આપ્યો છે; તથા બારમા હરવામાં ફરીથી ‘કહે મ’
 માગીને માન, હોરે હકીલા રાજા ’ એવાં લાગણીભર્યાં વચ્ચે
 સ્નેહાળ, પતિપરાયણા અને બહાલસોઈ પત્નીના મુખમાં મૂક
 તે માર્મિક પ્રસંગ પુરુષાર્થમાં નથી. કુંભકર્ણ રાવણને અર્થ
 નીતિસાક્ષવાળો એ કપકો આવે છે તેની સાથે પ્રેમાનંદે ‘કુંભ
 મુખમાં મૂકેલા ટીખા અને સચોટ યજ્ઞો (કડવું ૧૧ પુ’) સાર
 સરખાવી યકાય એમ છે. પ્રેમાનંદે પણ સમર્થ કવિ છે એમ
 લાગ્યા વગર રહેવું નથી.

સર્ગ ૬૫-૬૬ માં કુંભકર્ણ રજુસંગમ થપર આવી વ
 એટલે વાનરોમાં લંગાણ પડે છે (કડવું ૧૫-૫૬ ‘ લગાનક લાં
 વિહરાજ, શું અરાક થકનો આબો કાવ । ’); ત્યારે કુંભકર્ણનો
 ‘કે વાનરો । સાધારણ વાનરોની પેઠે લગ પામી ઉશી પૂંછડીએ ક
 છે ! ત્યારે બધા અનાર્થ છે । ’ (સર્ગ ૬૫ શ્લો. ૨૧)—

કેણું હતા તે વિષય ઉપર સારું અભિપ્રાય પાડે છે. સર્વ ૧૭ માં કુંભ-
કર્ણ અદ્યુત્તમ પરાક્રમ દાખવે છે તેવું વર્ણન છે. કેટલાક વાનરા તેના
ચરીર ઉપર ચઢી ભય છે તેમને કુંભકર્ણ એમાં મૂકે છે; તે વાનરા
બીજી તરફથી તેના નાક તથા હાન વાટે બહાર નીકળી ભય છે:
પ્રક્ષિપ્તાઃ કુંભકર્ણેણ ચક્રે પાતાલસંનિમે । નાસાપુટામ્બાં
નિર્જયમુઃ કર્ણમ્બાં ચૈવ જાનરાઃ ॥ શ્લોક ૩૬. (સરખાવે
રણવજ્ર-‘ધણા હપિ મૂંઠયા મુખમાં, તે હાન નાકથી નીચરી ભય ’).
સુમીરે કુંભકર્ણનાં કર્ણ અને નાક કરી આમાં એટલે તેમાંથી રૂધિર
બહેવા માંડ્યું-અંદી ‘ રૂધિર ધારા ખળે અતિ, ભણે પાતું મરતો
નિરિપતિ ’ (૧૫-૭૧)-આ બીંદીમાં પ્રેમાનન્દે ભણે યુદ્ધમાં સર્વ
૧૭ શ્લોક ૬૦ નો જ આવાર્થ મૂકી દીધો છે-‘ કર્ણનાસાવિહી-
નસ્તુ કુંભકર્ણો મહાબલઃ । રરાજ શોણિતૈઃ સિન્ધો ગિરિઃ
પ્રલયગૈરિવ ॥ ’ કલિંગસ પશુ સર્વ ૧૨ શ્લોક ૮૦ માં ‘ કુંભ-
કર્ણઃ કપીન્દ્રેણ તુલ્યાવસ્થઃ સ્વસુઃ ક્રુતઃ । -નાક હાન વગરનો
ચરેશો કુંભકર્ણ તેની બંદેન ચૂર્ણાવા એવો થયો હતો, એમ કહી,
આવીજ ઉત્પેક્ષા કરે છે-‘ કરોષ રામં શૃંગીચ ટક્કચ્છિન્નમનઃ-
ચિલઃ । ’

આ યુદ્ધમાં ભદ્રમણના પરાક્રમથી કુંભકર્ણ પ્રસન્ન થાય છે અને
એક વેરી હતાં યુદ્ધમાં તેના પોષ્ઠની સ્તુતિ કરે છે-એ હંસત
યુદ્ધ કુંભકર્ણમાં છે. સર્વ ૧૭ શ્લોક ૧૦૧ માં ભદ્રમણને એ કહે છે, ‘
એકારે તો રામ સાથે હલું છે તેથી રામને સ્થાને આપવા દે ’ - પછી
રામના બાણથી કુંભકર્ણનો વધ થાય છે. આ યુદ્ધવર્ણન પ્રેમાનન્દે
દ્રંમન્યું છે. તે પછીનું સંકીર્ણ યુદ્ધ પણ રણવજ્રમાં નથી.

સર્વ ૮૦ માં ઇંદ્રદ્યુમ્ન યુદ્ધપ્રયાણ અને તેવું અંતરીક્ષ યુદ્ધ
આવે છે. (ઇંદ્રદ્યુમે ‘ અનંત માયા પ્રગટ કીધી, આવડું અધકાર ’-
૧૬-૨) ઇંદ્રદ્યુમે રાવન સૈન્યને બહુ ત્રાસ આપ્યો. પછી સર્વ ૮૧ માં
આવાળી સીતાના વધનો પ્રસંગ આવે છે. ત્યાં હરમી સીતાને

વિલાપ + સાંભળી (૪૩૫-૧૬-૫) હનુમાનને યજ્ઞો એક થયો થોતે થોયો સમય પર અયોધ્યનમાં સીતાને ભેળેલી હોવાથી આ ખરેખર સીતાજી છે એમ એને થયું. આ પ્રસંગે રામલક્ષ્મણ તેા જાંઠાના પશ્ચિમ દરવાજા હોય છે; ત્યાં ઈંદ્રજીત રહાયો આવે છે તોને ભેદ વાનર સૈન્ય સ્ક્રાપું થયું; અને હનુમાને ઈંદ્રજીતનો કંટો લીધો. ત્યાં દુર માયાવી સીતાનો વધ ઈંદ્રજીત કરે છે. આ હપ્પીકટથી રામલક્ષ્મણ વડન અભયવા હોય છે; હતાં પ્રિમાનન્દે રહેજ ભૂલી કયા અંહી આપી છે. રણવજ્રમાં માયાવી સીતાવધ રામ સમક્ષ થાય છે—'હનુમાનને યુરજા વધ થોડ પામ્યા જાનહીય.' વાલ્મીકિ પ્રમાણે, હનુમાન ભતે રણમાંથી આવી રામને હપ્પીકટ કહે છે એટલે રામ પૃથ્વી પર પડે છે. સર્ગ ૮૪ માં વિલીપણ સર્ગ એક જોઈ છે, ને રામનું સાંભળ વાય છે.

સર્ગ ૮૫ માં ઈંદ્રજીતવજ્રનર્જન અને ૮૬ માં 'વજ્રમંત્ર' વર્ણન છે (૪૩૫-૧૬). એ રેવળી, આસપના ઈંદ્રજીત કરે છે તોનું નામ નિકુંભિકા (રણવજ્રમાં 'નિકુંભના') છે, વિલીપણ સર્ગ એક રામને કહી દે છે એટલે લક્ષ્મણને કાઢે વજ્રનો જાન વાય છે. પ્રિમાનન્દનર્જ

+ અંહી એક પ્રવર્તમાં મોઢ ક્યામટના વળવળતા કાઢે પેટલીક અધમ લીંટીનો કચેરી છે; 'વળી' સ્વચ્છંદીય શ્લોક જાન વરત પકડાઈ આવે છે:—

“ વળી માયાવી તે ઠેઠાણે, જોલી મુખ વચન;
 હું દેસાનનને ઘેર રહીય, હું નહીં માહારો સ્વામીન—૧
 હું તારી નારી નહી, વરી રાવણુ એવો નાય;
 મુને સરવથી કુંઘી કરી, નહીં આપું દુખ સંજાય—૨
 જાંઠારાની કુંઘી સુંઘી છે, જીલ રાણીઓ પાણી ભરે;
 તને બીજારીને શું કાં, શીદ આસા માહારી કરે—૩
 તારી કહે શું સુખ પામી, કાજ સાથે સુવું દુખ સાથ;
 વનદંજ આધે પેટ જળી ગયું, હું નહીં માહારો નાય—૪
 હું કહે તો કંટો ફાડી આપું, માહારો કંટો ચેહેલ અંહીયાં;
 કાવી સીતા કહીયે નહોતી, સુણી રામ જિસ્મે રાય—૫ ”

‘કુડથી રથ માતાએ કાઢયો, અડધે નીસર્યો વાનરે માડયો’ (૧૯-૨૦) એમ ઉલ્લેખ છે—આ હકીકત વાસ્તવિક સર્વ ૮૧ માં નથી. એ એ રથ બહાર નિકળ્યો હોત તો ઇંદ્રજીત જીતાત નહિ એમ પુરાણાન્તર્ગત શામળિત્રોમાં કથા આપેલી છે; ત્હેને આધારે પ્રેમાનન્દ પોતાનું વર્ણન કરે છે. વાસ્તવિક પ્રમાણે તો ઇંદ્રજીતને બહાને વરદાન આપ્યું હતું કે ‘એ નિક્ષિપ્ત રેવી સમક્ષ હોમ કર્યા પહેલાં યુધ્ધ કરવા બંધ થો તો તારો વધ થશે.’ તેથીજ ઇંદ્રજીત વાનરો ચક્ષુર્નય ન કરે તેટલા સારૂ સીતાના કૃત્રિમ મસ્તકવધથી વાનરોને ચોદ પમાડી આ હોમ કરવામાં રોકાયો હતો. આ ચક્ષુર્નય વર્ણવતાં પ્રેમાનન્દને વાનરચોદા-નેથી હાસ્યરસનું બીજ કાચ કાપ્યું છે, અને ત્યાં પોતાની હલમને લેખણે યથેચ્છ રમવા દીધી છે. આવો ઉજળતો હાસ્યરસ વાસ્તવિકમાં નથી. સર્ગ ૬૦ માં ઇંદ્રજીતલક્ષ્મણનું સજ્જાતયુધ્ધ વર્ણવ્યું છે (૬૬૭ ૧૬).

રામ વિભીષણને મેઘનાદવધ ઉપાય પૂછે છે; અને પછી ત્હેનો હાથ ઉપાય એ બતાવાયો છે ત્હેને અનુસરતી હરમણની પાત્રતા, વનવાસ હરમવાન થયેલી મત્સ્યવર્માને લીધે સિદ્ધ થયેલી તે અનાચારી કામ કામી ભવ છે—તે હકીકત આપનારાં રણુચક્ષુ હડવાં ૧૭-૧૮ ની કથા વાસ્તવિકમાં નથી. ‘પદ્મપુરાણ પંચમે બીજ’ રામાયણમાં એ કથા પહેલીવાર દેખા દે છે. ત્યાં હરમણને ચેષાવતારે કલાથી અને ચેષનામ વાયુ બક્ષીને રહેનાર હોવાથી હરમણ મારે વર્ષનો ઉપવાસ કરી ચક્રયો છે એમ સમાધાન કર્યું છે. આમ બધું પ્રત્યેની અદ્ભુત બહિત બતાવનારો આ પ્રસંગ મૂળમાં નથી.

ઇંદ્રજીતનો વધ થતાં ત્હેનું મસ્તક રણુચક્ષુ પર પડ્યું. રણુચક્ષુ પ્રમાણે ‘જેહેનું ઇંદ્રજીતનું છેલ્લું શીર, બધ હડ્યું બંદાં લંકાપીર’ પરંતુ બીજાં રામાયણમાં વળી એવો લેખ છે કે ઇંદ્રજીતનું મસ્તક રણુમાં પડ્યું પણ એનો એક કાચ મુલોચના સંતીતા મહેલમાં જઈ પડ્યો. ઇંદ્રજીતવધ પછી અહિરાવણ મહિરાવણનો એ અદ્ભુત પ્રસંગ કેટલાંક સંસ્કૃત પ્રાકૃત રામાયણોમાં દ્રષ્ટિએ પડે છે, તે વાસ્તવિકમાં નથી. હનુમાન નાટક તથા તુલસી રામાયણમાંની આ કથા રણુચક્ષુની

એક ૩૦ હઠવાની છતાં અધૂરી-એવી મળેલી પ્રતમાં ' પાતાલમ'ડ ' આ કથા કહી છે એમ ઉલ્લેખ કર્યો છે; પણ તે સ્પષ્ટ લાગે છે.

રણવજ્રમાંનો ઉદ્દ્યતના વધથી દુઃખિત થયેલી મંદોદરીનો વિલાપ (૬૬૩' ૨૦) હૃદય પીગળાવી નાખે તેવો છે. સર્ગ ૬૫ માં રાવણ યુદ્ધે ચઢે છે. સર્ગ ૬૬ થી ૧૦૮ સુધીમાં રામરાવણનું ' આખરનું' યુદ્ધ વર્ણવાયું છે, અને સર્ગ ૧૦૭ સ્લોક ૫૨ માં (ભૂલેા ટીકા પૃ. ૧૨૮) વાલ્મીકિએ આ યુદ્ધની અનુપમતા જણાવી છે. આ પછીના પ્રસંગોમાં ખાસ નોંધવા જેવા ફેરફારો નથી. પ્રેમાનન્દે ૨૨ મા હઠવામાં જે ' ત્રિતાલા કંઠ ' માં યુદ્ધવર્ણન કયું છે તેની વિશિષ્ટતા અંદી ખાસ જણાવવા જેવી છે.

સર્ગ ૧૦૦-૧ માં રામરાવણ યુદ્ધ વખતે લક્ષ્મણને રાવણની સાંઝ વાગતાં મૂર્છા આવે છે ત્યારે રામ પથ્થર પણ પીગળી જાય તેટલું આક્રંક કરે છે (૬૬૩' ૨૦, ૬૬૬ ૨૬ થી ૪૬). અહીં ' જ્યમ જીલ્લમાંહે પે'સે સાપણી, લમ કાળખમાં પે'ઠી પાપણી ' (૨૦-૨૪)-ને મળતી કથમા વાલ્મીકિમાં (સ્લોક ૩૫) પણ છે. આ પ્રસંગે રામનો મનુષ્ય-સ્વભાવ બંને કવિઓએ આલેક્ષણ વર્ણવ્યો છે. રામચરિત્ર એ મનુષ્ય-ચરિત્ર જ છે એમ અહીં વર્ણિતાં આનન્દ થાય છે. ખરેખર રામાયણનાં પાત્રો સર્વગુણસંપન્ન નથી; અને તે હેતુપૂર્વક છે. સંસારનું વાસ્તવિક ચિત્ર દોરવાના આશયથી, તથા પુરવી કથરના માનવીને નીકરણીનું છેક ઉપદ્રવ પગથીજ ળતાવડું એ તેની હીમત હરાવવા જેવું દોવાથી-કવિએ પોતાની કથાનાં મનુષ્યો સંપૂર્ણતાયુક્ત કે ઉત્કૃષ્ટતમ નથી કર્યા; પરંતુ માનુષ નિર્ભયતા તથા માનુષ વિકારોને કવિત્વ સ્થાન કવિએ આપ્યું છે; અને તેમાં કવિતાની સાર્થકતા છે.

લક્ષ્મણને રાવણે મૂઠેથી વાસવી સાંઝ વાગવાથી તે મૂર્છા પામ્યો (સર્ગ ૧૦૧; ૬૬૩' ૨૦) તે વખતે હનુમાન મૃતસંજવની લાવે છે. તે પહેલાં ઉદ્દ્યતના મોહાસથી વાનર સૈન્ય મૂર્છા પામે છે (સર્ગ ૭૪; ૬૬૩' ૧૬) ત્યારે પણ હનુમાન જ યોગથી લાવે છે. વાલ્મીકિ આ પહેલો પ્રસંગ વિસ્તારથી આપે છે અને યોગીનીનાં ત્યાં ચાર નામ મણાવે છે-મૃતસંજવની, વિસલ્વહરણી, સુવર્ણહરણી તથા સંધાની-પ્રેમાનન્દ

પહેલો પ્રસંગ સદૃશ છેકીને રહેવા છે; કારણ કે એમના કાવ્યનો એ જોણુ ભાગ છે. અને તેથી કાવ્યના નાયક તથા ઉપનાયકને ઉપનાયક થાય એવો ખીલો પ્રસંગ એ કાવ્યમાંથી વર્ણવે છે. દ્રોણાચલ લડતને આવડી વખત હનુમાનને અર્ધકાર થાય છે કે 'હું' સરખો નહિ હો જળવંત'. અને પછી અયોધ્યા આગળથી જતાં જરતનું જાણુ લેને વાગે છે—પરેરે તુલસી રામાયણમાંનો જોષક પ્રસંગ રણયજ્ઞમાં છે તે વાક્યમિતિમાં નથી. અંદી કવિ જરતની જાતુસમિ તથા રામના જળમાં અયજન બ્રહ્મા બચત કરનાર બિન્દુ ઉમેરે છે. જરતને જાણુ માર્યા પછી ખબર પડે છે કે લક્ષ્મણને સાંઝ વાગી છે; એટલે રામનું સ્મરણ કરી એ રામનામના જળથી જ હનુમાનને પર્વત સહિત જાણુથી કાંઠામાં ઉરાડે છે.

સર્ગ-૧૨૦ માં રાવણવધથી પ્રસન્ન થયેલો રેવોનો રામ ઉન્દ્ર રામને વર માગવા કહે છે: ત્યારે રામ, પોતાની મહાતુભાવતાને ડાબે લેવી માગણી કરે છે કે 'જુદારે માટે લડતાં મરેલા વાનરા સંજવન કરો'. એટલે શ્રદ્ધે અમૃતવૃષ્ટિ કરી. રણયજ્ઞમાં આ ઠેકાણે (કડવું ૨૫-૬૬ કડવું ૪૩) 'અમૃતવૃષ્ટિ થતાં વાનરા ઉઠીને બેઠા થયા ત્યારે રાક્ષસો કેમ જવતા ન થયા?'—એમ જરફાજને સંદેહ થાય છે. પ્રેમાનન્દે આ સ્વાભાવિક સંનેહનું સમાધાન આપ્યોનો પ્રસંગ ઉમેર્યો છે તેથી કાવ્યમાં ખરેખર રમણીયતા આવી છે.

અયોધ્યાપ્રયાણુ વખતે રામ સાથે બધા વાનર, રીંછ તથા રાક્ષસો સહિત વિભીષણુ પણ વિમાનમાં બેસી અયોધ્યા જાય છે. પ્રેમાનન્દે લેને બદલે 'અગીઆર સહસ્ર વાનર સંગાથે' એમ કેમ આપે છે તે બજવા સાધન નથી. રણયજ્ઞના ૨૬ માં કડવામાં સર્ગ ૧૨૩ ની કથા આવી જાય છે. અયોધ્યાપ્રયાણુ વખતે પુષ્પક વિમાનમાંથી રામ સીતાને બે વનવાસની ચિરપરિચીત જગત્તો જતાવે છે તે વર્ણન સુન્દર છે. એવઠ નગરપ્રવેશ અને રામરાજ્યારોહણના ઉત્તરકાંડના પ્રસંગો સંક્ષિપ્તમાં ઉઠી કવિ કાવ્ય પૂરું કરે છે.

વજ્રયાજ્ઞ રણયજ્ઞ—મા ન્હાના કાવ્યમાં યુદ્ધનો વિષય જ મુખ્ય છે; છતાં કવિએ પ્રસ્તાવના તરીકે કેટલીક પૂર્વકથા આપી છે.

આ ન્હાના કાવ્યનાં કેટલાંક કડવાંયો વર્ણનવિસ્તાર ગ્રેમાનન્દના રણવજ્રને હંધક મળતો આવે છે તેટલા પૂરતીજ આ પુરોગામી કવિના કાવ્યની કપયોજિતા છે. ખાસ ધ્યાન ખેંચનારા ત્હેમાંના કથાજાન અહીં બતાવીએ છીએ.

હડાઇની સરખાતમાં (રણવજ્ર કડવું ૧૦) રાવજી પોતાના મસાણીને જોલાવે છે; અને હાથી પોડા કેટલા છે ત્હેની હાર બનાવી ન્હાવે છે; અહીં પોડાત્તું વિસ્તારી વર્ણન આપ્યું છે; પરંતુ એકંદરે કડવાંની લંબાઇ (૫ દુક) એતાં તે ઘેપક લાગે છે. ૫મી સમાં સંબંધીઓને તે બહેંચી આપવા રાવજી આજ્ઞા બાપે છે. રાવજી કોઇતું કણું જાનતો નથી અને યુદ્ધની તૈયારી કરે છે; એટલે મંદોદરી ત્હેને યુદ્ધ કરતાં વારે છે, કારણ કે ' રામજી વાંકિને આપણ પાધારાં રે, વાંકિ સાથે હરમજી વીર, ઝુલ્હ હો રાણા રે '. અહીં રણવજ્ર કડવું ૮ મું સરખાવવા એવું છે. આ કડવામાંના શબ્દો ' વાંકિ તે વાંકિ સુમીવ રાજ્યો રે, વાંકિ રઘુનાથજીની મૂલ: ' અને ' વાંકિ સાથે બાંધી પાજ ' - ગ્રેમાનન્દમાં બીજા અર્થમાં વપરાયલા મળી આવે છે. અગીઆશમાં કડવામાં મંદોદરી રાવજીને કહે છે ' હડ છડો આણીવાર હડીલા રાણા રે ' - ત્હેવાજ, મુવપદવાળું રણવજ્રનું ' હડે મંદોદરી માગીને માન, હોં રે હડીલા રાણા ' વાળું કડવું ખાસ સરખાવવા એવું છે. રાવજી મંદોદરીને જો જવાબ આપે છે ' હવમ નમું કું નરપાનરને (રણવજ્ર - કડવું ૬) ' અને જેમ પોતાનો વેશવ મણાવી બધ છે ત્હેવીજ રીતનો જવાબ ૧૧ મા કડવામાં રાવજી કને વજ્યો અપાવે છે. છતાં મંદોદરી, કંથને વિનવે છે કે મ્હને કુસ્ત્રખ આપ્યું છે, અને અપશુકન થાય છે - ' આજ હડાડો પૂંધળો, ઝુલ્હ પીયુડા મોરી વાત ' - એ હીંટીમાંના શબ્દો રણવજ્ર કડવું ૮-૫ માં મળી આવે છે. રણવજ્રમાંનું યુધ્ધવર્ણનનું ૧૪ મું કડવું રણવજ્રના ત્રિતાલવાળા ૨૨ મા કડવા સાથે સામ્ય ધરાવે છે. છતાં યુદ્ધનો વિષય એમાં નહિ જોડો આપ્યો છે. કવિએ ફક્ત અડધા વચ્ચુમાંજ કેટલુંક તો પતાવી દીધું છે. ૧૬ મા કડવામાં રણવજ્રનો કપસંહાર છે; ત્યાં રામનો અયોધ્યામાં નરપદવેશ થાયો છે. છેલ્લું કડવું તો એક સુંદર જાન છે.

આમ 'રણવંશ' નું સામ્ય એ કંઈ દેખાય છે એ મૂળ કોલ્મ કથાપ્રસંગના વર્ણનને લીધે હોય એમ લાગે છે. પ્રેમાનન્દને ડાહપણ રીતે ઉપહારક થયું હોય એવું એમાં બહુજ ચોક્કસ છે. રણવંશની ભાષામાં અશુભ્ધ દિલીપનું મળ્યું મિશ્રણ છે. આ ન્હાણું કાવ્ય લખનાર વજ્રયાને રામકથામાંથી 'સીતાવેલ' અને 'સીતા-સન્દેશો' ના પ્રસંગો ગાયા છે. આ કવિ સંબંધી કે તદ્દેમનાં કાવ્યોની રચના સંવત સંબંધી કંઈ માહિતી પ્રાપ્ત થઈ નથી. ફક્ત તેની લખ્યા સંવત ઉપર આપણે આધાર રાખવો પડે છે. 'સીતાવેલ' (અપ્રસિદ્ધ) ની સં. ૧૭૧૪માં લખાયેલી પ્રત ગુજરાત ફાર્મસ સમાના સંગ્રહમાં છે. તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે સત્તરમા સૈદ્ધાન્ત ઉત્તરાર્ધમાં આ કવિ થયો હોવો જોઈએ.

વિષ્ણુદાસકૃત સુલ્કકાંડ—સં. ૧૬૫૬ માં રચાયેલો અપ્રસિદ્ધ છે. તેમાંથી કેટલીક હકીકતો 'રણવંશ' સ્કંધજવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેવી છે; પરંતુ એ જઈ હકવાંના અપ્રકટ મંથમાંથી અવતરણો આપ્યા વગર સરખામણી કરવી નકામી છે; અને તેમ કરવા બતાવેલાં ઘણાં થાય તે આ આવૃત્તિને અપ્રસ્તુત હોવાથી તેમ કરવું રહેવા લીધું છે. એકદર કાવ્યની સં. ૧૭૩૬ ની પ્રત વાંચતાં અમને જણાયું છે કે વિષ્ણુદાસે અસલ વાક્યોમાંથી સંસ્કૃત ખાસે રાખીનેજ પોતાનું કાવ્ય રચ્યું છે. હરેકે હરેકે પ્રસંગમાં આ કવિ વાક્યોમાંથી કીલ્લવટથી વળગી રહે છે. રણવંશમાં પ્રેમાનન્દ એ પુરાણાન્તર્ગત તથા પ્રાકૃત રામાયણમાંની વાતોનો આશ્રય લેઈ રામચરિત્રને બદલાવે છે તેવો ફેરફાર કરવાનું વિષ્ણુદાસને ક્યયું નથી. છતાં પણ પુરાણના વખતની અવતાર કલ્પના કે—રામ પરબલ છે, સીતા માલા છે, વાનરો દેવ છે વગેરે—હકીકતનું અવલંબન તેા તે કરે જ છે. હરમણની પ્રતચર્ચા, દ્રોણાચલ લાંબાનો તથા હનુમાનને અહંકાર થવાનો પ્રસંગ, ઉદ્રણવના વજ્રમાંથી અહંકાર થયે નિહળવાનો પ્રસંગ—વગેરે હકીકતો એમાં નથી. છતાં મંદોદરીનો રાવણને યોધ, તથા નામપાશમાં બંધાયેલા રામને નારદની સ્તુતિથી જગાડવાની વાત તથા વાહન ગરુડનું સ્મરણ—એ હકીકતો તેા વિષ્ણુદાસે કાવ્યમાં મૂકી છે ખરી. વિષ્ણુદાસમાં કુંચકણને કાચી કંધમાંથી જગાડવાનો અતિશયોક્તિવાળો પ્રસંગ વાક્યોમાં ૬૦ આ સર્ગના શ્લોકે શ્લોકોના ભાવાર્થ આપે

છે. લક્ષ્મણને રાવણની સાંઝ પામતાં મૂઝાં આવે છે તે વખતે રામ જે વિવાપ કરે છે તે કવિની વાનગી તરીકે નીચે આપીએ બીધે:—

“ પિલિલાં રાજ્ય મધૂં પેતાતલુ, પહિ વનિ વરવા વેગિ કરી;
ત્યાંહાં સ્થકો દુષ્ટ દસાનન, બનકીનિ હવાબ્યો હરી, ૧૮
સુંદરીનિ પહિ સોધતા, અનેક વનમાં રહરહયા;
પહિ ત્રિકૂટ ગિરિ પામ્યા સહી, આપિ વસ આવી પડયા. ૧૯
દેવ થોગિ દુષ્ટ સાથિ, વિર કીધૂં અતિ બલુ;
બાંહી ચુક કરતાં રહું છિ, હવાં અરુપ સેન આપલુ. ૨૦
લકુ જાત કેરા દુઃખની, તિ વાત નવિ ભગિ કહી;
નવિ ભલ્લિકે હવિ જીવસિ, કિ પ્રાણુ તે ત્યજસિ સહી. ૨૧

કંઠકું ૩૧.”

અખંડલહરી કાવ્ય તરીકે રણવજ્ર—નવલરામભાઈ કાવ્યના બે પ્રકાર કહે છે; ખંડલહરી અને અખંડલહરી. સામાન્ય કવિની કવિતામાં અને કોની બાનીમાં પ્રોટી હોતી નથી; જે વાંચતાં લહરીખંડન કમથે કમથે થાય છે. કવિતાના બૂધ બૂધ કહડા હોય ત્હેમાં રસની લહેર ખરી; પણ ત્હેમાં એક બીજાની સાથે રસલહેરની સળંગતા હોતી નથી. તેથી એવી વૃક્ક કયાઓને ખંડલહરી કાવ્ય કહ્યાં છે: સામળ-ભટની વાર્તાઓ આ પ્રકારની છે. અખંડલહરી કાવ્યમાં તો રસનું અખંડિત વહેવું થાય છે; ‘રણવજ્ર’ એવું કાવ્ય છે. “એમાં એક વિચારમાંથી બીજો, અને બીજામાંથી ત્રીજો-એ પ્રમાણે સ્ફુરણ થયાંજ કરે છે. મૂળ લગાડીને ધીમે ધીમે ઝાડ નવપલ્લવ થઈ જતું પ્રત્યક્ષ દેખાય છે; અને ધીમે ધીમે એમજ મોટું થતું જાય છે. આખો ગ્રંથ એવા સ્વાભાવિક રીતે સદા વૃદ્ધિ પામતા ઝાડના જેવો છે. છતાં એમાં unity-સળંગતા પરિપૂર્ણ છે-નખસિખ છે-સાથે સાંધામાં છે.”

મહાકવિ પ્રેમાનન્દ કૃત.

રણાયજ્ઞ.

કંઠવું ૧ હું.

(રામ કેદારે.)

મંગલા શ્રી ગણપતિને શિર નામી રે, સમર સીતાનો સ્વામી રે;
અરણ્ય: રઘુનંદન બહુનામી રે, નિરમળ વાણી આપીએ રે— ૧
આશ મુને મનમાં બણી રે, નારાયણ-ગુણ ગાવા તણી રે;
શાસ્ત્ર મધ્યે બણી રે, લીલા રઘુપતિની વરણવું રે— ૨

(હાજી.)

વરણવું લીલા રઘુપતિની, વિમળ વાસ્તિક-વાણી;
બણે સુણે જે આવશું, ધન્ય ધન્ય તે પ્રાણી— ૩
હરિકથારસ પ્રેમે ન પીધો, દેહ ધર્યો શું કરવા;
રંગે જનમ જોયો અપરાધી, આવ્યો જનુનીનું જોખન હરવા. ૪
રામનામનો મોહોટો મહિમા, શંકર સમ્યક્ જાણે;
૪દુઃખમાત્ર ટાળે, ભવસાગર તારે, મહિમા વેદ વખાણે— ૫
તપ તીરથ વ્રત જગન ક્ષલ લે, સ્નાન દાન જે સાધે;
સકલ પદારથ શ્રી રામનામનો, જે દશરથતન આરાધે— ૬

(૧) આ ટૂંક જે બ્હૂની પ્રતર્મા મળવાથી હાખલ કરી છે. (૨) 'આળે' પ્રા. કા. (૩) 'આવાણું' વિવ' પ્રા. કા. (૪) 'તારક મંત્ર તારે જાવસિંધુ' પ્રા. કા.

નવધા ભગતી કહી વેદ પુરાણે ધ્યાવા વૈકુંઠરાય;
 જીવણુ તેહેમાં અવણુ-ભગતી સરવ શિરોમણુ, લાભ ધણેશે થાય—૭
 અકિત ભરદ્વાજ સનકાદિક શંકર, 'જગજી પરીક્ષિત રાય;
 ાહિમા: જનમેજે આદે રસ પીધો, 'અવણુ-ભગતી સુખદાય— ૮

કળજીગ મધ્યે સાધન 'સકલ એ, ભગતી કરે જે ભાવે;
 જે જન જનનીનાય 'આરાધે, તે જનુનીજર નવ આવે—૯
 અષ્ટાદશ પુરાણે અનંત કથા છે, કવિવાણીના વિસ્તાર;
 શ્રી ભાગવત ને રામકથા, જે 'સકલ શાસ્ત્રનું' સાર— ૧૦

(જીવણુ.)

સાર સકલ શાસ્ત્ર પુરાણનું, શ્રી ભાગવત રામચરિત્ર રે;
 પ્રેમાનન્દપ્રભુ રામનામે, થાયે દેહ પવિત્ર રે— ૧૧

કડવું ૨ જી.

(રામ-વેરાડી.)

રામ— રતકોટિરામામણુ-લીલા, માંહાંથી સાર ગ્રહું છે થોડું;
 લીલા જીવકાંડ માંહાંથી સંજોપે, રણુ-જગન જીગતે જોડું— ૧
 સાર: માતપિતાનું વચન પાળવા, રાજ્ય તજ્યું રંધુનાથે;
 જટા વધારી વન સધાર્યાં, લક્ષ્મણુ સીતા સાથે— ૨
 ગોદાવરીત્રક પંચવટીમાં, રલા વાસો અસરણુ-શરણુ;
 લંકાપતિ રાવણુ કીધું, સીતાજીનું હરણુ— ૩

(૫) 'શેષ' પ્રા. કા. 'શુક' પ્ર. ૪, ૫, ૬, (૬) 'ભગતી' પ્રા. કા.
 (૭) 'સદાશંક થાયે' પ્રા. કા. (૮) 'ને ધાએ' પ્રા. કા. (૯) 'સર્વનું'
 પ્રા. કા.

- સુગ્રીવ સાથે મૈત્રિ કીધી, મળ્યા વાનર પદ અકાર,
 ૧ શ્રી રામચંદ્રે મનમાં વિચાર્યું, કરવા દહતસંધાર— ૪
- અન્યોઅન્યે સર્જ્ય થયાને, મોહોટા કપિ અપાર;
 ૨ સમુદ્રપાળ બાંધી શ્રીરામે, સેના ઉતારી પાર— ૫
- અંગદ મોકલ્યો વિશ્લિ કરવા, ઇંમળવાની વાત ના બાધી;
 ૩ રામ કને કપિ ફરીને આવ્યો, વિરોધ-વારતા વાધી— ૬
- રણુથન નિધિતઠ માંહાં રાખ્યો, કરવા દેવતું કરન;
 ૪ કાચ્યત્વ રણુભોમીની વેદિ કલ્પી, રામ થયા આચારન— ૭
- નામ- વિભીક્ષણને દીક્ષા આપી, હનુમાન લાવ્યો ઉપહર;
 ૫ કરણુ: બાણરૂપી સરવે હોમ્યો, રાક્ષસનો પરિવાર— ૮
- બેતાલીસ કોટિ મંત્રી હોમ્યા, કંદમૂલને ઠામ;
 ૬ બાણુ લાખ દિકરા હોમ્યા, તલ જરતું લઈ નામ— ૯
- મોહોટા મહિમને ઠામે હોમ્યો, કુંભકર્ણુ જે બાઈ;
 ૭ અજને ચાનક લઈને હોમ્યો, રાજપુત્ર અનિકાય— ૧૦
- બત્રીસ લખણો પુત્ર હોમ્યો, ઇંદ્રજીત મહાભાગ;
 ૮ રાવણુ શ્રીકૃષ્ણ પુરણાર્ક્ષાતમાં, એણીપેરે કીધો જગ— ૧૧
- કોઈ અગ્નિ જ્વનકી જવાળા, પવન લક્ષ્મણુ વીર;
 ૯ રણુજગન શ્રીરામે કીધો, સમુદ્ર પેડે તીર— ૧૨

(વલ્લભ.)

- સમુદ્ર પેડે તીર જઈ, જુધ કીધું જે શ્રીરામ રે;
 ૧૦ ભટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, રણુજગન ધરીયું નામરે— ૧૩

(૧) આ જે હોંટીઓ છાપેલી પ્રતમા નથી (૨) 'સમુદ્ર બાંધ્યો' પ્રા. કા.
 (૩) 'મળ્યાની' પ્રા. કા. (૪) 'કલેસ' પ્રા. કા. (૫) 'શ્રીરામે'
 પ્રા. કા. (૬) 'કીધી' પ્રા. કા. (૭) 'મંત્ર' પ્રા. કા.

કહેવું ડભું.

(રામ-સારંગ.)

- રામ સેના ઉતારી સાગરપાર, વાનર જોદા પદ અઢાર;
 સેનાની સેનાપતિ કીધો નીલ કપિ, કોધે વીર રહ્યો છે તપી. ૧
- તૈયારી: બોલ્યા વાનર કરી વિનતિ, બુધ-આશા દીજે રઘુપતિ;
 નલ, નીલ, અમંદ, સુગ્રીવ શર; કરવા સંભામ ધણી આતુર. ૨
- લક્ષ્મણ કહે સુણો શ્રીરંગ, લોહસાંકળે બાંધ્યા માતંગ;
 તેમ તમારી મરમઢાસાંકળે, કપિ-કુંજર બાંધ્યા છે બળે. ૩
- છૂટ્યા હસ્તિ વન ભાંજે જેમ, છૂટ્યા વાનર લંકા લેશે તેમ;
 બુધ-આશા દીજે રઘુરાય, વિજેગ સીતાજીનો રંજય. ૪
- સાંભળી લક્ષ્મણનો પ્રતિબોધ, શ્રીરામને ચઢીયો ક્રોધ;
 કીમો ધનુષ્ય તણો ટંકાર, તે શબ્દે પેન્યો સંસાર. ૫
- ડોલ્યા દિગ્ગજ, કાંધ્યા દિગ્પાલ, ખળભળીયાં સાતે પાતાળ;
 રાવણનું ડોલ્યું સંધાસન, ધન્ય હવે થયાં પતન. ૬
- રાક્ષસીના થયા અભપાત, દારુણ રુધિર તણો વરસાત;
 માનશુકન લંકામાં થાય, રોષે ભરાયા શ્રી રઘુરાય. ૭
- પહેલો પદ્મવંશ પ્રત્યે બોલ્યા શ્રીરામ, ચોહોપાસે ઘેરો લંકા ગામ;
 હલ્હો: વચન રાવણનાં સાંભળી, ઉતપત્યા વાનર હ્રલ્હી. ૮
- ચારે પોળ ઘેરી વાનરે, ચઢી બેઠા કોઢને કાંગરે;
 સેના રાવણની કોપી, ઉઠાડી રાવણની ચોપી. ૯

(૧) 'શરીર' પ્રા. કા.; 'રીસ' પ્ર. ૪ (૨) 'ન સહેતાય.' પ્ર. ૪.
 (૩) 'લખકલયો' પ્રા. કા. (૪) 'વાયુ રુધિર વરસાત' પ્રા. કા. (૫) 'પેન્ય' પ્રા. કા. (૬) 'ઝેણી' પ્રા. કા.

પાડયા કાંગરા કનકનો કોટ, કૂદે વાનરા મૂકે દોટ;
 પછાડે પૂંછ ને વળડે ગાલ, રુવે રાક્ષસીઓનાં બાળ. ૧૦
 જે હાથે ચઢે તેહેને ત્રાડે, છગ્ગાં ઝરુખા તોડીને પાડે;
 તરુવર બહુ નાખે પાપાણુ, લાંકા માંહે પડયું ભંગાણુ. ૧૧
 નાહાસે લોક કરે બૂંબાણુ, ચયું સભામાં રાવણુને બાણુ;
 ઉઠ્યો મંત્રી જોડી બે હસ્ત, રાવણુ પ્રત્યે બોલ્યો પ્રહસ્ત. ૧૨
 સ્વામી ! કપિ આવ્યા સમગ્ર, ચોહોપાસે ઘેરું લાંકા નગ્ર;
 સિંહના ધર પર આવે શિયાળ, ત્યમ વાનર આવ્યા બૂપાળ. ૧૩
 માંભળી મંત્રી તણાં વચન, ક્રોધ કરી બોલ્યો રાજન;
 કરેા સેના માહારી સાવધાન, ઉતાઈ માનવનું અભિમાન—૧૪

(વહણુ.)

અભિમાન ઉતાઈ માનવ તણું, વાળું વાનરનો ધાણુ રે;
 દશકંધર કોપે ચઢ્યો, ને ગડગડીયાં નિશાનરે— ૧૫

કંકવું ૪ થું.

(રાજ-સામેરી.)

રાય રાવણુ કવચ પેહેયું, શિર ધર્યા દસ ટોપ રે;
 રાવણુ કરી પીસે લોચન રાતડાં, હ્રદે આણી દારણુ કોપ રે— ૧
 સેનાની બળવા ન પામે જીવતા, ભાષ વાનર માનવ કોષ રે;
 તૈયારી: બહુ દોલ દદામા ગડગડે, તાંહાં સજ્જ રુલાહલ હોયરે— ૨

(૭) ' રૂવ રાક્ષસી જાહે બાળ ' પ્રા. કા. (૮) 'કસરકંક' પ્રા. દા.

(૧) ' પીસે ' પ્ર. ૪ (૨) ' રુલાહલ ' પ્રા. કા.

- જે જે સુમટ લંકા વિષે, મુખ આગળ નીસરે આજરે;
રાણીબયા રાક્ષસવીરો, મજરો લે માહારાજરે— ૩
- કો ગજ ચડયા, કો રથ ચડયા, કો ઉંટ ઉપર અસવાર રે;
કો મહિષ ઉપર, કો ગર્ધવ ઉપર, સજી બેઠા હથીયાર રે— ૪
- કો ઘોડા ઉપર ધૂમતા, કરે ઝૂમતા વારુણી પાન રે;
છે ભગુદિ ઉપર મોળીયાં, કો ગૌર ભીને વાન રે— ૫
- નવમણ્ણિકુંડળ લળકતાં, ઝળકતા મોતીહાર રે;
માદળીયાં તોરા 'અવનવા, થાય કલગીના ઝાતકાર રે— ૬
- બાલુબંધ પોંચી ને વીંટીઓ, દુગદુગી સાંકળી સાર રે;
કબાચ પટકા પાયજમા, ઉપરણી મૂલ અપાર રે— ૭
- જરકશી જામા ઝળહળે, શોભે અર્ક-કીરણ સમાન રે;
કેસરીયા વાગા શોભતા, છે જોબનનાં અભિમાન રે— ૮
- અંગ ધનુષ ભાથા ભીડીયા, કટિ કટારી તલવાર રે;
સાંગ ભાલા ત્રિશૂળ ફરશી, પરિધ વાંકી ધાર રે— ૯
- મદા ગુરજ ને મૂશળ મુગદળ, ભોગળ ને બિંડમાળ રે;
નાગપાશ ને વરુણપાશ, ધર્યાં ચક્ર મહાવિકરાળ રે— ૧૦
- પાખર બખતર ટોપ ટાટર, સેના કરે સુરપાન રે;
અંગરખીને જીવરખી એ, શોભે પરમનિધાન રે— ૧૧
- 'કો કમલનયના શુદ્ધવરણ, ક્યાં ભાલ ભસ્મત્રિપુંડ રે;
શિવ સન્મુખ સંપુટ કરતા, અભંગ રણના ધીર રે— ૧૨
- કો અસવાર બેઠા ડચકાર કરતા, ફરે ફૂદડી સાર રે;
મુગટ સુંદર શોભતા, ઝળકે માળ રવિઆકાર રે— ૧૩

- સુરસેનાને લખવે ઝોહેવા, સ્વરૂપ-સાગર શર રે;
 એ રૂપવંત વખાણીયા, હવે કહું રાક્ષસ કૂર રે— ૧૪
- રાક્ષસ મહિષ મેંદા ઉંટ ઉપર, થયા છે અશ્વવાર રે;
 ચોદ્ધાન્યાં છે 'કાળરૂપ બીહામણા, લોહદંડનાં હથીઆર રે.— ૧૫
- સ્વરૂપ શ્વાનમુખા કો ખરમુખા, પિશાચમુખા પાપિષ્ઠ રે;
 વર્ણન: લંબગ્રીવા લંબકર્ણા, જેહેને દીકે ઉપજે રીસ રે— ૧૬
- લંબઅધરા દીધદંતા, નિસયાં બગીસા બળવંત રે;
 સ્થામવર્ણા કો રક્તવર્ણા, બહુ ઉંચા અનંત રે— ૧૭
- બિડાલા કો 'પિંગલા, 'વૃધવર્ણાનો નહિ પાર રે;
 યૂપાક્ષને વિક્રુપાક્ષ રાક્ષસ, કોહોનાં નેત્ર બ્રહ્માકારરે— ૧૮
- કો શૂર બયાનક શબ્દ બોલે, બપ્પૂ ઘૂંડા બોવન-ભાર રે;
 કોણે હાથ માહે શબ્દ ગ્રંથાં છે, ચાલે કરતા આહાર રે— ૧૯
- રઘિર ગળતાં ચર્મ ઝોઢયાં, કંઠ આંતરડાંની માળ રે;
 જીભ સળકે સરપ સરખી, વદન છે વિકરાળ રે— ૨૦
- અધકોસના કો કોસના છે, ઉંચા જોજનપ્રમાણ રે;
 કૃપાણુ ગુપ્તિ થલ ૧૨સી, વસ્ત્ર ધસ્યાં સરાણુ રે— ૨૧
- શત દોટિ રાક્ષસ બયાનક, જુધે તતખર ચાય રે;
 મુખ આગળ સેના શોભતી, જોષ રીઝ્યો રાવણુરાય રે— ૨૨

(વચ્ચે)

- રીઝ્યો રાવણુ-રાય જોષ, કટક જે પોતા તણું રે;
 કોણુ કોણુ સુભટ રાધને નમે, નામ હવે તેહેનાં ભણું રે— ૨૩

(૬) ' કાળા કૂર ' પ્રા. કા. (૭) ' રિષ ' પ્રા. કા. (૮) ' બાહુક ' પ્રા. કા.
 (૯) ' બીડાલા ' પ્રા. કા. (૧૦) ' અધર્મનો ' પ્રા. કા.

કંડવું ૫ અં.

(રામ-એવાડો.)

રાવણ કોણ કોણ સેનાના નાયક, નમે રાયને પાયજી;
 સેનાના નામ તે સરવે રાજકુંવરના, પ્રહસ્ત કહેતો જાયજી— ૧
 નાયકોઃ આ દેવ તણો જીતનાર જોધો, દેવાંતક એહેવું નામજી;
 નરાંતક બાંધવ સંધાતે, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી— ૨
 સકળ શાસ્ત્ર વિદ્યાના પાઠી, શુક સારણ એહેવાં નામજી;
 ત્રણ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી— ૩
 જેણે વરણ બાંધીને આણ્યો, પ્રધસ્ત એહેવું નામજી;
 શત કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી— ૪
 સપ્ત સમુદ્ર જીતી વશ કીધા, મહોદર એહેવું નામજી;
 ત્રીશ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી —૫
 જેણે બ્રહ્મલોક જીતી વશ કીધા, બ્રહ્મકર્ષિ એહેવું નામજી;
 જત્રીશ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી-૬
 જેણે નવકુળ નાગ બાંધીને આણ્યા, મણિભદ્ર એહેવું નામજી;
 એવીસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી. ૭
 જેણે તીરથમાત્ર પૃથ્વીનાં બાંજ્યાં, સર્વદમન એહેવું નામજી;
 પચાસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી. ૮
 જેણે યજ્ઞભાગ દેવતાના ટાળ્યા, યજ્ઞકોપ એહેવું નામજી;
 સાત કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી. ૯
 જેણે મથુપતિ બાંધીને આણ્યા, વિકટાક્ષ એહેવું નામજી;
 પચીસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી. ૧૦

જેણે ગાંધવ જીતી અપજરા આણી, વિદ્યુ-માલી એહેવું નામજ
 ત્રણ પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૧

જુગમ જુગમ લોચન છે જેને, યૂષાક્ષ એહેવું નામજ;
 પંચાવન કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૨

વાંકી દબ્દ બચાનક ભાળે, વે વક્રાક્ષ એહેવું નામજ;
 એક પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાણાજ. ૧૩

કુંભકરણ રાજના સુત બે, કુંભ નિકુંભ એહેવાં નામજ;
 સોળ પદ્મ જોધાના સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૪

મંદોદરીસુત કંદ્રપ કોટિ, અતિકાય એહેવું નામજ;
 વીસ પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૫

સુમાલીના સુત બે શરા, કંપન અતિકંપન નામજ;
 જમરાજ જેમણે બાંધીને આણ્યો, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૬

નવગ્રે જેણે જીતીને આણ્યા, મકરાક્ષ એહેવું નામજ;
 સોળ પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૭

માતુલ બેઉ તમારા સ્વામી, મહાપાશ સુપાશ એહેવાં નામ;
 ત્રીસ પદ્મ જોધાના સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૮

મકરકેતુ ને ચંદ્રકેતુ, સુલોચન એહેવાં નામજ;
 અતિબળ મહાબળ કહીયે, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૧૯

વજ્રનાભ સુન્દાભ સુદર્શન, એ આદે બલના ધામજ;
 બાણ લાખ જમાઇ તમારા, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ. ૨૦

ઈંદ્રરાજ જેણે રણમાં જીત્યો, ઇંદ્રજીત એહેવું નામજ;
 પેપાટવી પુત્ર રાય તમારો, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજ—૨૧

ઈંદ્રજીતની પૂઠે ઊભા છે, રાજકુંવર બહુ નામજી;
 શત લાખ પુત્ર તમારા, કરે છે દંડ પ્રણામ-રાણાજી— ૨૨
 લખ કાઠિ રાક્ષસી દાસી, કરી બણે ઘેર સંગ્રામજી;
 તે નર વાનર ખાવા તતબર, લીજે તેહેના પ્રણામ-રાણાજી— ૨૩

(વલણ.)

પરણામ લીધા સરવ યસુભટના, રીજ્યો રાવણુરાય રે;
 ભટ પ્રેમાનન્દ કહે કથા, કહું વાહનની શોભાય રે— ૨૪

કંઠવું ફ કું.

(રામ-રામચી.)

પ્રમળ દળ જોઈ રીઝ્યો રાયજી, ગર્વજેહેલો હરખ ન માયજી;
 તેડયો મશાણી મહોદર નામજી, તતખણ આવી કીધો પ્રણામજી—૧

(હાજ.)

પ્રણામ કરીને કામ માગ્યું, કંઈ આગના સ્વામીન;
 વાહનપતિને કહે રાવણુ, વેહેંચી આપો ગજ વાજિન—૨
 અશ્વ મહોદરને કહે રાવણુ, જઈ જીવો ઘોડાર;
 વર્ણન:ખાખ્યા ચરે છે અશ્વ માહારા, તે આજ કાઠો બાહાર— ૩
 વચન સાંભળી રાયનાં, તોખાર તતબર થાય;
 મુખ આગળ હયની હાર લાગી, રાવણુ જોતો જાય— ૪
 ચપલચરણ ને પંચચરણ, હંસ હરણુની જાત;
 ઉડણુ અરખી ને અડાણા, અજણખ પટાળા ભાત— ૫

(૪) ' સૂરના ' ગ્રા. કા.

(૫) ' વાહન ' ગ્રા. કા.

કલંદી કોરંગ ધણા, કાળા કાળરા ને કુમેદ;	
આભઉડણુ ને પંખાળા, ખગને પમાડે ખેદ—	૬
વાનરીયા વેતાલ વાળિ, વિજળીયા વિકરાળ;	
પાખરીયા પન્નગા પોપટા, વરણુ પરમ શોભાળ,—	૭
માતંગા મોતીસરા, માણુક મોધામૂલ;	
જસવત દક્ષિણાવંત વાળિ, વાયુવેગી અતુલ—	૮
પિરોળ પીળા પદારથ, પાણીપંચા જાત પતંગ;	
ઉજળા ૧આરખી સોરઠીયા, રંગીત લીલા રંગ—	૯
મંગાજળીયા ગોરટા, બૂખરા જુધે અભંગ;	
મહિખા ને મુલતાની માંકડા, વાંકડા તરલ તુરંગ—	૧૦
તેજ કચ્છી ધૂમતા, કંઠે ધંટ ધુધરમાળ;	
૭કેસરીલંકા ચિત્રવંકા, હરણુપે દે કાળ;—	૧૧
નારંગવણું હેમવણું, ૪કેશી કરમને પાર;	
કપોતજાતિ કખૂતરા, હીડે હારે હાર—	૧૨
મરેહી તિલંગા તેજ, ગુજરીયા ગુણવંત—	
લોચન ચળકે અણીયાળાં, પંકુગરીયા બળવંત—	૧૩
ખંધારના ગાંધારના, સિંધુ દેશના શ્રીકાર;	
પંખાળા પંચાળના, મદ્ર દેશના મૂંઝાર—	૧૪
રીંછજાતિ વીંછીયા, કેા વજ્રદંતા ૧વિક્ષાત;	
જાલ અરિદ્ધજાં સોંસરા, જેની ૭દેવ પૂરે સાખ—	૧૫

(૨) ' આણુ ' પ્રા. કા. (૩) ' કેસરીલંકા ચિત્રલંકા ' પ્રા. કા.
 (૪) ' કેશરી કુમેદ નેપાર ' પ્રા. કા. (૫) ' કુંગર સમા ' પ્રા. કા.
 (૬) ' વિકાળ ' પ્રા. કા. (૭) ' વેદ ' પ્રા. કા.

- પિશાચમુખા ગર્ધવમુખા, ત્રિનેત્ર અગનીવર્ણુ;
 ઉચ્ચિત્રવાની ભત્તના છે, સુંદર ઉભા કર્ણુ— ૧૬
- મનવેગી પવનવેગી, કેા ંગરુડભતિ જ્વર;
 અમકતા ચાલે ચક્રવર્તી, હણુણુ કરતા સોહોર— ૧૭
- મોહોરો મખીયારડામાં, માણેક જડયાં બહુ મૂલ્ય;
 “મોતીની ઝાલર પગ લગે, ઝોઢી જરકશીની મુલ્ય— ૧૮
- કેશવાળી ક્રમતે ગૂંથી, હીર દોરા લહેકે;
 હાર તોરા ને રત્ન અમકે, ચુઆ ચંદન બેહેકે— ૧૯
- ૧૦ જડાવ કલગી ચીર ઉપર, પીંછ ૧૨હર થાય;
 ઝવેરજડીયાં જીન વાંસે, તિમિર તેજે જાય— ૨૦

(વલણુ.)

જાયે તિમિર નંગ તેજથી, સંજ્યા અશ્વ કાટિ અપાર રે;
 પુત્ર ભત્રિજ દોહિત્રને, રાય વેહેંચી આપે તોખાર રે— ૨૧

કડેવું ૭ સું.

(રામ-ગેયમલાર.)

વાહનની પ્રહસ્ત પ્રત્યે બોલ્યો રાવણુ, કરીને મોહોડું મન, મંત્રી;
 વહેંચણી: હું કહું તેહેને આપો વહેંચી, હમ હસ્તી વાહન મંત્રી—૧

વળ શઘી જે અશ્વ ઉપન્યા, ઇંદ્રે આપ્યા જેહ, મંત્રી;
 પાંચસે ઘોડા લખને આપો, ઇંદ્રજીતને તેહ, મંત્રી— ૨

(૮) ‘જુષ્ઠ રૂડા ભતિ’ પ્રા. કા. (૯) ‘મોતીઝાલર લેઝ્યા કરે જરકશી
 ઉપર મુલ્ય’ પ્રા. કા. (૧૦) ‘ઝિણુ’ પ્રા. કા. ‘વલણુ મહે’ પ્ર. ૪.

મહિષમુખા હય સાતસેં, જે ભેટ કીધા જમરાય, મંત્રી;
 તે ઘોડા અતિકાયને આપો, અકાળમૃત્યુ ન થાય, મંત્રી— ૩
 મધવળતિ વિશ્વકર્માવાળા સોળ હજાર, મંત્રી;
 તે કુંભકર્ણને ઘેર મોકલો, વહે અયુત મણુ ભાર, મંત્રી— ૪
 મે ક્રોટિ ઘોડા અગિરાજના, ચાલે માયાવી ચાલ, મંત્રી;
 અંતરગતની વાત જાણે, તે જમાણ્યોને આલ, મંત્રી— ૫
 રાંચ ક્રોટિ પાણીપંથા, વરુણવાળા જેહ મંત્રી;
 તે મોકલી દો દાસ સંગાયે, દોહિત્રને મંદિર મંત્રી— ૬
 બાહ ક્રોટિ અગ્નિના આપ્યા, ન દાડે પાવકમાંય મંત્રી;
 તે બાણું લાખ પુત્રને વહેંચી આપો, લાડવાયા બુદ્ધે જાય મંત્રી— ૭
 ઘોઢ સહજ જે બીજા આપ્યા, કરે અગ્નિમાંય પ્રવેશ મંત્રી;
 તે કુંભકર્ણના સુતને આપો, બોલ્યા રાય લંકેશ મંત્રી— ૮
 નવ ક્રોટિ નવ નાગે આપ્યા, રમુષે વિખની જ્વાળા, મંત્રી;
 તે બાણ્યોને વહેંચી આપો, જે વાનરહજના કાળ મંત્રી— ૯
 મસુદ્રે આપ્યા સાત ક્રોટિ, ઁજળમાં જોતા જાય, મંત્રી;
 તે સૌ પુત્રના પુત્રને આપો, લડવા બુધે જાય, મંત્રી— ૧૦
 તથુ ક્રોટિ હિમાચળવાળા, મેરુવાળા ક્રોટિ તેર મંત્રી;
 એક ક્રોટિ કનક ઝરે છે, કરી ગયો ભેટ કુબેર, મંત્રી— ૧૧
 માર ક્રોટિ મયદાનવવાળા, જે કરે માયા અપાર, મંત્રી;
 ત્રીસ ક્રોટિ બ્રહ્માના આપ્યા, જે કરે પવનનો આહાર, મંત્રી—૧૨
 રૂપચીસ ક્રોટિ સરજના આપ્યા, જે તેજ તણો બંડાર, મંત્રી
 મેતાળીસ ક્રોટિ મંત્રીને આપો, જે જે વહેંચી તોષાર મંત્રી—૧૩

૧) 'અંતરધાનની વિદ્યા' પ્રા. કા. (૨) 'મૂકે' પ્રા. કા. (૩) 'જોતાં
 ૧ યાય' પ્રા. દા. 'જોતાંમાં જલ રૂપલાય' પ્ર ૪ (૪) 'પચાસ'
 ૧૧.

એક લક્ષ ગણપતિના આખા, જે પૂરે મન અભિલાષ, મંત્રી;
દીવીદાર આશા રાખે છે, વહેંચી આપો લાખ, મંત્રી— ૧૪

ચાર સહસ્ત્ર પંચદ્રમાના વાળિ, પરિતાપ દીઠે જાય, મંત્રી;
માહારા રથને તે જોડાવો, બોલ્યા રાવણુરાય મંત્રી— ૧૫

મનુષ્ય રાજ જે પૃથ્વી પરના, છત્યા રાજકુમાર, મંત્રી
સાત કેટિ જે સપ્ત દ્વીપના, આપો સેવકને તોખાર મંત્રી—૧૬
મહાદેવે પંચ લક્ષ મોકલ્યા, જે નંદી લાવ્યો કાલ, મંત્રી;
તે જોગીના મુને ઘટે નહીં, તે દદામીને આલ મંત્રી— ૧૭

વાયુના આખા વાયુવેગી, જે હડી જણે આકાશ મંત્રી;
તે બ્રાહ્મણને સૌ વહેંચી આપો, એ છે સહસ્ત્ર પચાસ મંત્રી—૧૮
ત્રણ લાખ જે મનવેગી, ઘડીએ શત જોજન જાય મંત્રી;
તે રાખસીએને વહેંચી આપો, જે ભુધ કરે રણમાંય મંત્રી—૧૯

પ્રાગજોતિક દેશ તણા જે, સોળ સહસ્ત્ર માતંગ, મંત્રી;
હસ્તિ મગધ દેશના એક લક્ષ છે, ગિરિવર સરખાં અંગ મંત્રી—૨૦
વજ્રુનઃ સિંગલદ્વીપના સાતલક્ષ છે, તેહેને સળવો શણુગાર મંત્રી;
નેજાં નગારાં ઢોલ ચઢાવો, શૂંઢે બાંધો હથીયાર મંત્રી—૨૧

બદ્ધ જાતિના ખાસા હસ્તી, ઐરાવત કુળના જેહ મંત્રી;
વીસ સહસ્ત્ર હારમાં ચઢાવો, ઉજ્જવળ જેહેતી દેહ મંત્રી—૨૨
દશ લક્ષ રથ ૧વશકર્માના, અશ્વ જોડાવો સાર મંત્રી;
અંગરખા સેવકને આપો, આયુધ સહિત શણુગાર મંત્રી—૨૩
ખીજ રથ મહારથીને આપો, અતિરથીને માતંગ મંત્રી;
ધન કળશ અંકુશ અંબાડી, ધમકે ધંટા ચંગ મંત્રી— ૨૪

(વલણ)

ચંગ મૂદંગ વાજંગ વાજે, બિરાજે રાક્ષસ રાયરે;
બટ ખંખાનંક કહે કયા, કેમ સેના બુધે જાય રે— ૨૫

કંકલું 'ટ મું.

(રામ-સોક મેવાડો.)

રાક્ષસ કટકે સૌ સજ ચયું, વળ્યા નિશાને પધાય રે;
રેતાંહાં આવી રાણી મંદોદરી, કરે વિનતિ રાવણુરાયરે— ૧

(હાજી.)

મંદોદરીની આજનો તે દહાડોરે હો, લાગે મુને ધૂંધળા દીસે ઝાંખો દિનકર દવ
વિનવણી: ત્રિભોવન નાથનેરે હો, રાણા ના દૂબીયે, જેની બ્રહ્મા શંકર કરે સેવ
રે હો રાણાજી—૨

દિશા ચારે રે હો, દીસે ધૂમસધૂંધળી, કાંધ શુકન માઠેરા થાય;
કાંધ ફાલુ ખોલેરે હો, ખોલેરે ખીહામણું, રુવે વાયસ આન ને ગાય—૩
આજ ગધ રાતેરે હો, સપનમે પામીકું, દીઠું દારુણ કણું કયમ જાય;
સમુદ્ર સુકાયો રે હો, સધિરે સરિતા બરી, કેલંકામાં લાગી દીઠી સ્થાય—૪
લાખ લાખ રાણીરે હો, રુવે રાણા તમતણી, ખીજે વહુ ખેટીનો સાય;
કેશવનાની રે હો, દીઠી મસ્તક ખેડલાં, દીઠા ચૂસલા વોહોણા હાય—૫
રાણા તમેરે હો, કાળાં પટ પેહેરીયાં, કંઠ માંહે કરેણાનો હાર;
દક્ષિણ દિશાએ રે હો, રાણા તમે સંચર્યા, ઉંટ ઉપર ચઢ અસવાર—૬
રામજી પાધરે રે હો, નવઝે પાધરા, રામજી વાંકે વાંકે સંસાર;
પાધરો ત્રિભીક્ષુરે હો, તેતો વાંકો થયો, આજ વંદી તમારી સહુ વાહાર—૭

થયા થયા વાંકારે હો, તેતરીસ કાઠિ દેવતા, લીધા તેણે વાનરના અવતાર;
 વાંકો તે લક્ષ્મણુરે હો, તમપર કોપીયો, એ ધરાધર બળભંડાર—૮
 વાંકો વાંકારે હો, આંહાં સ્થુપતિ આવીયો, જેણે તોળ્યું ત્રંબક તરણા સમાન;
 ધણું વાંકો રે હો, ^૧ મરિચ મારીયો, ફરશુરામનું ઉતારું માન—૯
 એકવારે રે હો, સપ્ત તાડ વેધીયા, માર્યો વાંકો વાનર વાલ;
 વાંકો તે સહેરરે હો, પાપાણે બાંધીયો, ^૭ તમો સહેજે ન બંધાયે પાળ—૧૦
 કે વાંકારે હો, અંગદ વિષ્ટિ લાવીયો, ક્રોધ બળ સુધનો એ ધામ;
 વાંકો વાંકારે હો, ^૬ ફેકે હનમંત લાવીયો, લટકે લગાડયું લંકા ગામ—૧૧
 વાંકુ તે છત્રરે હો, તમારું છેદીયું, ધણું વાંકાં છે રામનાં બાણ;
 વાંકી તે મૂછારે હો, રાણા ન મરેડીયે, નવ કીજે પોતાનાં વિખાણ—૧૨
 વાંકી તે વેળાએરે હો, વાહાણું કા નથી, ^૮ સુખ સંગાથી સહુ થાય;
 હૈ મૂઠીયે રે હો, આપો પિયુ જનકી, નમો જૈ રામજીને પાય—૧૩

(વલ્લભ)

પાય નમો શ્રીરામજીને, ^{૧૦} અત આપ્યું ફરી જાય રે;
 વચન સુણી સતી નારનું, પછે શું બોલ્યો રાવણ રાય રે—૧૪

(૪) 'મર' પ્રા. કા. (૫) 'મરિચિ' પ્રા. કા. (૬) 'વાંકા વાંકા' પ્રા. કા. (૭)
 'તમો બાંધો રસ્તા પહેલી પાળ' પ્રા. કા. 'તમો બાંધો સાને પાળ' પ્ર. ૪,
 (૮) આ શબ્દ છાપેલી પ્રતમાં નથી. (૯) 'સૌ સુખ સમે સાહાય થાય'
 પ્રા. કા. 'સૌ સુખ સમે સાર થાય,' પ્ર. ૪ (૧૦) 'આપ્યું મુલ્ય પાકું'
 જાય રે' પ્રા. કા.

કડવું ૬ સુ.

(રામ-વચન.)

રાવણુને! કયમ નમું હું નર વાનરને, લાગે છત્ર મેધાડંબર;
પ્રત્યુત્તરે: મેં દેવ દાનવ જળકિન્નર છતા, તો કું કરશે મેનવાનર ૧
પાવક પાક નિપાવે માહારે, પવન બુહારે દાર;
જળજોષો ગણપતિ લઈ ગાયે, રવિ ચંદ્ર દીવીદાર — ૨
બારે મેઘ બરે ઘેર પાણી, રૂતવે વેદ બંદી ચાર;
નારદ નટવર નાયે સરસ્વતી, મેં પ્રાગે હીચા સંસાર — ૩
જેષ્ટિકાદર જમરાળ માહારે, બચે વિધિ આશીરૂવચન;
વાર તિથિ શ્રેષ્ઠેરપતિ કહી જાયે, કુમેર સાચવે ધન — ૪
ઈંદ્ર સમુદ્ર મહારુદ્ર વશ હીચા, ત્રિભોવનપતિ માહારું નામ;
કુંભકરણુ સરખો બાંધવ માહારે, કોણુમાત્ર લક્ષ્મણુ રામ — ૫
એમ કહી રાણી સમગ્રવી, રણે વધાયો વિરોધ;
ક્ષોણી એક જોધા પડયા રણમાંહાં, થવા માંડ્યું દારણુ બુધ-૬
પાંચ કોટિ મંત્રી મુઆ, બહુ પુત્ર પામ્યા મરણુ;
પછે રાવણુને ચંતા થઈ, હવે જગાડું કુંભકરણુ — ૭

(વલ્લભ.)

કુંભકરણુને જગાડવાનું, ચિતમાં આણ્યું રાય રે;
બહુ પ્રેમાનંદ કેહે કથા, કુંભકરણુને શું થાય રે. ૮

(૧) 'નર' પ્રા. કા. (૨) 'રોષો' પ્ર. ૪ પ. (૩) 'રૂતવે બંધી ચાર' પ્રા. કા. (૪) 'જેર' પ્રા. કા. (૫) 'છડીદાર' (૬) 'મણી' પ્રા. કા. (૭) પ્રા. કા. ની પ્રવચાં આ વચણુ નથી; કા. દો. મર્મિ આ પ્રમાણે છે— 'કુંભકરણુને જગાડવાને, દોડવા રાક્ષસ અનેક રે; રાવણુ વિનવે જમુને, રાખવા દુષ્ટ જ રેક રે !'

કેડવું ૧૦ શ્લોક.

(સમ-કાલેસા.)

રાવણુ જામે જામેરે બાધ બીડ પડી છે, કરે વિનતિ રાવણુરાય;
કુંભ- નરવાનરે લંકા મઠ ધેયો, છુને નિદ્રા કયમ સોહાય— ૧

કણ્ણને તરત સેવક તેડાવ્યા રાયે, કણ્ણ જગડો કુંભકરણુ;
જગડો લક્ષ જોધા વળગી દોડો, જણે શું પામ્યો અરણુ— ૨

છે: જળ છાટે નવ જામે જોધો, તાપણું કીધાં ચોરે;
રહે ઉપર સત્યાપડ મેહેલ્યાં, કાનમાં કૂમાં મદન ભેર— ૩

કપાળ ઉપર કુંદબી વાજે, ચરણાધ નફીરી ઢાલ;
૧કરોડ મેધ સળે સાદ કરે, પણ રાણો ન આપે બોલ— ૪
૧સુંક મરી નાસિકામાં મૂક્યાં, ૧અ અજમે અલાવ્યો નાસા માંય;
પાછો આસ મૂક્યો નિદ્રામાંકાં, અજમે આકાશ ઉડ્યો જાય.— ૫

રૂઢ્યા ઉપર અથ દોડાવ્યા, વસડમા મહિમ માતંગ;
તોએ કુંભકરણુ સૂતો નવ જામે, સાણસે ત્રોડાવ્યાં અંગ— ૬

અધોરી- નાનાવિધ ઓસડ અંજન કીધાં, ઉચળી પછડ્યો વાર બે આર;
ની પણ અધોરીની ઉંધ ન ઉડે, કીધા ધુટણીયાંના પ્રકાર— ૭

હુંલ: વળી નાસિકા માંહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ વેરધાવ્યો લંકા રાય;
કપોલ માંહે સર્પ અકળાયા, કાન માર્યો નિસરી જાય— ૮

એમ વાજ આપ્યો રાવણુ રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય;
ત્યારે કુંભકરણુની આવી અંગના, નમન કરતી પાય— ૯

(૧) ' કા ધાર ' પ્ર. ૪ (૨) ' સુંક મરીનાં શીકાં કીધ્યાં ' પ્ર. ૩
(૨અ) ' અજમીક ' પ્રા. કા. (૩) ' અલાવ્યો ' પ્રા. કા.

કબ્દ દીધે આહારો કંથ ન જાગે, એને વહાલા શ્રી ભગવાનઃ
 'જગાડુ' કું હેલામાત્રમાં, તમે કરાવો સંગીત ગાન— ૧૦
 ભક્ષ ભોજન કરાવીને રે રાખો, નહીં તો કરશે સરવને આહારઃ
 રાવણે મદમાંસ અણુઅણુ, અન્ન તણા કીધા અંબાર— ૧૧
 અપહરા પાસે વૃત્ત કરાવ્યું, ગાન તાન વાળે વાજ્રંત્ર;
 કુંભકરણુ ડોલ્યો જ્યમ અણિધર, સાંભળતાં ગોવિન્દચરિત્ર--૧૨
 ઉઠતાં અન્ન આરોગ્યું સરવે, પછે પૂછ્યો સમાચાર;
 કું કાચી નિદ્રાએ સિદ્ધ જગાડ્યો, આ શા વાનરના હોહાર--૧૩
 રાવણે વાત કહી વિસ્તારી, જે રીતે દૂભ્યા શ્રી રામ;
 'એ જત માટે તુજને ઉઠાડ્યો, કાણુ કરે તું વિષુ સંત્રામ--૧૪

(વચન)

સંત્રામ કરવો શ્રી રામ સાથે, કપિ પમાડો મરણ રે;
 વચન સાંભળી વીરનાં, પછે શું બોલ્યો કુંભકરણુ રે— ૧૫

કહેવું ૧૧ સું.

(રામ-પરજીયા.)

કર ધસી કુંભકરણુ બોલ્યો, ધૂણી પોતાનું શીલ રે;
 ધર ધાલ્યું ભાધ ઘેલડા, તે દુગાયા જુગદીક-નીરા તુને શું કહું રે-૧

(૪) 'ભગશે સ્વામી મૂરત માત્રમાં, અન્નિએ કરાવો સંગીત ગાન' પ્રા. ધ. (૫) 'અવચનાં કામ' પ્રા. ધ.; 'અપાધ' પ્ર. પદ. 'આગત' પ્ર. ૩.

(૧) આ મુવપદ કાપેલી પ્રતમાં વધી.

- રજનીયા સાથે બાથ, વીરા તેં કાં દુબ્યા સ્થુનાથ-વીરા તુને શું કહુ રે.
 ત્રણક લેતાં તાહારા રે, અપાણા વીસ હાથ રે;
 કાઠી મૂક્યો તુને રાધવજીએ, ચયો વૃદ્ધતથની લંકાનાથ. વીરા— ૨
- સાચરજળ જેણે બાંધીયું રે, શય્યા તારી પુણ્ય સમાન રે;
 મેધાડઅર સહેજે છેદીયું, તોય તુને ન આવી સાન. વીરા— ૩
- લક્ષ ધરણી ધેર તાહરે, જેહનાં દરશન ધવ્ય છે દેવ રે;
 તો સીતાને શીદ લાવીઓ, ચયો વૃદ્ધ ને ન ગઈ કુરેવ. વીરા— ૪
- જમત જીતી તેં જેર કીધું, ના જીત્યા ક્રોધ ને કામ રે;
 શામ કેશ ઉજ્જવાળ ચપા, તોય મન રહ્યું તાહારું સ્યામ. વીરા— ૫
- ચંદ્ર વિના જેવી જામની રે, દીપ વીના જેવું કામ રે;
 ત્યમ વિભીક્ષણ બાંધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લંકા ગામ. વીરા— ૬
- ખરનારી જેહેવી પાવક જવાળા, સાપણુ વિખની વેલ રે;
 જીવ લેશે તાહારો કુટુંબ સાથે, જઈ રામચરણે શીશ મેલ. વીરા— ૭
- હું મરણ ચક્રી બીહીતો નથી, પમને દાઝે તાહારું હેત રે;
 ન માને શીખ માહરી, જાશે જામપુર સ્વજન સમેત. વીરા— ૮
- જો વાડીમાં ખેસાડી જાનકી, તો લઈ આવ્યો કાણુ કામ રે;
 ત્રુથી સીતા નથી જીતાતી, તો કયમ જીતાશે રામ. વીરા— ૯
- રાવણુ કહે કુંભકરણુને, બાઈ સાંભળ દુઃખની વાત રે;
 જ્યારે દેખું હું સતી જાનકી, જાણું હોય એ આપણી માત. વીરા— ૧૦
- જો સતી ત્યાગ કરે સમજાનમાં, તો હું બળું ચળને સંગ રે;
 હાવે આજ કંઈ નયું રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ રે. વીરા— ૧૧

(૨) 'જળનીયા સાથે બાઠી રે' પ્ર. ૩. (૩) 'કૃત અર્થ' પ્ર. ૫. (૪) 'વામા
 તે' પ્ર. ૪ (૫) 'હું' વેળાસર ચેત રે' પ્ર. ૬. (૬) 'ચનાર હવું' તે યદ રહ્યું;

(વલ્લભ.)

‘લાત્રે કાલક મુખ વિષે, જો નમું રિપુને પાપ રે;
કુંભકરણ કહે ધન્ય તું, તાહારે’ મન જોયું મેં બાપ રે—૧૨

કેકલું ૧૨ સુ.

(રામ-મારના કુહા.)

છે રામચરિત્ર અપાર, પણ સાર હ્રદ પદબંધ કરે;
અતર મહેજો હરિનું નામ, ના જોગો ખોટું ખરું— ૧
કુંભકરણ આગળ પડ્યો, પછે પડ્યો મેધનાદ રે;
પણ જુધ થોડામાં વરણવું, કે રમીઆ લેજો સ્વાદ રે— ૨
રામ રાવણ રણ અડ્યો, વળ્યા નિશાને ધાય રે;
પરી આવી રાણી મંદોદરી, રંધે જાણે રાવનના રે— ૩

(રામ-મિલાહાની રમી.)

મંદોદરીની કહે મંદોદરી માગી માન, હોરે હઠીલા રાણા:
પુનઃ આપો અહેવાતનનું દાન, હોરે હઠીલા રાણા—૪
આજીજી: બળીયા સાથે ન બરીયે બાથ, હોરે હઠીલા રાણા
છે રામજી ત્રિભોવનનાથ. હોરે હઠીલા રાણા— ૫

હવે શો બોધ પ્રસંગ રે’ પ્ર. ૪; ‘જો ત્યાજ કરે’ ચિત્રી સીતાને તે
તે બળશે શબને સંજ ‘ પ્ર. ૬. ‘; ‘જો ત્યાજ ન કરે’ ચિત્ર સીતાયે
તે તો બળશે સરવને સંજ ‘ પ્ર. ૩ (૭) ‘મળું’ લાત્રે મુખ માહારે’
પ્ર. ૪ (૮) ‘ધીરજ’ પ્ર. ૩.

(૧) ‘જોલે’ પ્ર. ૩. (૨) ‘હારાં જાણે છે’ પ્ર. ૧. (૩) ‘જો તે
બળીયા સાથે બાથ’ પ્ર. ૬.

- એણે ધરીયું નરસિંહરૂપ હોરે : હણ્યો હિરણ્યકશ્યપ મહાભૂપ. ૬
- સીતા છે લક્ષ્મીનો અવતાર, હોરે : જેને હરી લાવ્યા ભરવાર. ૭
- છે લક્ષ્મણજી શેષ નામ, હોરે : નથી ભુખ કરવાનો લાભ. ૮
- અહા રૂપે છે જાંજીવાન, હોરે : મહાદેવ કપિ હનુમાન. ૯
- છે સુગ્રીવ સરજ સ્વરૂપ, હોરે : નીલ વાનર અગ્નિરૂપ. ૧૦
- છે અંગદ પંદુનો અંશ, હોરે : જેણે દીપાવ્યો કપિનો વંશ. ૧૧
- નલ વિશ્વકર્મા મહારાજ, હોરે : જેણે સાગર આંધી પાજ, ૧૨
- શીળ વાનર સધળા દેવ, હોરે : નવ કીજે ધણી અહમેવ, ૧૩
- આપણુ જીવ ને એ ભગવાન, હોરે : આપણુ આગીયા ને એ ભાણુ, ૧૪
- રૂપે કૃષ્ણ જોઈ કુંભકરણુ, હોરે : આવ્યું લંકાની પોળે મરણુ, ૧૫
- નહી જીતારે ઇંદ્રજીત, હોરે : માહારી શીખ આણીને ચિત. ૧૬
- શાવણની એક લક્ષ તમારી નારી, હોરે :
- જાખ દસ સહસ્ર દેવ આ કુમારી હોરે— ૧૭
- કાશીઓ : નવ સહસ્ર નામ કન્યા, હોરે :
- જેનાં મુખ દીઠે કુખ જાય, હોરે — ૧૮
- વિદાધરી છે સહસ્ર સાત, હોરે : તેહેના પ્રણામ લીજે નાથ. ૧૯
- ચાંચ સહસ્ર કિન્નરી જાત, હોરે : કાંઈ કરવા ઇચ્છે છે વાત. ૨૦
- જક્ષ કન્યા તે તેર હજાર, હોરે : લીજે રાંકડીઓના ભુહાર, ૨૧
- છે અપહરાર સહસ્ર વૈસ, હોરે : રહી ચરણે નામે છે શીશ. ૨૨
- અધર્વી નારી ગુણવંત, હોરે : આઠ સહસ્ર નમે છે કંથ. ૨૩

(૪) 'હરણ' પ્ર. ૩. (૫) 'ઈંદ્રનો' પ્ર. ૩. ૪ (૬ અ) 'દેવકુમાર'

(૬) 'વિષ્ણુ' પ્ર. ૩.

સહસ્ર નારી દાનવી, હોરે : એક સહસ્ર નારી માનવી. ૨૪
 । સહસ્ર પિશાચિનાર, હોરે : રાક્ષસીઓ તેવીસ હજાર. ૨૫
 નારી તમારી લાખ, હોરે : એ તો કરે ધણા અભિવાખ. ૨૬
 ધું લાખ વહુવરનો વૃંદ, હોરે : સપન વિચારીને કરે આક્રંદ. ૨૭
 ૨ લાખ દીકરીઓનો સાથ, હોરે : તેહેને માથે કાણુ ફેરવે હાથ. ૨૮
 ૩લી દાસી દસ કોડ, હોરે : તમને નમે છે બેડ કરજોડ. ૨૯
 ' મહિલા માગું છડ માન, હોરે : જુદુ રહેવા દો રાજન. ૩૦
 પો પાછી સીતાને રામ, હોરે : જેમ વિધ્ન લંકાનાં જાય. ૩૧
 વે એ ધાધ્યાતા મંચક હેઠ, હોરે : હવે પોહોત્યા તે રામને ઠેઠ. ૩૨
 રા રવિ થયો છે રક્ત, હોરે : તે તો જાણે બાધું જગત. ૩૩
 રા સોમ પડ્યો છે સાંસ, હોરે : દીસે પૂનમ ફરી અમાસ. ૩૪
 રા મંગળ બેડો છે મોહોલ, હોરે : તે તો કરશે રાક્ષસનો રાજ ૩૫
 જુધ લીધી હરી, હોરે : જે સીતા લાવ્યા હરજી કરી. ૩૬
 કરે છે બ્રહેસ્પતિ જૂઠા, હોરે : રાણા સરવ દેવ તમપર રૂપા. ૩૭
 સકલશે સંસાર, હોરે : પરવારશે પુત્ર પરિવાર. ૩૮
 ઈએ સાહાગી દીધી છે દષ્ટ, હોરે, તેથી પામીએ મલેરૂં કષ્ટ. ૩૯
 પડ્યો સરજને કર્ણ, હોરે : તેથી આવશે આપણું મર્ણ. ૪૦
 બે દીધું કુડું કામ, હોરે : તેથી લૂંટારો લંડા મામ. ૪૧
 યાચ છે માન યુકન, હોરે : માડું ફરકે છે જમણું લોચન. ૪૨

‘ જુદુ મળીને માથે છે માન ’ પ્રા. દા. (૮) ‘ નર વાનર
 વિધી જાય. ’ પ્રા. દા. (૯) અંહી દંડે ૩૧ થી ૪૧ સુધી બારેલી
 માં નથી. (૧૦) ‘ સપનાં જાય રે ’ પ્રા. દા.

મેલીના તુડયા આપણીએ હાર, હોરે : હાખી આંખે વહે આંસુ ધાર. ૪૩
હઠ મૂકો હરીવા ગાય, હોરે : જઈ નમેો રામજીને પાય ૪૪

(વલ્લભ.)

પાય લાગેો પરિશ્રદ્ધાને, જે વિધન પરાં થાય રે;
વચન સુણી સતી નારનાં, શું બોલ્યો રાવણ ગાયરે— ૪૫

કહ્યું ૧૩ મું.

(રામ-દેશાખ; હંદ બૂજંગીની ચાલ.)

રાવણને। મહારાજ લંકા નણો એમ બાળે,
બોધયુક્ત નદી મર્ણુ થાનું લખ્યા લેખ પાળે;
જવાબ : તારે મન હું મુંદરી નાથ ઘેત્રો,
કંઠા જ્ઞાનવિચાર મેં સર્વ પેહેલો— ૧

પરિશ્રદ્ધા એ રામ જ્ઞાનદેહારી, મને મારવા માનુષી દેહ ધારી;
આણી જોઈને જનદી-હર્ણુ દીધું, ઘેલી નાર મેં મથ્ય માગીને લીધું;
એને પામવા કોઈ અપ્ત જોગ સાર્ધ, ખટ દર્શન માંહી બોલ્યો ન લાધે;
તપ નીર્થ વ્રત નેમ જગન દાને, ન આવે સપનામાં વેરાગ ધ્યાને. ૩
ન પામે એનો પાર દાનવ દેવે, એને પામવા શિવ સમશાન સેવે;
ધનું માનવીરૂપ તે મુજ માટે, આવી ઉતર્યા રામ સમુદ્રઘાટે. ૪
ધન્ય તાત મહારો ધન્ય. માત મહારી, મુજ કારણે અવતર્યા શ્રીમેરાસી;
બંધું બાધું પીધું ધણા ભોગ કીધા, ધણા રાવરાણા છતી દંડ લીધા. ૫
તને નાર મંદોદરી વાત પૂછું, મારા ભોગ-વિલાસમાં શુંય આપ્યું;
હરે માયાના મુખથી મન ભાગ્યું, રઘુનાથને હાથ હું મર્ણુ માગ્યું—૬

છી કંથના મુખની જ્ઞાન-વાણી, ઘણું રીઝ પામી નમી પાય રાણી;
રમ પહેરી માહારાજ દસ ટોપધરીયા, બાંધી ખડ્ગ હથીયાર બાંધુ
બાણુ ભરીયાં—૭

વણુનું ધરી ધનુષને શૂલ ત્રિશૂલ બારે,
ભેજી હથીયાર મહારાજ ધારે;
વણુઃ ઝગે કુંડલ રલોલ શું અર્કધંદુ,
કરે કુમકુમે નાર લેલાટખિંદુ— ૮

ાય ધૂપ ને દીપ ત્યાં અગર દાઝે, કપૂરે કરે આરતી ધંટ વાળે;
ચોં ચંદને કેશરી પુષ્પમાળા, ગાયે ગીત મંગળ સૌભાગ્ય આળા. ૯
તર લાખ પુત્રી પિતા પાસ આવે, લેછ ઝોવારણાં મોતીરુપુષ્પે વધાવે;
પાશિય દે છે ‘અહુ મંત્ર મેલા, છતીરામને આવજી રાય વેહેલા. ૧૦
યાં મહિષ અગ્ર ધણા ભોગદીધા, રુધિર-આંદલા કંઈક કપોળ કીધા:
દોહરી માતને પાય લાગી; ચડયો રમ ઇંદ્રજીત આશીસ માગી. ૧૧

દ્રજીત પનખશિખ કુંઅર જોધને મોહી માતા,
અને વિખાણે ભલી માત, ધન તું વિધાતા;
મતિકાચઃ કોણ જતનથી આવડાં રત્ન ધડીયાં,
હું રાંકડી માતને પેટ પડીયાં— ૧૨

ીરામ સાહામો તે સંગ્રામ લેવો, નજાણું સમાચાર હવે આવે કેવો:
હે પુત્રને માવડી શીખ જાની, રખે આ માહારા કરે પાછી પાંહાની. ૧૩
ધુનાઈ સયે રડું ભુધ કરવું, ધરી પેદેહ તેને એક જ વાર મરવું:
અતા તણી શીખ માયે ચઢાવી; અતિકાય ખેડો નિજ રમ આવી. ૧૪

૧) ‘રાજના’ પ્રા. કા. (૨) ‘સોજ રજ’ પ્રા. કા. (૩) ‘કરણુ’ પ્રા. કા.
(૪) ‘રૂઢમાત મહિલા’ પ્રા. કા. (૫) ‘અતિકાયને જોડ’ -પ્ર. ૩.

વાયુવેગી તોખાર રથે ચાર જોડયા, કરે ઉડવા મન આકાશ ઘોડા;
 દેખી છાંય પોતા તણી ચાલ ચમકે, મળે હેમસાંકળ ધૂધરમાળ લમકે. ૧૫
 જીધે જાય અતિકાયને મન મા'લે, જાણે અગ્ર આકાશમાં ચંદ્ર ચાલે;
 કીધો હોમ નિકુંબનાચર્યું સેત્રી, વ્યાં પ્રસન્ન પૂજા થકી માતદેવી. ૧૬
 રથ આપીયો એક અખિલ માતે, અગ્નિકુંડથી નિકળ્યો અન્વ સાથે;
 હથીઆર બાંધી તેણે રથ ચડીયો, ઇંદ્રજીત જોધો દેવી પાપ પડીયો. ૧૭
 ઉન્માદ મેધનાદને મન વ્યાધ્યો, પામ્યો રથ અભંજ અંબાએ આધ્યો;
 નવ તીર જોળે નવ હિમ જાળે, ન છેદાય શસ્ત્રે નવ અગ્નિ બાળે. ૧૮
 પેસે સપ્ત પાતાળ આકાશ ઉડે, ઇંદ્રજીત જોડો એવે રથ રૂડે;
 રાય રાવણે પાટવીપુત્ર નિરખ્યો, દીસે શર સોહામણો સૂર્ય સરખો. ૧૯

એવું વર્ણવ્યું ઇંદ્રજીતસ્વરૂપ,

કુંભકરજી: વખાણું હવે રાય કુંભકર્ણ જીવ;

અધ ફેસ ઉંચો એક ફેસ ચોડો,

જોજન દોડનો રથ છે લાંબો પહોળો; ૨૦

મુખ આમળે ફેસરી સે:ળ જોડયા, તાણે ત્રણીયાં તણસે ધડ ઘોડા;

ખર જાતના સાતસેં બેહુ પાસે, હાંકે જૂલવા સારથી હેમરાશે. ૨૧

ઉચ્ચકાર ઉચ્ચકારના નાદ ઉઠે, રથે ઠેલવા હાથી પંચાસ પૂઠે;

મહી વાંસલા વીંધણું લોહ હાથે, સત એક સૂતાર છે રથ સાથે. ૨૨

ગદા ત્રણસે, પરિધ સેં પાંચ ધરીયાં, ભાથા પાંચસેં માંદ બહુબાણુભરીયાં;

વળી ધનુષ ખાંડાંની ગણના ન થાય, છત્રી જાત આયુધ બધાં રથ

. માંલ. ૨૩

બહુ અન્ન પકવાન મધમાંસ સાથે, લાગે રાખને જૂખ સંગ્રામ ભાતે;

લોહકવચ પેહેરી ધયો ટોપ માથે, ઇંદ્રચાપ જેવું ધનુષ સાણું હાથે. ૨૪

નમ્યા બૂપને ભાષ મહાકાળી ભાષી, રથ ઉપરે બેઠો કુંભકર્ણુ હાથી;
કીધી મજાના કોથની ગીટ માંડી, નાકાવાનરા પોણ લંકાની છાંડી.૨૫
‘રુદ્રરૂપ.તેહેવું કવિ શું વખાણું, ચાલ્યો કુંભકર્ણુ મેરુચુંબ જલ્યું;
લંકા માંહેથી મુસ્તકે ટોપ જોઈ, નાકાવાનરા લોચને ચાલ્યાં લોહી.૨૬
વિભીક્ષણુ પ્રત્યે એમ રઘુનાથ પૂછે, મારું સેન નાહું તે કારણ શું છે;
વિભીક્ષણુ બેલ્યો કુંભકર્ણુ નામે, એ વીર માહારો ચઢ્યો છે સંગ્રામે.૨૭

એ તો મેં વખાણું કુંભકર્ણુ-૨૫,

રાવણુ: હવે વર્ણવું રાય લંકેય બૂપ;

અભંગ નવરંગ છે રથ સાર,

મન-પવનવેગી જોડયા અથ ચાર—

૨૮

જય મંગલ હંસરો મવધામ, જય વિજય ઘોડા તણાં ચાર નામ;
ખીળ રથ કોટિ આ અપાર હાથી, અસવારી કીધી મહાકાળ ભાથી.

શુકનચબ્દ વાજત્ર બોલે અનુપ, ચડ્યો રથ મહારાજ રાવણુ બૂપ;

જય જય લંકેયને બંદી બોલે, વાજે ચંગ મરદંગ ઉપંગ ઢોલે. ૩૦

બેરી બેર રણુતૂર ‘બહુ રણુશીંગા, પડા ઢોલ વાજે બહુ ઢંગ ઢંગાં;

વેણા વાંસળી ધુધરી બહુ તુરંગી, કાંસી જાંઝરી જાલરી રાંધ શીંગી.૩૧

પિંગ પિંગ જોમુખ બોલે રસાળ, નફેરી શરણાધ કાંસી ત્રંખાળ;

વાજે તાલ તાલી માયે ગીત સારાં, ગજવંટ ધૂમે નોખત નગારાં. ૩૨

સાયે લક્ષ છત્રીસ વાજત્ર બોલે, ચળે ચંદ્ર સૂર્ય ઇંદ્રાસન ડોલે;

ડોલ્યા દુર્ગ અવની પાતાળ સાતે, અસ્વારી કીધી જય લંકાનાથે.૩૩

સૂર્ય નેળ ફરહરે ફરહરે સંગ ભાલા,

અમન: કો વૃદ્ધ જોખન લધુરૂપ લાલા;

ચતુરંગી સેના તે સંપ્રામે જાય,

યહ બીડ બારે નવે પોળ માહે—

૨૪

રૂપચુદરી રાક્ષસી જોખ આવે, દશગ્રીવને મોતી પુષ્પે વધાવે;
 જાત પુત્ર દોહિત્રભત્રિજ સાથે, કીધું ૧૦ગમન સંપ્રામે લોકાના નાથે. ૩૫
 આવી કુશળની ભેટ સૌ દેવ આપે, રમે રામ હારે પછે એ સંતાપે;
 વાયુ વાટ વાળે મન ખીલીક ધરના, ચાસે આગળે મેધ છંટકાવ કરતા. ૩૬
 આવ્યા સપ્ત ઋષિ મુનિ મોટમોટા, આસીરવાદ દેછે શમદમંત્ર ખોટા;
 નાથે અપહર ગાંધર્વી ઝીન ગાયે, આવી નારદ શારદા વેણુ વાય. ૩૭
 ૧૧શેપનાગ આવી શ્લુછત્ર ધરના, નિગમ ચાર આવી ગુણુસ્તવન કરતા;
 કરે ચમર કામધેન આગળ આવી, ગાયે સસ્ત્રવતી વેણુ છદેવગડી. ૩૮
 નવે ગ્રેહે આવી અગળ ભેટ કરતા, મનમાં શાપદેરાય રમે પાછા કરતા;
 ભેધ ભેટ સદુ દેવ વિદાય છીંચા, મોહોટું બાગ્ય દેવ કહે ને સાથે
 ન લીધા. ૩૯

રાક્ષસ આવ્યા રઘુવીર સાહાબા, નાહાવાનરા સસ્ત્ર કેા ત્રાસ પામ્યા ૪૦

(૪૦)

ત્રાસ પામ્યા સૌ વાનરા, શું કરતા હવા શ્રીરામરે;

કપિ નારક ટોળે મળી, પછે સુભટનાં કહે નામરે—

૪૧

કડવું ૧૪ મું.

(રામ-નંદની દેશી)

રામ- સુગ્રીવ પ્રશંસા કરે વાનરની, સાંભળીએ શ્રીરામજી;
સેનાના કૃપા કરીને કપિનાયકના, લીજે દંડ પ્રણામ રાધવજી—૧
નાયકો:

આ કિષ્કિન્ધાનો અધિપતિ છે, વિનવ વાનર એહેવું નામજી;
ત્રણ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૨

આ અંગદનો માતામહ જોધો, તારકપિ એહેવું નામજી;
કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૩

આ વિધ્યાચળ પર્વતનો સ્વામી, મયદ વાનર એહેવું નામજી;
આઠ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ, રાધવજી— ૪

આ ગોકરણ પર્વતનો સ્વામી, ગવાક્ષ એહેવું નામજી;
સાત કોટિ વાનરનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ, રાધવજી— ૫

આ વિશ્વકર્માનો અવતાર કપિવર, નલ વાનર એહેવું નામજી;
સોળ કોટિ વાનરનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ, રાધવજી— ૬

આ અગ્નિનો અવતાર કપિવર, નીલ વાનર એહેવું નામજી;
પાંચ કોટી જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૭

આ ધનવંતરીનો અવતાર કપિવર, સુખેણ એહેવું નામજી;
એક કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૮

આ અવતાર વરુણ તણો છે, મહાશ્વ એહેવું નામજી;
એક કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૯

- આ કુબેરો અવતાર કપિવર, મધમાદન એહેવું નામજી;
ત્રણ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૦
- આ જમ તણો અવતાર કપિવર, સતજાળ એહેવું નામજી;
પાંચ કોટી જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૧
- આ અંજનાચળ પર્વતનો સ્વામી, કેસરી એહેવું નામજી;
સાત કોટી જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૨
- અક્ષાનો અવતાર ગિછપતિ, જાંબુવાન એહેવું નામજી;
બેતાલીસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૩
- આ સંકર-અવતાર કપિવર, હનુમાન એહેવું નામજી;
અગીયાર કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૪
- સમુદ્રનો અવતાર કપિવર, હધિમુખ એહેવું નામજી;
એક કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૫
- વાયુતણો અવતાર કપિવર, 'પ્રણામ એહેવું નામજી;
દસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૬
- અવતાર તક્ષક નામ તણો છે, 'પ્રમથ એહેવું નામજી;
બાવીસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૭
- હિંદુતણો અવતાર કપિવર, અંગદ એહેવું નામજી;
પાંચ પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૮
- મેતાચળ પર્વતનો વાસી, મજકપિ એહેવું નામજી;
ત્રણ પદ્મ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૧૯
- હાંકનો પતિ વૈષ્ણવ જોમો, વિલીક્ષણ એહેવું નામજી;
સુભટ ચાર પરધાન સંભાળે, કરે છે દંડ પ્રણામ રાધવજી— ૨૦

- હું ચરણસેવક રામ તમારો, સુગ્રીવ આહારં નામજી;
આઠ પદ્ય જોધા સંગાયે, કરે છું દંડ પ્રણામ રાખવજી— ૨૧
- હેમાચળ પર્વતનો વાસી, સુનાભ એહેવું નામજી;
સાત કોટિ જોધાને સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ—રાખવજી ૨૨
- ત્રિકૂટાચળ પર્વતનો વાસી, મહાજળ એહેવું નામજી;
ચૌદ કોટિ જોધાને સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ—રાખવજી ૨૩
- પંચુવેલાચળ પર્વતનો વાસી, શિખરદન એહેવું નામજી;
જત્રીસ કોટિ જોધાનો સ્વામી, કરે છે દંડ પ્રણામ—રાખવજી ૨૪
- અન્ય સુખટ સત સહસ્ર મળ્યા છે, કરી જલ્લે ધૈર સંગ્રામજી;
આરે પાસે અવલોકન કીજે, લીજે વિનય પ્રણામ—રાખવજી ૨૫

(પદ્યજ.)

પ્રણામ લીધા સર્વ જોધાના, રણ ચડ્યા સુરાય રે;
બટ પ્રેમાનંદ કહે કયા, સંગ્રામ કેવો ચાય રે— ૧૬

કહેવું ૧૫ સું.

(સમ-સારંજ.)

સુખટ સર્વના લેઈ પ્રણામ, લક્ષ્મણ પ્રત્યે બોલ્યા મીરામ;
‘જુઓ પરમારજ વાનર ઉઘમી, જુધ કરવા રહ્યા ટમટમી ૧
વીરા અસુર જુધને ચાય, જઈ ગાળે તમે સેનામાંય;
ગઈ સીતા બાંલજળે વાળીયે, આજ ધનુર્વિદ્યા સંભારીયે— ૨

(૫) ‘ રોલાચક્ર ’ પ્રા. ૪૧.

૧ ‘ જુઓ પરમારજ વાનરની બંદ, જુધ કરવા આબ્યા મહા
ચામ ’ પ્રા. ૪

હું ગાણું છું બાંધવ તુજ વડે, આજ જનનકી નિશ્ચે જડે;
લક્ષ્મણનું લક્ષ્મણ કહે વંદીને પાપ, આજ રજતો જાણે રાવણ રાય. ૩

ચુક્રે એહેવું કેહી મુખે મડગડયો, હનુમાન ઉપર લક્ષ્મણ ચડયો;
પ્રયાણુઃ પ્રણું ધનુષ બાધા બીડીયા, તે દશનિ શત્રુ પીડીયા— ૪

વરુણ તણાં આપ્યાં વાજાંત્ર, વળડે વાનર ગાય ચરિત્ર;
દેવણુકમુખ વાળે રણુતૂર, વળડે માલ કપિવર શર— ૫

દોલ નગારાં નોખત ખાસી, મદનભેર ત્રંબાળ કાંથી;
શીંગી સરણુઈ ભેરી નફેરી, તેણે રાજ સત્રુ લીધા ધેરી— ૬

કરે કીકીયાકા પાડે બહુ તાળી; વાંકાં પૂછ શું મણિવર કાળી;
અણાં બિરિ તરુવર આયુધ, મળી સેના મંડણું બુધ— ૭

સનમુખ આવી લાગે શર, ઉભે દળ ચાયે ચક્રચુર;
ફૂકે વાનર મૂકે દોટ, ધેરી લાંકતો પાડે કોટ— ૮

રાક્ષસ વાનર થયા એકાકાર, શકે ફરી પેમંડાશે સંસાર;
દાંઠ બુધનું કઈ વિખાણુ, રામચંદ્રનાં હુટયાં બાણુ— ૯

સંક્રામની વીરે વીર થયા લક્ષ્મણ, ઉડે અંબાડી ભાગે રથ;
શર્યાતા: થયો અંધ ગજ રથ સંધાર, પડે માર વદે હોકાર. ૧૦

ધન પતાકા અંકુશ છત્ર, મુગટ ટોપ પડે સર્વત્ર;
તોમર ત્રિશૂલ શક્તિ મહાનવાળ, મુજંગદા ભોગળ બીડમાળ— ૧૧

કાઠી ગુપ્તી પરીધ પટ્ટીશ, પડે હસ્ત ચરણ છેદાય શીશ;
કર્ણ નાસિકા રૂદિયા નેત્ર, ‘શુ’ મેદ માંસનાં ઉચાં ક્ષેત્ર— ૧૨

(૨) ‘જતવો’ પ્રા. કા. (૩) ‘પ્રથમ’ પ્રા.કા. વળડે મુખગોળે રણુતૂર

પ્ર. ૫ (૪) ‘ધેરી લાંકા પાડયો કોટ’ પ્રા. કા; (૫) ‘ચાણે’ પ્રા. કા.

(૬) ‘અશ્વગજ ને ઉડે અંબાર, વિમાન વાહનનો સંધાર’ પ્રા. કા.

(૭) ‘મહામાળ’ પ્રા. કા. (૮) ‘લયાનક કીસે રણુક્ષેત્ર’ પ્રા. કા.

મસ્તક વોહોણા, વહે કબાઈ, હિંદુ રેણુ મયો મહાપાંથ;

૯ દિવસ રાવ ન જાયે વહી, ખુળકે વહે સૌધણીની નદી— ૧૩

અરણ્યપ્રકારે કાંપે મેદની, વપુ વરસે મારા સ્વેદની;

લોહકંત કાનજી કરકે, મળાડે પૂછ કપિ મડમડે— ૧૪

હંદ-હંદુમાન વીરની પ્રાગે હાક, ૧૦ કિતિ અંખર શું ચડીયાં ચાક;

સુદ્ધ: ૧૧ પાઝ્યા કપિવર રાક્ષસ ધરી, સમાન જોધા લીધા છે વરી— ૧૫

બાઝ્યા સુગ્રીવ ને કુંભકરણ, મજ સવાક્ષ ને શુક સારણ;

પ્રહસ્ત સાથે નીચ વાનર, અયંદ કપિ ને મહોદર— ૧૬

બાઝ્યા અમરને અતિકાય, દેવાંતકને વિભીષણ રાય;

દંદ્રજીતને જોધો લક્ષમણનળ સાહામો આવ્યો અગ્નિવણ — ૧૭

કુંભ નિકુંભ સાહામો હનુમાન, યુધાક્ષ ને વળી જાંબુવાન;

કંપન અતિકંપન એકુ ખાત, બાઝ્યા તક્ષશ કપિને સાથ— ૧૮

સુષેણ વીરુપાક્ષ ભાજન, દધિમુખ સાહામો ધૂમલોચન;

મહાપાંથ ને મધમાદન, વિનત વાનર ને ૧૨ વકવન— ૧૯

પ્રણાથ કપિ ને વિદ્યુન્માલી; બાઝ્યા ૧૩ તારકપિ ને જાંબુમાલી;

સતબળ સાહામો સર્વદમન, પિંગવાક્ષ સાહામો સુદર્શન— ૨૦

મથિભદ્ર સાહામો કેસરી, ૧૪ જોમ બાઝ્યા રાક્ષસ ને હરિ;

પોસ સુદી ૧૫ દ્વિતીયા રવિવાર, જુધ મુદ્દરત લીધું જુમહાધાર— ૨૧

સપ્ત દિવસ કીધો સંગરામ, ખનુપધારી કેપ્યા શ્રી રામ;

રાક્ષસસેના પ્રાગે કરી, દુરમતિ ત્રાકા પાળા કરી— ૨૨

(૯) ' કાનજી વાત ન જાયે વહી ' પ્રા. કા. (૧૦) ' કિતિ અંખર ' પ્રા.

કા. (૧૧) બા હાંડી હાથેથી પ્રવર્તા નથી. (૧૨) ' ચક ' પ્રા. કા.

(૧૩) ' જાં જાં ' પ્રા. કા. (૧૪) ' સરળી જોડને લે છે વરી ' પ્રા. કા.

(૧૫) ' સુષેણી ' પ્રા. કા.

બાંધ્યા ભુષે કપિ ને રામચંદ્ર, પર્વણીએ જામ વાધે સચુદ્ર;
જામ પ્રલે સત્રે કોપે મહારુદ્ર, ત્યમ સંમતે કાંધ્યા રામચંદ્ર— ૨૩
અક્ષયભુ અંગદ ને હનુમાન, ભુષે દીવે હંદ્ર સમાન;
રાક્ષસ જોધ માયાં સહુ દળી, રાવણુ બોલ્યો કોમ્પે પરજળી— ૨૪

કો માહારી સેનામાં જોધા નથી, તવ હંદ્રજીત બોલ્યો મહારથી;
હંદ્રજીતનું ભુજો પ્રાકમ પિતા કુજ તણું, નર વાનરને હેલામાં હણું—
પરક્રમ: ૧૬૬રિતો ઉતાઈ ઉન્માઈ, જેમ કહી ચાલ્યો મેધનાદ;
૨૪ હાંક્યો અંતરિક્ષ મારને, ગ્યો હંમે સંવિમંડળ બને—૨૬

રાખસી માયા કરી અપાર, વાનર સેનામાં થયો અધકાર;
કાંધી બાણની વૃષ્ટિ ૧૭અપાર, કાળરૂપ કાંધ્યો રાવણુક્રમાર— ૨૭
૧૮કુષ્ટનો માર સહો નવ જામ, ઘણું પીડમા રણમાં રધુરામ;
વરસે વૃક્ષ સભ્યા વરસાત, ૧૯જાણામુગ થયા બહુ નિપાત— ૨૮

નાહ્યા વાનર પડકું બંગાણુ, મેધનદે મેહેલ્યું મોહબાણુ;
મોહબાણુ થયા પથ અદાર, સૂતા વાનર ભોગ મોહાર— ૨૯
મોસક કાઠિ વાનર મહારથી, તેને મોહ ૨૦પરભવતો નથી;
નાગપાશ મૂક્યું બાજન, મોસક કાઠિ કાંધ્યા બંધન— ૩૦

બાંધ્યા સુગ્રીવને જાંબવાન, બાંધ્યા અંગદ ને હનુમાન;
બાંધ્યા સતજળ જળ કેસરી, કટાણુદ ન સકે નિસરી— ૩૧
બાંધ્યા દધિમુખ ને નળ નીલ, ૨૧સરખાંધ્યાં તપે કપિહિલ;
બાંધ્યા વિભીષણુ બળ ધામ, બાંધ્યા સુમેલુ લક્ષ્મણુ રામ— ૩૨

(૧૬) 'અરિનો' પ્રા. કા. (૧૭) 'વિપરીત' પ્રા. કા. (૧૮)
'દુષ્ટતણું' ભુષ 'પ્રા. કા.; 'દુસ્તર દુઃખ' પ્ર. ૪ (૧૯) 'સક્ષસમાન
થયા રણીવાત' પ્રા. કા.; 'લાજ કુજ થયાં નિપાત' પ્ર. ૩, ૪. (૨૦)
'સંભવતો' પ્રા. કા. (૨૧) 'સર્વ વીર્યશુ કપિને દીલ' પ્રા. કા.

સરવ મુખતને બંધન કરી, રાવણ પાસે આપ્યો કરી;
નર વાનર બાંધ્યા સાંભળી, માન્યો લંકાપતિ મહાબળી— ૩૩

ઈંદ્રજીતનું કરી વિખાણુ, પડે મંત્રી પ્રત્યે બોલ્યો વાણુ;
અસૌક વનમાં જાઓ વેગે કરી, જાંઠાં માનુષી સીતા સુંદરી—૩૪

નાગ— બેસાડો વિમાને સીતા નાર, રચુજેવાલાવો મગન મોહાર;
પાશમાં બુજે રામને બાંધ્યા નાગપાશ, હાવે જીતાની સીતા મૂકે આશ

શમ રાવણનાં વાપક સાંભળી, બેસાડી વિમાને ચૈતલી;
હૃદયમણુ: સંધાતે દાસીલક્ષ રાક્ષસી, સીતાને મન ચંતા વસી—૩૬

પુષ્પક આપ્યું સેના ઉપર, સીતા સૈન્ય અવલોકન કરે;
રાક્ષસી દાસી મંત્રી જન, જાનકી પ્રત્યે વહે વચન— ૩૭

૨૨ સવણુસુતનો જે જે સંગ્રામ, પશુની પેરે બાંધ્યા લક્ષમણુ રામ;
સુગ્રીવ આદે બાંધ્યા વાનરા, મોહો લક્ષમણુ નયમ પીધી મહિરા—૩૮

૨૩ મીત રામની તજ માનુષી, જાજ મહારાજ જે હસમુખી;
પડયા જેધ દીઠા રણમેત્ર, સજળ થયાં સીતાનાં નેત્ર— ૩૯

ખણુ વિલાપ જાનકી કરે, ત્રિજટા ગુપ્ત વાણી જોયરે;
માતા^{૨૪} મિથ્યા મૂકે શોક,^{૨૫}ના હારે રામ મળે ત્રિલોક—૪૦

એ^{૨૬} કાલજીતને નાવે મરણુ, અખંધે સ્વામી એ અચરણુચરણુ;
અજીત એ જીત્યો નવ જગ, કરે માનુષી ચેષ્ટા રહુરાય— ૪૧

ત્રિજટાની વાણી સાંભળી, ચંતા કાંઈ એક થઈ વેગળી;
સાંઘાં નિવારવા સીતાનું દુઃખ, રામે હસણું કીધું નિજ મુખ—૪૨

(૨૨) ' જુઓ જન રાવણનું સંગ્રામ ' પ્રા. કા. (૨૩) ' પરાક્રમ ' પ્રા. કા. (૨૪) ' ચૈતલી ' પ્રા. કા. (૨૫) ' વારો જામ ન મળે ત્રિલોક ' પ્ર. ઇ. (૨૬) ' બેસાડીવને ' પ્રા. કા.

સમાધાન સીતાલું ક્યું, યુષ્ક વિમાન પાછું ક્યું;
ગમતે જનકી વાડી માં, નિર્ભે સતો રાવણ રાય— ૪૩

ઈદ્રાદિક દેવને ચંતા ધણી, ત્યારે નારદ મોકલ્યા રાવણ બણી;
પુત સ્તવન ગાયા ગુણગાન, નારદજીને જગાડયા રામ— ૪૪

છો પુરણમ્મક વિશ્વસ્વામિન, ગુણાતીતને શુરો ગાયાળમન;
સ્વસ્વતો તમે કરો છો આધાર, તમે સૂતે સૂતો સંસાર— ૪૫

બ્રહ્મ મનુષ્યની ચંતા પરકરો, આ સેના સઘળી જગતી કરો;
વાહનું રમરણ કીધું રઘુદેવ, તાંહાં ખગરાજ આવ્યા તતખેવ— ૪૬

નાગપાસથી નાહ્યા સરપ, છૂટ્યા રાધવ વાંકરા તરત;
ગયા નારદ કરી પ્રણામ, વાનરે લગાડયું લંકા ગામ— ૪૭

રાવણે પ્રેયો પરજન્મ, સઘ હોલવ્યો કુતાશન;
મોકલ્યા ભુધે ચર સમસ્ત, નીલ વાનરે હણ્યો વ્રહસ્ત— ૪૮

કાટિક મંત્રી ખીજા પડ્યા, છત થઈ વાનર ગડગડ્યા;
મેહુ મંત્રી જોધા શુક સારણ, તે શ્રી રામે પમાડ્યા મરણ — ૪૯

રાવણનું દાધુ અંતઃકરણ, તે જોઈ ભુધે આવ્યો કુંભકરણ;
રણભૂમિ જેમ રાહુ રહતાશ માંહે જાય, તેમ કુંભકરણ ગયો કપિમાંય

પર બયાનક ભાસે તે વિકરાળ, શું અરાડ પડતો આવ્યો કાળ;
કુંભકરણ સેં પાંચસેને કરમાં સાહે, કુંભકરણ મૂકે મુખ માંહે— ૫૦

કરડે મરડે બચરડે બૂર, શત સહસ્ર વાનર કીધા ચૂર;
તાડે પછાડે ઉડાડે ગ્રહી, કરમાં આવ્યો તે છૂટે નહી— ૫૧

રજે વાનરા પાડે રીર, તેહેનાં કાળજ કાઢી પીએ રુધિર;
કોને કક્ષાપટમાં ગ્રહી રાખે, કોને સંમુદ્રમાં ઉછાળી નાખે— ૫૨

(૨૭) 'વંધન' મા. કા. (૨૮) ગ્રહીતે જે લીટીએ કાપેલી ગ્રહમાં
નથી. (૨૯) 'આબલામાં' મા. કા.

વાટે દાટે ચરણે કરી, બહુ હંસ-ચંદ્રિનાં લીધાં હરી;
આયાં વાનરે મર્કટ રીંછ, પડયા ઉંઘાંની નાં પટે-ગ્રીહ— ૫૪

વાનરની કાઠે નસ ગિળે બળે ધાંધે આંતરડાની માળ;
ચૂસે કંઠ ને ધૂંટડા ભરે, મુળે સ્થિર-આવસજા ઉતરે— ૫૫

એમ સેનાનો વાળ્યો-ચરે કાટ, બોધ રામચંદ્રને થયો-ઉચાટ;
દ્રષ્ટ-ઓળખી રાખવ તણી, સુગ્રીવ ધાવો રાક્ષસ-ભણી— ૫૬

ત્યારે કુંભકરણ અકળાયો ધણ, બળ વાળ્યું રાય સુગ્રીવ તણ;
આયાં સારથી માહાપ્રચંડ, પાડ્યું હજી ભાગ્યો-પવનદંડ— ૫૭

કુંભકરણ કીધો નિશ્ચય, જય પ્રાપ્યો સુગ્રીવ સમર્થ;
વાનરમાં થયો-જેજેકાર, કુંભકરણ કાપ્યો છે અંધાર— ૫૮

ધાવો-રાક્ષસ-પાળો પાયે, સહસ્ર કરિ મૂક્યા મુખ-ખાંદે;
અદ્ભુત મેટમાં વાનરે ફેરા-પરે, ઉછળે-ફેટે હોંકારા કરે— ૫૯

પશાક્રમ-ચંદ્રસગિની-પીડા હોય, ન પામે નીસરવા ક્રમ;
કપિનું દુઃખ વળણી હતુમાન, પાપીને હાથ-સડયા બળવાન— ૬૦

શોભ્યો કુંભકરણ રામજન, મુખખાંદે મૂક્યો હતુમાન;
થયો સેનામાં હાહાકાર, ચર-આસ્યો-રેખી-પવનકુમાર— ૬૧

સાક્ષસ-સાથે ગાળતે હત્યો, ભાષ વાડીવાળો રાયે-અસ્યો;
સ્વાભીકજી વાણી ઓચરે, હતુમાન-વીર શું પ્રાક્રમ કરે— ૬૨

કુંભકરણની દુઃખ મોઝારે, આવી પડ્યા પવનકુમાર;
આહોમાંહ વાનર-પ્રઅકળાવ, નામકામ પૂછે કપિરાય— ૬૩

૧૩૦. “કપિના” પ્રા. કા. (૭૧) “કપિનીતા રેખા” પ્રા. કા. (૭૨)

“જાંહાર પ્રા. કા. (૭૩) “ચાખામુચરે” પ્રા. કા. (૭૪) “ચરો” પ્રા. કા.

૧૩૫. “અભ્યાસ” પ્ર. ૩૪-૫.

કુમ્ભ વાસના મોહોદું પેઠ, સેવાળભયો મું સાગર બેઠ;
 રૂપ જાળ આંતરકાં તણી, વીઠાય વાનરને પાયે બણી— ૬૪

અળ કપિને અણતો જાળ, ઉદરમાં ભીડ બણેરી જાળ;
 ઝળવા કપિવરનું સહુ કુખ, નખે હલુમને ઢાડી કુખ— ૬૫

ઉદર માંહે અળવાળું થયું, રૂપનીયો શોધિત અહુનું વણું;
 જાળ મોહોદા ધરને જાસી છણું, રૂપ જાળે પાણીને ઢિલ જ બળયું
 તે વાટે વાનર નીસરી જાળ, તે નથી જાણતો રાક્ષસજાળ;
 જાળે નીસર્યો પવનકુખર, જ્યો વાનરમાં જોજોર— ૬૭

કુમ્ભકરણુ ધાયો રજુમાં, જુખ કરતાં સાલો સુખીવ સાંય;
 જાળ કુમ્ભરને સાહે કેસરી, ત્યમ રાક્ષસ ચાલ્યો પાછો ફરી— ૬૮
 સહુ વાનરસેના પૂઠે જાળ, પડે માર પજુ મહે નહીં;
 પછે લઘુલાઘવી વિદ્યા કરી, સુખીવરાય નાહો નીસરી— ૬૯

બોહો મસ્તક ઉપર હેઠ રૂપ હાક, કુમ્ભકરણુનું કરણું નાક;
 હાથે કરીને પૂટે બેઠુ કાન, નાહો વાનરપતિ જળવાન— ૭૦

કુમ્ભ- કરુપો રાગને કપિએ કર્યો, તે લાળ પાણીને પાછો ફર્યો;
 કણું સધિરધારા “અલકે આતિ, જાણે ધાતુ ઝરતો મિરિપતિ— ૭૧
 વધઃ ધણા કપિ મૂક્યા મુખમાં, તે કાન નાકથી નીસરી જાય;
 હસ લક્ષ કપિ કીધા નિષાત, પછે સન્મુખ આભ્યા રમુનાથ— ૭૨
 ધણું જુખ કીધું શ્રીહરિ, પદજાય કરું સંજેયે કરી;
 કુમ્ભકરણુનો જોઈ અહમેવ, ગુપ્ત રાગને સ્તવે સહિ દેવ— ૭૩

(૩૯) ‘કુખ’ પ્રા. કા. (૩૭) ‘નદીની પેરે શોધિત વણું’ પ્રા.
 સ. (૩૮) ‘ત્યમ કુમ્ભકરણુની કુખે બળયું’ પ્રા. કા. (૩૯) ‘હાથ’
 પ્ર. ૪-૬ (૪૦) ‘ચૂંટ્યા’ પ્ર. ૪. (૪૧) ‘બાળક’ પ્રા. કા.

કેવળ સ્ત્રી સુખાચ, કુંભકરુણા હેલા હાથ;
 પ્રણા પામે સુખ, ત્યારે મને લેલા બેઠ માથ— ૭૪
 કિતલે ૪૩એલેલી બાણ, રાક્ષસ માંડે પાશુ મંભાણ;
 મડતાં કોપી કુરુ, સંકે-કેટના પડ્યા કાંગરા— ૭૫
 અતિકંપન બેઠ બળવંત, હનુમાને તેહેનો આપ્યો અંત;
 માર્યો ત્યાં અતિકામ, મહેલર માર્યો મંત્રી રામ— ૭૬

(૭૭)

મંત્રી પ્રણે, મયે રાવણુ વિમે ચિતર;
 પ્રેમાનંદ કહે કયા, હવે ભુષે ચડ્યો દિશત ર— ૭૭

કહેવું ૧૬ મું.

(૭૮-રાવણી)

હ્યો સંભામે કુલ મેમનાદણ, કાંઈ મયો રાવણ એમ કરતો સાદણ;
 નવટામાં આપ્યો જળજંતણ, રક્ષાસી માયા કરતો અનંતણ—૧

(૭૯)

નંત માયા પ્રભટ હીધી, આશુર્ અધકાર;
 મહેલુ દળ રાવણ તણ, કહેલાં ન આવે પાર— ૨
 રમણ અંગદ સુગ્રીવ આદે, સરવે મામ્યા હાર;
 દણતે માયા તણી તાંદાં, હીધી સીતા નાર— ૩

પ્રભટ ' પ્ર. ૩; ' પ્રકેશવત્ ૪૫૫ ' પ્ર. ૪ (૪૨) ' અર્ધચંદ્ર
 પ્ર. ૪ (૪૩) ' પિતાને આશુનાવાસના દરી ' પ. ૪.
 ' કવિ ભટ્ટ ' પ્રા. ૪. (૧૫) ' આ દલ વાદલ સેવ
 પ્ર. ૩.

- कृत्रिम कृतं कही छे भगिनी ते, करे मुजे विविध विधाप;
 साताना स्वल्प निध सीता तख, रघुनाथ भूषा आपि— ४
- अखण्ड: तेर करमी की कहे रामने, मुने भगवो रघुनाथ;
 आ पतित मुजने भारसे, ओ भगव-दीधु हाथ— ५
- दृष्टे कौतुक निपावीयु, ते लुभत करता सोय;
 वानर साथ भूषा सही, सीता ते निधे होय— ६
- धंष्टत कहे रामने, ते कही कुंभकरध;
 तो बेर बेड काका तख, सीता भगवुं भरध— ७
- तुं सीता भाटे वटे छे तो, सीता करे संधार;
 शीछ वानरना साथने, शीछ भरावे रघुनाथ— ८
- जेहेवुं कहीने भगव नाथ्यु, छेवुं कीनुं शीघ;
 हनुमानने भुछा थप, भेड पाया लुगदीस— ९
- राय विभीषणुं लेह भगवो, समेजव्या आ राम;
 भगवमी जगदी नानदी, करी आरंभो संग्राम— १०
- शत सहस्र राक्षस भारीया, वानरना पोढोत्यो स्वाह;
 जेज देणी वानर तख, करी आपियो भेधनाह— ११
- हस कोटि वानर भारीया, भेडोहान भरी पाथ;
 सेना सरय भेडवस वध, भोला पुरुष पुराथ— १२

(२) 'भावा' प्र. ६. (३) प्र. ६. 'आ' का 'द' का प्रभावे
 छ:— ६: 'कीन' पराधीन 'वाली', 'हीन' बाणी 'तेव', 'नर' वानर
 'कृत्रिम' प्र. ६. (१) 'भगवो' प्र. ६; 'जे जेना' प्र. ६
 'वानर मुज जोखे स्वाह' प्र. ३.

- સુખેણુ વેદ વાંચરે તણો, તેણે મોક્ષમાં હતુમાન; — ૧૩
- વાયુનંદન લાગ્યો ઝોપધી, તેણે ઉડાડ્યા શ્રી ભગવાન — ૧૪
- કરી જુદાં માંડ્યું વાનરે, કોપ્યા રામ ખિંતર માંય; — ૧૫
- એક વાર સંભામ કરતાં, નાડો રાજ્યુદય — ૧૬
- વિસ્તાર તેહેનો છે બહો, સુખેણુ કરે પદબંધ; — ૧૭
- કહું કયા થોડામાં બણી, પૂના સંભામ ધટમાં સંધ — ૧૮
- જવ રાવણુ ભાગ્યો રણુ થકી, વેણુ મિત્ર વિહવળ વિપરીત; — ૧૯
- શીણુ પ્રતાપ જોઈ પિતા તણો, આકાશ ઉડ્યો ધંદ્રજીત — ૨૦
- સરજમંડળ લગે જમને, માંડીયો સંભામ; — ૨૧
- શરવૃષ્ટિ કાધી પાપીએ, બણું પીડ્યા શ્રી રામ — ૨૨
- તાંહાં રીંછ વાનર બણું પીડ્યા, ગુપત રહી કાધી ધાત; — ૨૩
- મેઘનાદના મારથી, શત સહસ્ર કયા નિપાત — ૨૪
- દુષ્ટને કોઈ દેખે નહી, રજો દૂર લક્ષ જોજન; — ૨૫
- હાથ ધસી સુમીવ શું, એમ જોલ્યા જુગેજવન; — ૨૬
- ભાઈ કપિવર પાછા ફરો, જાગ્યો જીવતા નિજ ધામ; — ૨૭
- જુધે જનકી જડવી નથી, કહું આજ મુકી મામ — ૨૮
- હતુમાનની હતુમાન કહે શ્રી રામને, એ શું જોલ્યા અવિનાશ; — ૨૯
- સાહાર્ય: જે લક્ષમણુ જેસે મુજ ઉપર, તો લખને ઉડું આકાશ — ૩૦
- રામ કહે ધન્ય વીર માહારા, ઉઠો લક્ષમણુ બાપ; — ૩૧
- જઈ જીતો ધંદ્રજીતને, હતુમાન તણે પરતાપ — ૩૨
- ચરણુ વંદી શ્રી રામના, આરુઢ દયા બળવાન; — ૩૩
- ધંદ્રજીત ઉપર પાંચ જોજન, જઈ રજા હતુમાન — ૩૪

(૭) 'જે રજાઓ કહે' પ્રા. કાં; 'જે રજાઓ રજા' પ્ર. કા.
 'શાપમાં ન રહે. સિંધ' મ. ૪. (૮) 'જુધે, ધંદ્રજીતની, પાસ' પ્રા. કા.

લક્ષ્મણે બહુ બાણ મેહેમ્યાં, રાક્ષસ થયો ભેગીત;
 હાંકયો રત્ન પૃથ્વી તમે, નહાસી આવ્યો ઇંદ્રજીત— ૨૪
 હનુમાન લક્ષ્મણ ફરી આપ્યા, રીઝા મી રઘુનાથ;
 મોહાસ મૂક્યું ઇંદ્રજીતે, વળી પડ્યો વાનર સાથ— ૨૫

(વચન)

પડ્યો વાનર સાથ ને, કપિ જોષધી લાવ્યો ફરી;
 સાથ સરવ બેઠો થયો, તે સાથ હનુમાને કરી— ૨૬

કેકયું ૧૭ સું

(સમ-સોરઠી)

અળા બેઠા કવિવર સાથ રે, મધ્યે બેઠા મી રઘુનાથ રે;
 વિભીક્ષણને પૂછે રઘુરામ રે, ઇંદ્રજીત માર્યાનો શો ઉપાય રે— ૧
 મેઘનાદે આજ્યા વાળરે, નથી રહેવી આપણી લાજ રે;
 સ્ત્રીની આસા મૂઠી મેં આજ રે, મિથ્યા બાંધી સાયરપાળરે— ૨
 વંદો સીતાપતિના પામ રે, પછે બોલ્યા વિભીક્ષણ રાય રે;
 મેઘનાદ મેઘનાદ માર્યો કેમ જાય રે, કેડું કઠિણ એક ઉપાય રે— ૩
 -વધ જે નરે પાળ્યો ફરી સંન્યાસ રે, વસ્ત્ર બાર કરી વનવાસ રે;
 ઉપાયઃ અનર્થક તજ્યું ખટમાસ રે, તે ઇંદ્રજીતનો આવે નાસરે— ૪
 રહ્યો હાલ્ય વર્ષ બહારારી રે, બાર વર્ષ નિદ્રા વિસારી રે;
 પડ્યો ગુરુજન આજ્ઞાકારીરે, ને ઇંદ્રજીતને ચક્રે મારી રે— ૫
 સુણી વિભીક્ષણની વાન રે, મસ્તક ધૂણી ધસ્યા બેઠે હાથ રે;
 બોલ્યા વિઝે થઈ રઘુનાથરે, તમે સાંભળો વાનર સાથ રે— ૬

(૧) ' જેણે સદા સેવ્યા હોય શ્રીસારી રે ' મ પ.

હવે ફેણુ છતો જો જોધરે, ફેં કરી જુઓ પદ્મિણી રે;
 મયો સંગ્રામ મિથ્યા વિદોધરે, ત્યારે જોત્યા લક્ષ્મણ જોધ રે— ૭

પુણે રાધવ અસમ્યક્કરણુ રે, હક રાખો અંતરકર્ણુ રે;
 જ્યાં તે મેં કીધાં આવરણુ રે, હું જમાડું પાપીને મરણુ રે— ૮

જોજોકાર કપિએ કીધો રે, રામે લક્ષ્મણ રથ્યા શું લીધો રે;
 હાવે અર્થ આપણે સીધેરે, જાણ મેધનાદ-સાગર કેમ પીધેરે— ૯

જાણુ સમે તેં એ વ્રત કીધુંરે, ક્યારે નિદ્રામુખ મૂકી દીધું રે;
 જાન ખટમાસ ક્યારે ન લીધું રે, કહી ખટમાસ ઉઠક ના પીધુંરે— ૧૦

મહામય અંધવ કેમ પાળ્યું રે, જોવે કુળે આપ પ્રભાળ્યું રે;
 'હિંદુજાત રૂપીસાલ ટાળ્યું રે, આજ સીતા ગયું રત્ન વાળ્યું રે— ૧૧

(૧૭૭૭)

સીતા-રત્ન ફરી વાળીયું, કારણ આજ આપણું સર્વો;
 શીરામ પૂછે ફરી ફરી, એ કળિયુ-વ્રત તમે ક્યાં ક્યાં.— ૧૨

કંઠવુ ૧૮ સુ.

(રામ-વેસહી.)

નાસા લોચન ટપકે નીર, લક્ષ્મણને પૂછે રણુવીર;
 હક્ષ્મણની હો સહોદર મંત્રી જાણ, વ્રત કરી કયમ 'અ' કુષ્ટ્યું આપ
 રતરત્કાં: તવ કરજોડી લક્ષ્મણ જોગ્યાં, આપણુ અજોધ્યાથી નીસર્વાં
 વિવ્રકૂટથી અ ગળ મયા, મારગમાં તમે તરસ્યા થયા— ૨

૨ ' આજ તમે કુલ અજવાળ્યું રે ' પ્ર. ૩

(૧) ' સુમિત્રા ' પ્ર. ૩ (૧) (૧) ' રાણુ ' પ્ર. ૪.

जगत्प्राप्तये गच्छेत्तद्विनाशाय, मुञ्चते जगन्तीत्यादि च ॥ १० ॥
 तत्रोत्तराध्याये श्रीभगवान्, मे पापीयं कर्तुं जगत्प्राप्तये ॥ ११ ॥
 पञ्चे पात्र मे जगत्प्राप्तये, ते सद्यः मुने सत्यं साधयन् ॥ १२ ॥
 त्रिपितृ सीता व्याकुल हरि, मे जगत्प्राप्तये भातिमे करी ॥ १३ ॥
 न्येष्ये ज्ञात विना जगत्प्राप्तये, कनिष्ठमे भवभूत सभाय ॥ १४ ॥
 अष्टमास पर्यन्तं रघुवीर, ते द्वादशी तज्युं मे कीर ॥ १५ ॥
 भास्के पृष्ठे जगत्प्राप्तये, इण्ण सेवा गयो मेकवार ॥ १६ ॥
 तत्रोत्तराध्याये विना रघुवीर, मे भवभूत सभाय मुञ्चये ॥ १७ ॥
 वज्रपाती मुञ्चते स्मरणा यत्, मुञ्चते धृष्टी दत्ते जगत्प्राप्तये ॥ १८ ॥
 न्येष्ये ज्ञात विना करे भोजन, कनिष्ठमे ते भातिमे अन ॥ १९ ॥
 तेन प्रश्रित सभयं कथं, अष्टमास भोजन परं कथं ॥ २० ॥
 निद्रा तन्मयानां कथं विस्तार, अष्टमास भोजन सतां मेक द्वार ॥ २१ ॥
 द्वादशी अग्रे कथं मध्ये अविनाश, सीता सतां उपासी भास ॥ २२ ॥
 अष्टमास पर्यन्तं निद्राभयो, भास्के दास तम विपर पश्ये ॥ २३ ॥
 अष्टमास पर्यन्तं, अष्टमास पर्यन्त, सीता पर्यन्त ॥ २४ ॥
 तत्रोत्तराध्याये कृता जनकीनाथ, भास्के द्वादशी तज्ये ॥ २५ ॥
 मुञ्च सेतां कथं जगत्प्राप्तये, मे विवेक तभासे लक्ष्मी ॥ २६ ॥
 यद्ये तभासे भवभां विचार, रणे जगत्प्राप्तये सीता नीर ॥ २७ ॥
 श्रीनृन्मन होंय मयज्जगत्प्राप्तये, कथं विसरे लक्ष्मी तज्युं ॥ २८ ॥
 ज्ञे जनकी जगत्प्राप्तये मे सदेह, तो निद्रा लक्ष्मी तज्ये ॥ २९ ॥
 ज्ञेवा विवेक इहमां अही, प्रलम्भे मुञ्चते जगत्प्राप्तये नहि ॥ ३० ॥
 पञ्चे मे भवभां कथि विचार, मे सभयं पातकं कथं अपार ॥ ३१ ॥

(२) 'अभास' आ. ४. (३) 'सिद्धिमां' आ. ४. (४) 'अनर-
 नाह' आ. ४. (५) 'चरित' आ. ४. (६) 'जगत्प्राप्तये' आ. ४.

સુમિત્રા સુરૂપી સ્ત્રીતા ચાનુ નિદ્રાવશ ઉપર પ્રીયો હાય; :
મેં તેનું પ્રાપ્તિત કીધું સહી, બાર વર્ષ નિદ્રા કરી નહિ— ૪૫૪

(વચન)

નિદ્રા તજી એણે કારણે, અદાચર્યવત સેહેજે ચલું રે;
એ વત કીધાનું કારણ, ન્યમ છે તમ તમને કહું રે— ૪૫૫

કંકલું ૧૯ મું.

(રામ-મેવાડો)

લક્ષ્મણની વાણી, સાંભળી, રામાનર સહિ માન્યા કંકલી;
બાઈ મેઘનાદ હવે નિશ્ચે મરે, લક્ષ્મણની સા પ્રશંસા કરે— ૧.

કંઈ સાંભળી-અર્થે તથું, રામચંદ્ર દુઃખ પામ્યા વાણું;
મુજ નિમિત પીડા બધી સહી, રામા રઘુપતિ બોહેવું કહી— ૨.

પછે વિભીક્ષણને પૂછે રઘુરાય, જોતાં મળ્યો ઉત્તમ ઉપાય;
મેં તમને સોંપ્યો લક્ષ્મણ ભાત, હવે ધંદજીતને કરે નિપાત— ૩.

રામ વિભીક્ષણને કરે વિનતિ, સાંભળીયે સ્વામી લક્ષ્મણ જતિ;
મુજ સાથે આવો મહારથો, મેઘનાદ મરશે સરવથી— ૪.

ઉઠ્યા લક્ષ્મણ માગી વિદાય, ચાલ્યા રામને લાગી પાય;
પંચવીસ કોટિ કમિવર સાથે, વિદાય દીધી શી રઘુનાથ— ૫.

ધંદજીત હંતુમાન ઉપર બેઠા લક્ષ્મણ, ચાલ્યા રામવના વંદી ચરણ;
ચક્ષુ-ભંગઃ મયાત્રાદીમાં પાછલી રાતે, જઈ પેહોત્યા ત્યાં વાહાણું વ્યતે— ૬.

મેઠો છે ઇન્દ્રજિત બળવાન,^૧ આરકત વશ કીધાં પરિમાન;
વિભીક્ષણ કહે સુણ સદમણસાન, છે ઇન્દ્રજિત આ વાડી માંધ— ૭

એક ગુફા છે આણે ડામ, તેમાં બેસી ધરે છે એ ધ્યાન;
નિકુંબના નામે ઇશ્વરી, તે ઇષ્ટદેવી મેધનાદે વશ કરી— ૮

અજ્ઞ મહિષ ને મેઢ-મદપાન, ખમ મમ બાકબાનાં બલિદાન;
આડ સરસવ રાધ મસર, તે હોમે છે કુંડ માંહે અસુર— ૯

પુરણુ ધ્યાન મત જો એ કરશે, તો કુંડ માંહાંથી રથ નીસરશે;
જો તે રથ પર ચડશે જાણ, મેધનાદ પછે મરશે નહિ— ૧૦

માટે ધ્યાનભંઝ કરો જ્યમ ત્યમ, પછે વાનરે માંડયો ઉદય;
ધસી ગુફામાં પેઠા બળવાન, નથ નીલ અંગદ હતુમાન — ૧૧

ઇન્દ્રજિત મેઠો ધરી ધ્યાન, દહ આસન^૨ મેઠુ સમાન;
રાવણનું દન દમ્યો અપાર, વાનર મારે પેપાડના અહાર— ૧૨

ચહે રકષે દંડોળે ચીસ, કાન માંહે કપિ પાડે ચીસ;
મુસ્તાક ઉપર બેસે ચઢી, એમ કારણુ દુઃખ દીકું બે પડી— ૧૩

પથ વણસાડયા પૂળના ઉપહાર, કૃતદ્રબનો કીધો આહાર;
છોજ અગ્નિકુંડમાં કરી, ધૂળ નાંખે છે પાંશો ભરી— ૧૪

જુએ આંખ ઉઘાડે હાથે ઝલી કો ગુહ દેખાડે અવળા રહી;
હોસવી કૃતાસનની જવાળ, ત્રોડી નાખી રથચક્ષુની માળ— ૧૫

લક્ષ ગાળ દીધી ઝલી કાન, તોયે ઇન્દ્રજિત નવ ચૂકે ધ્યાન;
કરો દહરો ને નાસી જાય, મુખ ઉપર ચૂકે કપિ પાય— ૧૬

(૨) ' રકષ. ' પ્રા. કા. (૩) ' સુત્રજ્ઞ. ' પ્રા. કા. (૪) ' મન. ' પ્રા. કા. (૫) ' નખપદના ' પ્ર. ૮. (૫ અ) ' નેવેલ પદ્મ, ઉપહાર, જવ વિલ માંડ મૂત કરે આહાર ' પ્ર. ૪. (૬) ' ચંકા પ્ર. ૮; ' અજ્ઞમન ' પ્ર. ૩

૭૭૫ શુક્રાચાર્યની આંખો ફાટી, કુંડમંડપ નાંખ્યો ઉમેદી;
ખીન પાત્રો નાખ્યાં પાડી, નાહા પાક્યાં ખાનું ફાડી— ૧૭

૭૭૬ તારે કુંડમંડપને કાપ્યો અપવિત્ર, તારે કોષ કરી ઉડ્યો ઈદ્રજીત;
ગુલાથી કપિ નાહાસી નિકળે, ઈદ્રજીત ધાયો પૂળે— ૧૮

ઈદ્રજીતને ચડિયા કાળ, વિભીષણને દીધી દસ માળ;
ગુલા ખીળે કોય ન જાણે, નિમે ચતુરુ ઘું પરમાણે— ૧૯

કુંડથી રથ માતાએ કાઢ્યો, અડધો નિસર્યો વાનરે ઉડાડ્યો;
ધણા મળી ઉંચેથી પહાડ્યો, ચરણે ખૂંદી પૃથ્વીમાં કુખાડ્યો— ૨૦
જેવે બાહાર નીસર્યો રાજકુમાર: વાનરે ઉખાલીડ્યું ગુલાનું ક્ષાર;
ગુલા વિભીષણે રાહી જઈ, ફરી ઈદ્રજીતે પેંસાયું નહીં. ૨૧

જેઠ કાકાતણું કપટ, ખીળે રથ ચડ્યો સુભટ;
શસ્ત્રોએ હનુમાન ઉપર લક્ષમણ ચઢ્યા, ઉભે વીર સનમુખ ગડગડ્યા;
ક્રુદ્ધ: ઘેર ભુધ ચપું તે સમે, પદ-પ્રહારે ધરા ધમધમે;
અનંત રાક્ષસ-સેના હણી, રહ્યા વાનર આખી અણી-૨૩

વરસે ગિરિ તરુ વરસાત, વાનર વીર વટે ઉતપાત;
વૃક્ષોએ ઈદ્રજીત બળવાન, કાપ્યા મૂર્છિત નીલ જાંઘવાન— ૨૪

પડ્યો વિભીષણ અંગદ ભુધપતિ, મુરછા ખાધી લક્ષમણ જતિ;
અનંત કપિ પડ્યા બળવંત, તે સમે રણ રાખ્યું હનુમંત— ૨૫

ઝેક વૃક્ષો જઈ કાપ્યા પ્રહાર, મુરછા પાગ્યો રાવણકુમાર;
ઈદ્રજીત ઉઠ્યો વળી ફરી, લક્ષમણે ભુધ માંડ્યું બળ કરી— ૨૬

(૧) ' કુંડ માંહે કીધી લખુનીવ ' પ્રા. કા. (૭ જ) કુંડ ૧૭, ૨૬, અને ૨૦ બંનેથી પ્રતમાં નથી. (૨) આ ' જુડું ' પ્રા. કા.; ' ચપું ' કા. કો.
(૮) ' કપ્પે ' કા. કો.

મેઘનાદે મૂકયો હતાશન, લક્ષ્મણે પ્રેયો પ્રવચન;
 વાયુ પ્રેયો રાક્ષસ નૃપ, લક્ષ્મણે મૂક્યા બહુ સર્પ—
 મેઘનાદે પ્રગટ્યા કાટિ ગરુડ, લક્ષ્મણે ચત્યા^{૧૦} ચઢાવી પ્રાદ;
 વજ્રનાર બાણ મૂક્યું રાક્ષસે, ^{૧૧}ગિરિ કાપી નાંખ્યા ચારે દિ
 બ્રહ્માના બાણ મૂક્યું લક્ષ્મણે, રુદ્રાના મૂક્યું સુત રાવણે;
 વિષ્ણુવાના મૂક્યું લક્ષ્મણવીર, મરુતના છાંડી સાયરનીર—
 કાંખ્યા દેવ દશે દિગપાળ, ખળભળીયાં સાતે પાતાળ;
 પૃથ્વીતલ સયું કંપાયમાન, ચત્યા ^{૧૨}ચંદ્ર ઈંદ્ર નક્ષત્ર બાણ—
 દાસરથી જોવાએ રાવણુ બણી, મૂક્યાં બાણ તે મંત્ર જ બણી
 લક્ષ્મણે લઘુલાખવી કરી, બાણ એક મૂક્યું ^{૧૩}લક્ષ ધરી—
 સારથીતું મસ્તક વાઢીયું, ધન્ય છત્ર હેઠી પાડીયું;
 કવચ કાપી હણ્યા તોખર, નખસિખ કીધા ચરતા પ્રહાર—
 પુષ્પવૃષ્ટિ લક્ષ્મણ પર ચામ, અમરગણ ગ્રણુ હરિતા ગાય,
 ધન્ય ધન્ય લક્ષ્મણ ^{૧૪}ધીમાન, સ્તવે દેવ તે દેવરાજન—
 કાકુત્સ્થકુળદીપન તું ચંદ્ર, પરવણીએ નમ્ર વાધે સમુદ્ર;
 પાડ્યો મુગઠ હેઠાં હથીયાર, ^{૧૫}કાગરૂપ સર કાઢ્યું બાહાર;
 ઈંદ્રજીતનો કંઠજ નિરખી, મૂક્યાં બાણ ધનુષ્ય આકરખી—
 છુટ્યાં બાણ મૂક્યાં મહાબળી, ^{૧૬}ધારા જાણે ચમકે વિજળી;
 શકે મેરુ શુંગ તોડી પાડશે, ^{૧૭}શકે બ્રહ્માંડને જઈ ફાડશે—

(ક) ' ચઢાવી ' પ્રા. કા; કા. શો. (૧૭) ' વજ્રનાર ' બધાં
 દિશ્વે પ્ર. (૧૮) ચક્ર પુષ્પની યલ હવલમાન, ચત્યા ઈંદ્રાદિક સરણી
 પ્ર. ૪ (૧૨) ' બળ ' પ્રા. કા. (૧૩) ' પ્રીત જન ' પ્રા. કા.
 માન, પ્ર. ૪ (૧૪) કાલચક્ર સરણુ પ્ર. ૪ પ ૭ (૧૫) ' ધરીયે
 સળગી વિજળી ' પ્ર. પ. (૧૬) ' પુષ્પી બ્રહ્માંડ, જલ, આદિ ' ૩
 ' શકે બ્રહ્માંડને જઈ આપડશે ' પ્ર. ૪

ધંદ્રજીત-વધઃ કુંડળ લોલ કપોલ વિચાગ, મુખ સોળ કળા સશી ભાળ;

એહેવું ધંદ્રજીતનું છેવું શીય, જમ ઉડયું જાહાં લંકાધીય

મુસ્તક પડયું જવ ખોળામાંય, મુરછા પામ્યો રાવણુ રાય;

વિગ્રપે મુલેચના મુદ્દરી, આકંદ કરે છે મદેદરી— ૩૮

હાહાકાર કરે લોક સમસ્ત, ભાઇ લંકાદિનકર પામ્યો અસ્ત;

હરી સેના ગઇ જાહાં રાધવરય, લક્ષ્મણ નમ્યા જમ રામને પાપ-કલ

પછે પ્રીતે હીધાં આલિંગન, વખાણે જંધવને કપિજન;

રામચંદ્ર પૂછે હરી હરી, ^{૧૦૪}ધંદ્રજીત-સાગર ક્યમ આપ્યો તરી— ૪૦

આજ પ્રાપ્તિ સીતાની થઇ, મેધનાદ મરતાં ચંતા ગઇ;

જેજેકાર કપિદળમાં થયો, એક રાવણુ પાપી મારવો રણો— ૪૧

(વણજી)

રણો રાવણુ મારવો, કપિ રામના ગુણુ ગાય રે;

ભટ પ્રેમાનંદ કહે કથા, હવે લંકામાં શું થાય રે— ૪૨

કડવું ૨૦ સું.

(રામ-વેરાહી)

મદોઃરી વાલમીક કહે સાંભળો રખી રાય, શું નિપજ્યું પછે લંકા માંય

વિલાપઃ હાહાકાર નમરીમાં થયો, ^{૧૦૫}તોલ જશ રાવણુનો ગયો — ૧

આવી મદોદરી રાવણુ કને, કંથ કાં વાંઝણી કીધી મુને;

ધંદ્રજીત અણે અતિકાય, તણે તન મરાવ્યા રાય — ૨

(૧૭) ' ધંદ્રજીત-ધી ' પ્રા. કા.

(૧) 'મોદોટા આસરો રાવણુનો ગયો ' પ્ર. ૮

ચાલ લંકા ઉજ્જડ સમજાન, ધર ધાત્યું દ્વલવી ભગવાન;
 એવું કહીને પડી મુંદરી, સુતના ગુણ માય ફરી ફરી—
 મારા જીગમણીતા સુત જોધ, હું કુઃખણી માને છો પ્રતિબોધ
 ઈંદ્રાયતું બંધન કરી, મારો મેધનાદ ધેર આવ્યો ફરી—
 આવો અતિકાય અલબેલા, આવો અક્ષે કુંઅર લાડધેલા;
 પપ્પાન દેધ મેં ઉછેમાં, ગુણવંત કાળે કમળ ધેયાં—
 માહારી વહુવર તણે લૂંટાણી, કુમુદિની પેરે કરમાણી;
 તમો નિર્જો ક્રોધી નવ ખીલીતા, માહારા તણુ કુંઅર જાણી
 રાવણને કેહે મદોદરી, ફળ લીધું પરનારી હરી;
 મેં વાર્યાં તમને વારમવાર, રઅપરાધે બ્રહ્મ થયા ભરથાર—
 ના માંડ્યું સીતા સાથે ધરસૂત્ર, ખોયા ભાષ જમાધને પુત્ર;
 હજી છત્ર ધરતાં નથી લાજતા, કોટને કાંગરે કષિગા
 રાવણભૂમિ તવ ઉડ્યો રાવણુ ક્રોધ કરી, સાંગ ઉવાસવી કરમાં
 પર જે પરનાખે તેના હસે હરે, તે શકિત ક્રોધી પાછી .
 રાવણુ: ધનનાદે દશાનન મડગડે, જઈ વાનર દળમાં તુટી
 છે પુત્રનું વેર લેવાની હામ, દશગ્રીવે ધોર માંડ્યો સં
 સતબળ માહાબળના છે ધામ, સુગ્રીવ વિભીષણુ લક્ષ્મણુ રા
 અંગદ હતુમાન મુખે મડગડે, જઈ રાવણુ ઉપર તુટી પડે—
 દારણુ જીવ થયું તે સમે, રસજકે શેષ ધરા “ધમધમે;
 રાધ્યા શિખર પડે બહુ વૃક્ષ, છૂટે ગાણુ તે લક્ષ્મણુ—
 ઉડે રણુ કરે નાદ અનેક, શું અવની અંબર થાશે એક;
 શોણિતસરિતા દારણુ વહી, સમુદ્ર થયો શોણિતમય સહી—

(૨) ‘ જુહિબ્રહ્મ ’—મા. કા. (૩) ‘ વીસ લઈ ’ પ્ર. ૩ (૪)
 હયા ’ પ્ર. ૫. (૫) ‘ કમલને ’ મા. કા.

પ્રત્લે અનલ જેવો જાળુલ, રાવણુરૂપ થયું તદ્દતુલ્ય;
દારુણ છે બેઢે વેધે વપુ, પ્રજાળ વાનરદળનો રિપુ— ૧૪

શુદ્ધ: ઈદ્રજીતનું દુઃખ મન ધરી, રામ ધણું પીડે સેના-વાનરી;
સુગ્રીવ વિભીષણ નાહા જાય, મુરછા પામ્યા શ્રી રઘુરાય-૧૫

નલ નીલ જાંજીવાન હનુમાન, પડયા જૂતલે મૃત સમાન;
હૃદિમુખ મયંદ મવાલ સુપેણુ, ઘર પ્રહારે હડયા જેમ રેણુ— ૧૬

પ્રણાશ મેસરી સતજાળ તાર, તે પડયા ધામલ કરે પોકાર;
ચીંછ મરકટ દોહોવાટ વાનરા, રૂધિરમાંસયુક્ત થઇ ધરા— ૧૭

સકલ સાથ અનાથવત થયો, તવ લક્ષમણુ જેધો સનમુખ મયો;
કોધાયમાન 'ચિત્તમાં ચટપટી; શરજાળમાં રામ લીધો લટપટી—૧૮

કીધો વિકલ સવણુ મફારથી, છેલું છત્ર માર્યો સારથી;
કાપ્યું કવચ છેલ્લો પ્વનદંડ, રથ ધોડા કીધા સતખંડ— ૧૯

પુષ્પવૃષ્ટિ અમરગણુ કરે, ધન્ય સૌમિત્રી સરવ ઉચરે;
જરાવણુરાય અકળાયો ધણું, ખલ વાપ્યું જ્યમ લક્ષમણુ તણું— ૨૦

ત્યારે સાંગ વાસવી કરમાં ગ્રહી, ધસ્યો રાવણુ પાળો મધ;
માયુ કપિદળ પગે દણી, 'જ્યમ મસ્ત કુંજર ભાંજે કદળી— ૨૧

‘ક્ષિતિતલ કંપાવ્યું’ પગવડે, સપ્ત પાતાલ પડખંદા પડે;
સાંગથી થયો રૂઝ કોપતામસભર્યો, સ્યામવરણુ 'કોધે આવર્યો ૨૨

લક્ષમણુની મૂકી સાંગ લક્ષમણુ ઉપરે, 'ધ્રુવવાટ જાતાં તે કરે;
મૂર્છા: ધમકે ધંડા ધુધરમાળ, જેઠેને અગે વસી રજો કાળ ૨૩

(૧) 'સૌમાય'—પ્ર ૮. (૭) આ લી'ટીઓ જાણેલી પ્રતમાં નથી. (૮)
'જ્યમ કુંજર મરકે કદળી' પ્રા. કા. (૯) 'સવણુ'દળ' પ્રા. કા. (૧૦)
'આયો સ'વણી' પ્રા. કા. (૧૧) 'ધ્રુવવાટ' પ્રા. કા.

ત્રાણ ત્રણ દેવ વાળી વટે, તે જમ પડી ૧૨ લક્ષમણુ : રહે;
 જ્યમ ૧૩ બીજામાંહે પેસે સાપણી, ત્યમ કાળજનાં પેઠી પાપણી
 લક્ષમણુ જોધાતો કરી નાશ, મધ સાંગ ૧૪ વાસવની પાસ;
 સૌમિત્રી જવ ધરણી ઢલ્યો, રાવણ તાંહાંથી પાછો વળ્યો— ૨૫
 તે પેઠી પુરમાં દેવ નિશાણુ, ચયું વાનરને ૧૫ લક્ષમણુ જાણુ;
 આવ્યા રીંછ મર્કટ ટોળે ચમ, પણુ લક્ષમણુ ઉત્તર આપે નહિ—૨૬
 શિતલ પદ નાસિકા ને કર્ણ, તાંહાં પડ્યો જોધ પામીને મરણુ;
 ૧૫ સુણતાં જોધ પડ્યો ત્યાં ધરણુ, પામે આવ્યા શ્રીઅશરણુશરણુ ૨૭

પ્રાણુવોહોણો દીડો ખાત, શું ચયું કહી પડ્યા રથુનાથ;
 હાહાકાર સહુ વાનર કરે, શ્રીરામચંદ્રને જોડા કરે— ૨૮

વિભીષણુ સુગ્રીવ સુષેણુજન, કરે રામને આવાસન;
 રામનું વિરૂપે રાધવ જોડા ચમ, લક્ષમણુ મસ્તક જોળે લમ—૨૯
 આકંઠઃ જોડો સંત શિંગમણુ સાવ, કાંત્ર ક્ષમા કરો માહારો અપરાધ;
 ૧૬ જુઓ વિવારી સગપણુંને સ્નેહ હું દુઃખીયાને નવ દીગે છોક;

૧૬ અમારી માનાજયા વીગ, માહાર રૂદ્યા ન રહેનું ધીર;
 મેં તો મુકયું અજોધ્યા ગામ, આવી ચિતકૂટને ઠામ— ૩૧

ત્યાં તો મુગને પમાડ્યો મઃણુ, રાવણે ક્યું સીતાનું હરણુ;
 નારી જોધને થયો હું નિરાશ; તમે આજ કયો ઉદાસ— ૩૨

તમ વડે મેં ધાવી હામ. માંડી જુધ કયો સંગ્રામ;
 આજ ન સયું એકે કામ, નારી જોધ જોડો આણે ઠામ— ૩૩

(૧૨) 'જેઠી' પ્રા. કા. (૧૩) 'દર' કા. હો પ્ર. (૧૪) 'વાસુકી' પ્રા. કા. (૧૫)
 આ લીંટી જાપેલી પ્રતમાં નથી. (૧૬) 'કાંત વિવાર' પ્રા. કા. (૧૬અ)
 અહીંથી દ્રંક ૩૪ સુધી અને દ્રંક ૩૭, ૩૮ જાપેલી પ્રતમાં નથી.

મુને માઠી સૂઝી મત્ય, નારી ખેાખને ગુમાવી પલ; —
 માહારા અતરની ગત્ય ગઘ ખેાખ ખેઠો નારી ને લાખ — ૩૪
 હું વન નીસર્યો તાહારે આસરે, તું પરિત્યાગ કાં મુજને કરે;
 માહારા કર્મના શા કહું લોગ, ૧૭ મૂકી રાજ મેં લીધા જોગ ૩૫
 તાંહાં થયું પિતાનું મરણ, આંહાં થયું સીનાનું હરણ;
 વળી તું મુજને મૂકી ગયો, હું જોઝારો દુઃખ જોવા રહ્યો — ૩૬
 વન નીસરે ન પાખ્યો લાખ, માહારે મુસ્તક પડીયો આખ;
 આડી આવી કરમની કરણી, કુણ આણી આપશે સતી ધરણી — ૩૭
 મેં તો જાણ્યું તું દારજ સરશે, તમ હાથ મેંધનાદ મરશે;
 તે તો સિદ્ધ થયું તમે કાજ, દ્રમ મુરજા પાખ્યા આજ — ૩૮
 હોયે કાષ્ટ્યે કંઠણ પાપાણ, પાપાણ્યે કંઠણ લોહ નિવાણ;
 લોહ્યે વજર કંઠણ લોક વદે, પણ વજર્યે કંઠણ ૧૮ માહાર' રહે' ૩૯
 જે એહવે દુઃખે રહે કાટનું નથી, એવું કહી કહી રાયા રધુપતિ;
 ૧૯ એ સરીર નિર્ગુણ જાણ્યું સહી, કાંધે ગુણ કાંધ જાણે નહી — ૪૦
 પણ એક ગુણ મોહોટો પ્રણ વદે, જે જે દુઃખ પડે તે સહે;
 હાકમસુતું મુને આગળથી પાતો જળ, મને સમરથી લે તો કળ — ૪૧
 રનેહ — મુને આગળ કરી પૂઠે આવતો, કમંડળ લેધ આગળ ચાલતો;
 સમરણ: તો અજ કેમ અધર્મી થયો, મુજ પહેલો કમમ સરજે ગયો ૪૨
 હજી મૈથિલી મૂકવી નથી, તો શેં મુખે વતે નિદ્રા વસી;
 હોઠો ઉઘમી કરો સંગ્રામ, એમ કહી કહી રવે શ્રી રામ — ૪૩
 ભરત શત્રુધન અજોધા રહ્યા પિતાજી તો સરજે ગયા;
 જનકસુતા તો પરવસ પડી, અરે દેવ આવી કોણ ધડી — ૪૪

(૧૭) 'મયું' પ્રા. કા. (૧૮) 'મગુધન' પ્ર. ક. (૧૯) અંદી કટલીક પ્ર-
 તોમાં એક અશુદ્ધ સંસ્કૃત શ્લોક મૂક્યો મળ્યો આવે છે.

હો દશરથ અજોધાપતિ, લક્ષ્મણને બેટાને માહારી વતી;
તમે પૂછજો છાતું કાન માંહે, તરછોડયા કાં રામને રણમાંહે—

એહેવા વિલાપ રાધવના સાંભળી, કપિની સેના રુવે સધળી;
રુવે દેવ માંધવ ને જક્ષ, રુવે પર્વત વનનાં વૃક્ષ —

રુવે સમુદ્ર નદી જલજાત, પશુ પક્ષી રુવે અનન્ત;
૧૯અધ્યાત્મ રુદન કરે રઘુવીર, નેત્રે ધારા ઝરે છે નીર—

સુગ્રીવને કહે છે શ્રી રામ, હું તો નહિ કરું સંશ્રામ;
હવે ન કરો વાનર વેર, તમે જાઓ તમારે ઘેર—

એહેવો કાણુ બળીયો હશે, કુણુ પેરે મુરઝા વળશે;
છે વૈદ ૨ ૦ધન્વન્તરી અવતાર, સુષેણુ બોલ્યા કરી નમસ્કાર

વૈદની સુણો વિનતિ શ્રી રઘુરાય, કહું લક્ષ્મણ જીઆનો ૨૧ઉપ
જડીબૂટી: દ્રોણામળ પૂઠે ઝિરિ ગંધમાદન, તે પર્વત ઉપર દુમવેલીનું

છે ૨૨શલ્યવિશલ્યા એવું નામ, તે ઔપધી જે આવે ૨
પણ જવું આંહાંથી લક્ષ જોજન, પ્રાતસ પહેલી આવી જોમએ રા

પ્રતસંજવની લાવે કામ, સુણી રામ જોધા બણી જોય;
ઉત્તર આપાય ન કોની વતી, બોલ્યા હનુમાન કરી વિનતિ—

હું જવા હામ કરું રઘુરાય, લાવું ઔપધી પ્રાતસ નવ થાય;
૨૩જવું લક્ષ જોજન પર્યન્ત, કહી મનવેગે ચાલ્યો હનુમંત—

કયા વાલ્મિકીએ એમ બણે, ત્યાં એક છળ કીધું રાવણે;
રાક્ષસ કાળનેમી એવું નામ, તેને રાવણે સોંપ્યું કામ—

(૧૯ અ) અંહીથી દુઃક ૪૮ સુધી છાપેલી પ્રતમાં નથી. ‘અનુષ્ઠ વજર :
રાધવ કહે, જે જે આવે તે તે સહે’—પ્ર. પ. (૨૦) ‘વાનરનો’ પ્રા.
(૨૧) ‘વાત’ પ્રા. કા. (૨૨) ‘સલ્લવસલા’ પ્રા. કા. (૨૩) ‘છે લક્ષ જે
એક કાસ સમાન’ પ્રા. કા.

જમ કપિને ૨૪ખાળો મારમ માંચ, ના જીવે લક્ષમણુ જો વાહાણું વાય;
ત્રણુ લક્ષ રાક્ષસ જોગીરૂપ થઇ, તે પરવત પાસે બેઠા જમ— ૫૫
તેણે માયાબેદ કીધા ધણા, પણુ હતુમાને સહુ પાપી હણ્યા;
ગયો દ્રોણાચળ પૂઠે કપિવર, ત્યાં ત્રણુ કોટિ છે વિદ્યાધર— ૫૬

તે ત્રણુ કોટિનો કરી સંધાર, આગળ ચાલ્યો પવનકુમાર;
હતુમાન સંઘામે ખોટી થયો, જીવે કાળનેમી આગળયો ગયો

મૃત— વિશલ્યકરણી હુતી એક, રાક્ષસે તેહેવી કીધી અનેક;
સંજીવનીની માયા કીધી તાંહાં સધળે, પત્રે પત્રે તાંહાં દીવા બળે—૫૮
છે કોટ્યાનકોટિ વનનાં વૃક્ષ, વૃક્ષે વૃક્ષે દીવા બળે લક્ષ;
હતુમાને આપ્યો મન વિવેક, સુખેણે મુને વૃક્ષ કહ્યું છે એક—

૨૫ખા તો ઝોષધી નિરો નહિ, કાંઇ માયાવી રચના થઇ;
ઝોષધી વિના કેમ જાઉં પ્રી, કહેશે ૨૬કામ શું આપ્યો કરી—૬૦

ઝોળખ્યા વિના વૃક્ષ કીયું લઉં, ૨૬ખ ન થયો અરજ ને રજની ગયુ
લઉં જાઉં ઉચળી આપો પહાડ, સુખેણુ ઝોળખી લેશે ૨૭ખા—૬૧

પૂંછ વધાયું કપિ હતુમંત, ગિરિ પૂઠે વીંટયું બળવંત;
સમૂળો મરડી કાઢયો ગિરિ, ફૂલો જોધો મસ્તક પર ધરી— ૬૨

દશ જોજન પોહોળો ૨૮ઉંચો ત્રીસ, ૨૯તે પુણ્યવત લીધો કપિ શીશ;
વળી રાક્ષસે ખાલ્યો અંજનીતન, ચાલ્યો કાળનેમી કરી નિધન—

૩૦જાતાં અહંકાર કરે હતુમંત, કું સરળો કોઇ નહિ બળવંત;
આ કારજ કોણુ મુજ વિણુ કરે, એહેવો વિચાર મનમં ધરે—૬૪

(૨૪) 'રાખે' પ્રા. કા. 'રાકો' પ્ર. પ્ર. (૨૫) ' આ તો ઝોષધીની સંખ્યા
નહી ' પ્રા. કા. (૨૬) ' કામ પ્રા. કા. (૨૬ બ) કું તો સેવક ધર્મથી
બીજું ' પ્રા. કા. (૨૭) ' વલમળ ' પ્રા. કા. (૨૮) ' લાળો ' પ્રા. કા.
(૨૯) તે પર્વત કપિએ લીધો શીશ ' પ્રા. કા. (૩૦) અહીંથી ૧૦ દ્રોણ
ખાપેલી પ્રતોમાં નથી:

ઉત્તરે પરેથી આવે જ્યાંહાં, આવી પાવનપુરી અજોધ્યા તાંહાં
હનુમાનનો અજોધ્યા આગળ ચઢને જાય, હનુમંતને બળ નવ માય—૬૫

અહંભાવ: તેણે સમે ભરત રક્ષણ કરે, નગર પાછળ ફેરા ફરે;
ધનુષ્યજાણુ ધર્યું ફર માંહી, પર્વત દીપક દીઠા આવતા તાંહી

રાક્ષસી માયા પર્વત જોઈ, જાણ્યું નગર પર નાખશે તેહ;
તેવુ જાણી ભરતજી વીર, ક્રોધ કરીને તાક્યું તીર— ૬૭

હનુમંતને જઈ લાગ્યું ચરણુ, હો રામ કહીને પડીઆ ધરણુ;
રામ-નામ સાંભળી ભરત રાય, ધસી ગિરિ તે જોવા જાય— ૬૮

પવનપુત્ર ત્યાંહાં દીઠો ભરત, વંદા આ તો કીધો મેં અનરય;
સમાચાર પૂછ્યો ત્યાંહાં સહી, વાત સધળી લંકાની કહી— ૬૯

ભરતે શોચ કીધો અપાર, હવે શું થાશે જીગદાધાર;
પછે ભરત પ્રત્યે હનુમંત કહે, સાંભળો સ્વામી કહું છું તેહ— ૭૦

પ્રાતરકાળ જો થાશે અહીં, તો પછે લક્ષ્મણ ઉદરો નહિ;
શરપ્રહારની પીડા મને ધણી, પણ ચંતા છે લક્ષ્મણની ધણી— ૭૧

માહારા તો નવ ચાલે પાય, તે માટે કરો કાંઈ ઉપાય;
ત્યાં ભરતે સમર્થા શ્રી હરી, હનુમાન પર્વત પર બાણે ધરી— ૭૨

એવું કહીને સર કાઢીયો, તે શરે પરવન ઉરાડીયો;
હનુમાને અહંકાર ચૂક્યો સહી, હુંચ્યો બળીયો દીસે છે અહીં— ૭૩

રાત પાછલી ધટિકા ચાર, લાગ્યો ઝોપધી પવનકુમાર;
પરવત ચૂકી કયો પરણામ, ધન ધન કહી ભેટયા શ્રી રામ— ૭૪

કીધો પર્વત રામે અવલોકન, થઈ રાક્ષસી માયા વિસર્જન;
રહી વેહી એક દીપક તણી, મહી મુખે સંજીવની મણી— ૭૫

હમણુ રસ કાદીને ઊંટયો શરીર, તતક્ષણ ઉઠ્યો લક્ષમણુ વીર;
નરુ જેજેકાર કરે કપિ સાથ, ભેટયા લક્ષમણુને રઘુનાથ—૭૬

જનન: અનેક કપિ પડયા સંગ્રામ, તે સરવ જીવતા કીધા રામ;
પર્વત ઉપર ચડયા શ્રી હરિ, દુર્યવેલીની પૂજા કરી—૭૭

(૫૮મું)

વિશ્વવંશરણી ઔપધીની, પૂજા શ્રી રામે કરી રે;
તે પર્વત મુઠી સ્થાનકે, હનુમાનજી આવ્યા ફરી રે— ૭૮

કંકડુ ૨૧ મું.

(રામ-કંકડુ જૂનગીની આલ.)

॥ લક્ષમણુ વીરના સર્વ સાથી, જીવતદાન આપ્યું હનુમાન હાથી;
મા શ્રી રઘુનાથ ધ્યુ આપ મૂઠે, લંકાનાથ નાઠો થયાં બાણુ પૂઠે—૧

૧મુ દશમુખ ફરીને નવ મુખમાંડે, શ્રીરામનાં બાણુ ક્યમ ફેડે ઊડે;
૧મુ- પતીત પૂઠે જમદૂત જેવા, લંકાનાથ પૂઠે ધાયાં બાણુ તેવાં-૨
નો સભાસ્થાન રાજન ઉદ્યાન માંય, ફરે નાસતો ત્રાસતો લંકરાય;
હે મા: શુંદા ભોંયરા કોટડી માળ મેડી, ચઢે ઉતરે નાસતો રુદ્ર પેડી

૧ શ્વાસ ને મુખ નિઃશ્વાસ નાળે, મુને રામનાં બાણુથી કોણુ રાળે;
સુંદરી દીકરી સર્વ દાસી, જીડે બારણાં સર્વકા જામ નાસી—૪

૪ પુત્ર ભંજિજ પરધાન સ્નેહી, દેખી રામને જામ મુખદાળો દેખ;
શં સપ્ત પાતાળ ને સર્વ દીપ, જ્યહાં જામ ત્યાં બાણુ દેખે સમીપ—૩

બેભીત થયો રાય ત્રિલોક કરતાં, ધાયે બાણ પૂઠે ધુધવાદ કરતાં;
આવ્યો રમામ મૂકી જાંઠાં શ્રેષ્ઠ નારી, મુને રાખ મંદોદરી કહે અહંકાર

મંદોદરી- 'આસનમાન દીધું' નમી પાય રાણી,

નો શાન્ત રણાં બારણે બાણ મરજાદ આણી;

કપકોઃ કરી સ્તવન શરને પરશુામ કરીયા,

સતી નારનાં વેણુથી બાણ ફરીયાં—

૭

નિજ નાય પ્રત્યે કહે હાય જોડી, કરું વિનતિ નાય મુજ કુધ થોડી;

લાજે બોલ કડવા પ્રથમ જોહ મીઠા, આજ જનકીનાથના હાથ દીઠા.

૭ન માનો કહું કંથ રીસાળ રમીયા,

૭અ કમમ સૂરજ જતાય મળે કોટિ અગીયા;

કમમ હરણુ જતે વઢે વાધ સાથે,

ક્રુર જત્યો કંઠી સુણ્યો સિંહ સાથે—

૮

કંઠાં મેરુ કાંઠાં કાંકરો સમુદ્ર ખાડી, છટયા નાય નાહાશી બલી લાજ કાઢી;

દેવી મૈથીલી માતશું મન મોહું, રૂઢ જ સઘ પામ્યા સુખરાજ ખોયું—

ઉદ્રજત અક્ષે અતિકાચ બળીયા, કીતી વાંઝણી પુત્ર મને ન મળીયા;

રિપુદળ દણીયું કુંભકર્ણ માર્યાં, પુત્ર પેત્ર સંબંધી સર્વે સંધાર્યા—૧૧

વધૂ પુત્રીનાં એહેવાતણુ ઉતાર્યાં, સુખ ખોધ રાણા તમે દુઃખ વધાર્યાં;

લાડવાયા બાણેજ સહુ ધરણુ લોટયા, સતર લાખ જમાધ બાણું લાખ ખેટા

ખેતાળીસ કોટિ પરધાન હુતા, કરી દીધું નિદ્રા સહુ સેજ સૂતા;

નથી ઉગર્યો જોધ કો સમ ખાવા, નથી દાસ દાસી કોઈ નીર પાવા—

(૧) 'માન' પ્રા. કા. (૨) 'સન્માન' પ્રા. કા. (૩) 'નોવા
માનતા કંથ રીસાળ રમી, છટયા નાય નાશી બલી લાજ કાઢી' પ્ર. ૧.

(૭અ) 'કમમ સૂરજી દીપે કોટિ અગીયા' પ્રા. કા. (૪) 'પ્ર.'
પ્રા. કા.

રથ વિરથ ઘોડાને હાથી, પંથથી નાથ કે દોહલે કાળખાથી;
 ॥ દોડતા કાંપતા શ્વાસ બરીયા, ૧૬૪મુખ નિરમુખ કોહો કેમ ફરીયાં-
 ખડગ કટારના બધે, તુટયા, ૭૬૧સે લટપટી પાધના પેચ છૂટયા;
 ગેશરધા શોષિત-ધારા, ૭૭૨સમાચાર પૂછું એસો નાથ માહારા-૧૫

લાભ્યો ભૂપતિ ખેદ મનમાંહી આણી,
 મેપર મુખથી ન બોલ્યો કંઈ ગર્વવાણી;
 ૧૧૩જુ: રહી શેષ સેના સરવ સાથ લેખ,
 ચઢ્યો રાય સંગ્રામ નિરાન દેષ-૧૬

હેલ મૂકી ન્યમ છવ જામ, ત્યમ લંકે મૂકી ચાલ્યા રાવણ રાય;
 બેર રથતર ગોમુખ સારાં, તંબાહું કંસાહુ નકેરી નમારાં-૧૭

હંનાદ શબ્દે બહુ શંખ બોલે, જૂંઝળ તણે નાદ શેષનામ ડોલે;
 ૧૬૨સે દિગગળ દિગપાળ આરે, ત્રેલોક કાંધું ચઢ્યો રાય બ્યારે-૧૮

વાનર ઉલટયું મેધ જાણે, વળ્યા ધાય ડંકે નોખતને નિસાણે;
 'સેન રાક્ષસ બયાનક લાસે, શું રાવણ કોપે પૃથ્વી પ્રલે થાશે-૧૯

હરી નારીએ બોલ માર્યો, ૨૦આજ્ય હોમીને જેમ અગ્નિ વધાર્યો;
 ૧૦૧રાજ જાણે કાળ આવ્યો, રહુનાથનો સાથ જોતાં બીહાઓ-૨૦

સહજ અમુતને લક્ષ કોટ, સેના રાક્ષસી ગણતાં ન આવે ખોટ;
 અમ્બ ને ગજ વૈમાન પાળા, અજા ઉંટ ખર વાધ છે મહીપ કાળા-

'પંથી દોહલે કાળ કે કાળ ખાથી' પ્રા. કા. (૬) '૬૧સે મુખ વિકાસ
 કેમ ફરીયા' પ્રા. કા. (૭) '૬૨સે પાધથી લટપટી પેચ છૂટી' પ્રા. કા.
) 'સમાચાર રા પૂછીએ કંઈ મારા' પ્રા. કા. (૮) 'શિંહનાદ શીંગી
 ૧૬ બોલે' પ્રા. કા. ૬ ' જાણે વૃત્ત હોમીને અગ્નિ વધાર્યો '

બહુ રંગન માંજર ને સાંઠ સરકે. વાળે ચંગ ધંટા વળી કુમત ફરકે;
પુરબાહાર આવી બહુ બૂધમળતાં, ઓઢ્યાં ઉઠતાં ચર્મ રુધિર મળતાં-૨૧
ધર્યાં કોપ ટાટર બખ્તર ભાલા, કે માંકડા બૂખરા શ્વેત કાળા;
લોહદંત બીહામણા રંગ લીલા, કે ધૂમતા ઝૂમતા છે હડીલા- ૨૨

અણુભાવતા આવતા દોટ દેતા,
રાવણુનો કપિ શૂરને મુખ સંગ્રામ લેતા;
કોપઃ જૂંઝાર વીરે રણરથભ રાખે,
હથગ્રીવ મહારાજ સંગ્રામે કાપે- ૨૪

ક્રોધ્યું રાવણુ બૂખનું મુખ જોતાં, અમરનારનાં ટુંદ અંતરીક્ષ રોતાં;
શુન્દ્ર પ્રલ્હે કરવા શિવે ક્રોધ કીધો, ૧૦ મહારુદ્રનો રાવણુ વેશ લીધો-૨૫
૧૧ વપુક્રોધથી કાળની કાંતિ ધરતો, મેઘાડંબર અંબર છત્ર ધરતો;
ઉઠી નેત્ર દાવાનળ ક્રોધજ્વાળા, મૂછ કેશ શેભે મણિધર કાળા-૨૬
દશ શૂંગનો પર્વત રામ ભાસે, ગુફામુખ જેવાં વદન હસ વિકાસે;
મુખે ગડગડ વારુણીપાન કરતો, છત્રીસે આયુધ મહારાજ ધરતો-૨૭

(વલ્લભ)

ધરતો આયુધ ગાજતો, મુખ માગતો સંગ્રામ રે;
નોંધ હંકાર્યું દળ પોતાતણું, બુધે ચઢ્યા શ્રી રામરે- ૨૮

કેડવું રર સુ.

(રામ-જૂનગી; ત્રિતાળે)

શ્રીરામ બલધામ સંગ્રામે સોંઘ્યા, પાડી રીર મહાવીર^૧ કપિરીર દોડ્યા;
જુનઠંડ પરચંડ ઉદુમઠંડ ગ્રેહેતા, ^૨અસંધાર અપાર બહુ માર સેહેતા.

^૩મહાશૂર બલપૂર ચકચૂર થાયે, મૂછાળા પૂંછાળા ^૪ઉછાળાળ ખાયે
વઢેમત્સ કો શદ્ધ સુભદ્ર ભેદે, પાડી ચીસ કરી રીસ કો શીશ છેદે

લથ બથ ઉન્મત્ત સમરથ શરા, પાડે ધાચ છેદાય કો થાય પૂરા;
ચૂરે વલૂરે જૂડે નાહ કરતા, બયાં શ્વાસ ચોપાસ તાસે ફેર ફરતા
ર તરવાર ^૫અમુખે માર બાખે, ^૬રાખી મામ સંગ્રામમાં નામ રાખે;
વતરડે કોધે દંત કરડે, મચરડે ધસરડે કોષ આંખ તરડે—૪

; કર દંડ મહા મૂદ પડીયા, રાક્ષસ જૂથ આવે અતિ રીસ ચડીયા;
કર્ણ કર ચર્ણ બહુ ધર્ણ ઢળીયાં, વાધ્યાં શરીર રુધિર જલ નીર મળીયાં

વકારે કોષ ત્યાં ખોંખારે, પોકારે હોકારે મારે ખડગ ધારે;
તેક પડે ઢીકે હેયે ઢીકે આવે, આણે અંત બળવંત ગ્રહી દંત આવે
તત્ત સર્વત્ર બહુ જન પડીયાં, પાખર બખતર કવચ કકડોયાં;
સુગટ સુભટ દોહોવટ જાયે, બલપૂર મહાશૂર ચકચૂર થાયે—૭

સટકે અટકે લટકે પૂકારે, હટકે પટકે કો ઝટકે જ મારે;
જામૂસળ ભોગળ ભારે, સુદગળ તોમર શિરપર મારે— ૮

(૧) આ કેડવું ધણી પ્રતોમાં ધણે ઠેગણે અશુદ્ધ છે. ત્રિતાલવાળા
હાપરિત્રમે શુદ્ધ કર્યા છે; તેથી ફક્ત કેવલ જુદા પાઠ અહીં નોંધ્યા
) 'કપિવર' પ્રા. કા. (૩) 'તે' પ્રા. કા. (૪) 'જનધરી' પ્રા. કા. (૫)
બળ' પ્રા. કા. : (૬) 'શરાપૂરા ધાયે' પ્રા. કા. (૬અ) 'મારમાર
પ્રા. કા. (૭) 'કરે આમ સંગ્રામ તો નામ રાખે' પ્રા. કા.

(૧૨)

[પ્રેમાનન્દ કૃત]

છટે બાણ લે પ્રાણ ચરણ આગે કરીયા, દેતા કાળ વિકરાળ સ્વકાળ ધસીયા;
પડે પવન હયગમન એકજ ગાય, ભંગાણુ ખૂંબાણુ લંગાણુ જાય—૬
શોભે વેષ લ'કેશ સર્વેશ સાહગો, મહાજોષ વિરોધથી ક્રોધ પામ્યો;
દશમુખ 'ધનુષ દુઃખદાઇ તાણે, સેના વાનરી જાનરી કીધી રાણે ૧૦

(વલ્લભ)

રંજડે રાવણ અતિ ધણું, તે જોઇ કાપ્યા શ્રીરામરે;
બટ પ્રેમાનન્દ કહે કથા, રામ રાવણનો સંગ્રામરે— ૧૧

કડવું ૨૩ મું

(રામ—સામેરી)

પ્રખળ બળ જોઇ રાક્ષસનું, કાપ્યા શ્રી સ્થુનાચ;
સંધાર-મંત્ર મુખે બણીને, ધનુષ લીધું હાથ— ૧
કોઈડના ઠંકારથી, બહાડ તણે મડમડમાં;
ધરા કાંપી દિગમજ ડોહ્યા, ગિરિશૃંગ તૂટી પડ્યાં—૨
રામ બહુ રેણુ અંધકારે કરી, હાથો અબઘાં માતડ;
રાવણ રાવણ તણું ત્યાં છત્ર રામે, કયું છે શત ખંડ— ૩
મુદ્ધઃ પવનદંડ પાડી કવચ પેગાધું, હણ્યા સારથી તોખાર;
દશ મુગટ પાડ્યા રાયના, તવ હવે હાહાકાર— ૪
દેવ વધાવે કુસુમ વૃષ્ટિ, સ્તવે ભારતી વેદ;
ન્યમ મુગટ છેલા નાથજી, ત્યમ કરો મસ્તક છેદ— ૫

(૮) 'વાજ આણે અતિ ધણું' પ્રા. કા.

(૧) 'કડવું' પ્રા. કા.

એમ રાનર્જર-વાયક સાંભળી, રાવણે પાડી રીર;
એક બાણુ માયુ' રદયા માંહે, તેણે પડયા શ્રી રઘુવીર— ૬

નલ નીલ અંગદ વિભીષણ, સુપેણ સુગ્રીવ રાય;
ગજગવાક્ષ જાંશુવાન આદે, પડયા જૂતળ માંલ— ૭

ન્યમ પ્રલે કરવા વિશ્વનો, મહારૂઢ ધરે સ્વરૂપ;
તમ વાનરને સંધારવાને, કોપીયો લંકા ભૂપ— ૮

રાય દસ મુખે કરે ગર્જના, ક્ષિતિચક્ર ચઢાવ્યું ચાક;
તેહ સમે ત્યાં સન્મુખ થઇ, હતુમાન મારે હાક— ૯

અતુલ બલથી સહસ્ર વાનર, શિથિલ બાકુલ થાય;
સંગ્રામ રામ ને મામ ચૂકી, કપિ નાહા જાય— ૧૦

શત સહસ્ર વાનર નાસતા, રાયે કીધા નાસ;
૪૭૦ ઓછી નાખ્યા સમુદ્ર માંહે, કો ઉઠાવ્યા આકાશ— ૧૧

રગદોળી રાણી મરડી કરડી, વાલ્યો કપિનો ધાણ;
ધંદ્રાદિક દેવ રાવન કરે, તમે જાગે પુરુષ પુરાણ— ૧૨

પશુ' પ્રલે પાવક ક્રોધ જવાળા, ફરે કટાક્ષ રામે કરી;
રાવણની શત સહસ્ર બાણની જાળ માંહે, લીધો રાવણુ આવરી— ૧૩

હાર: નિમેષ માત્રમાં રામજીએ, વિરથ કીધો રાય;
ભેજીત થઇ લંકેશ નાહો, ગયો લંકા માંલ— ૧૪

ધ્યાન ધરવા નિકુંભનાનું, બેઠો એકાન્ત વાડીમાં જઈ;
અગ્નિકુંડમાં હોમ માંડ્યો, તે વાનર કો પ્રીછે નહિ— ૧૫

(૨) ' નિર્જર ' પ્રા. કા. (૩) ' રાય ' પ્રા. કા. (૪) 'કો મરડી નાખ્યા નહીં' પ્રા. કા. (૫) 'તેવારે પ્રલે પાવક ક્રોધ જવાળા, ફરે ફરે રામે કરી ' પ્રા. કા.

વનચર અનુચર થઇ ફરે, પશુ જડે નહિ લંકાપતિ;
 વિભીષણને પૂછે રાવણ, ક્યાં ગયો એ દુર્ભતિ— ૧૬
 વિભીષણ કહે રામજી, એ અંગેનું સાધન કરે;
 નિકુલના રથ આપશે તો, પછે મર્યો નહિ મરે— ૧૭
 નક્ષ નીલ જાંઘુવાન અંગદ, હનુમાન આદે સજ થયા;
 લાઇ આગના ઓ રથનાથની, વ્રતભંગ કરવાને ગયા— ૧૮

(વલ્લભ)

વ્રતભંગ કરવા ગયા વાનર, વિભીષણે દેખાડ્યું સ્થળ જઇ,
 સોડનો ધા થયો સહોદર, એવું કેવ કરે નહી— ૧૯

કડવું ૨૪ સું.

(રામ-વેરાહા.)

વિભીષણે સ્થાનક દેખાડ્યું, જાંઘાં બેઠો છે રાય;
 નિકુલનાનું સ્મરણ કરે છે, માળા ધરી કરમાંભ— ૧
 રાવણને આરકન વસ્ત્ર પેડેયાં લંકાપતિએ, કહે મુસ્તકનો હાર;
 ધ્યાન મદ માંમ શોષિત ઘટ ભરીયા, દારણુ સરવ ઉપહાર— ૨
 ભંગ: વનચર જોધા ધસી પેઠા સેવક કાઢયા મારી;
 ધ્યાનભંગનો ઉદમ માડ્યો, કો ના શકે તાંહાં વારી— ૩
 ચંચળ ચેષ્ટા કરે કૈતક, મુખ સાહાસું મુદ માંડે;
 મુસ્તક ઉપર બેસી નાચે તો યે રાવણુ ધ્યાન ન છોડે— ૪
 હ્રુદ વચન આરાધન પ્રકાશે, મૂછ ફેંછ મહી તાણે;
 રેણુ રાખ છાંટે રાવણુને, નાના જાત રંજડે— ૫

- અગ્નિ હોલવ્યો કરી લધુશંકા, કુંડ માંહાં કપિવીર;
 ઢોળી નાખે ને જૂંડું બાળે, પશુ જૂપ ન મૂકે ધીર— ૬
- વાનર વીર પ્રત્યે કહે અંગદ, ઉઠ્યો નહિ અહંકારો;
 કેશ મહીને લાવું અંહીયાં, એની મદોદરી નારી; ૭
- એહેણું કહેતાં ગયો અંગદ, જાંહાં રાક્ષસની રાણી;
 રહાં હાં કહેતાં કેશ મહીને, સતી તાણી આણી— ૮
- મદોદરીનું સહચરીવૃંદ આકંદ કરે છે, શુંવારવ બહુ થાય;
 અપમાન: વાડીમાં અંગદ લેધ આવ્યો, જાંહાં બેઠો ધ્યાને રાય - ૯
- પાલવપટે ભોમિ વળાયે. છે અર્ધ ઉઘાડી કાચ;
 મદોદરી આકંદ કરે છે, કેશ વાનરા સ્થાય— ૧૦
- વદન વીણું વ્યાકુળ વિનતા, રુવે મેધનાદની માતા;
 રાવણની સ્ત્રી વાનરા તાણે, શું સતી આજ વિધાતા— ૧૧
- સહચરીઓ અતિ રોષે ભરીયો, રુદન કરે દુઃખ સાલે;
 અબળાથી અબળા કમ છૂટે, કપિ પ્રત્યે કંઈ નવ આલે— ૧૨
- અવશ્ય સાંભળે નયણે નિરખે, શું મહિપતની મતિ ખૂડી;
 મદોદરીનાં મુખ આગળ મદોદરી વિલપે, ન્યમ ટળવળે દીડૂડી-૧૩
- મહેણું: વિવિધ વિલાપ સતીના સુણતાં, રોષનામ સરીખો ડાલે;
 કેશનુ થકા સુરમણ રોમા, પશુ રાવણરાય ન બોલે—૧૪
- મદોદરી કહે સ્વામી માહારા, જીવો આંખ ઉઘાડી;
 આ રશાખામુખ તાપસના સેવક, મુને લાવ્યા છે કાઢી— ૧૫
- જીવતા વાઘની ત્વચા નીસરે, તે ગત માહારી થાય;
 ધ્યાન તમારું ધિક્ પડે, જે સ્ત્રીની શોભા જાય— ૧૬

(૨) 'આંહાં.' મા. કા. (૩) 'સતુ સરખા' મા. કા. (૪) 'સસામુખ' મા. કા.; 'રુખા રામચંદ્રના' પ્ર.ક (૫) 'જે જીવતાં તણાવે નારી' મા.કા.

- ધન્ય રામ રઘુકુળનો ધન્ધુ, સ્ત્રી માટે વહે છે આમ;
તમો પ્રત્યક્ષ દેખો ને નવ બોલો, 'બળનષ્ટ થયા શું' સ્વામ— ૧૭
- અંગદ કહે સાંભળ રે તરુકર, તુને જગત કરે નિસ્કાર;
એકં મુસ્તકના ધણીને ધન્ય છે, તારાં દસ મુસ્તક ધિઃકાર— ૧૮
- એ મંદોદરીને હું ભધ જાઈશ, કરી રાખીશ 'ધરધરણી;
ખીજ કપિ કહે અમો પરણીશું, તાંહાં તાણી સરળે 'તરણી—૧૯
- પટરાણી પરમ પીડા પામી, વાનરે વશ્યુ^૧ જ્યારે અંગ;
ક્રોધ કરી તવં ઉઠ્યો રાવણ, હવો તપનો ભંગ— ૨૦
- વાનર વિનતા મૂકી નાહા, ફરો આગળ જ્યાં શ્રી રામ;
રઘુવીર પ્રત્યે કહે કપિવર, અમો કરી આવ્યા કામ— ૨૧
- મંદોદરીને ઘેર વળાવી, ચઢ્યો બુધે રાવણરાય;
ત્રીજી વાર સંગ્રામે આવ્યો, જાવા જમપુર માંચ— ૨૨

(વલ્લભ)

- જાવા જમપુર માંહ રે, આવ્યો રાવણ મૂરખમતિ;
રામબાણથી પ્રાણ જાશે, ફરી લંકામાં જાવું નથી— ૨૩

કેડવું ૨૫ મું.

(રામ-સામેરી)

- સંગ્રામ કરવા રામ સાથે, રાય આવ્યો ત્રીજી વાર રે;
દશ ચાપ મંડલાકાર કીધાં, 'અખંડ શરની ધાર રે—૧

(૬) ' નિર્બળ શક '—પ્રા. કા. (૭) ' ધણીયાણી ' પ્રા. કા. (૮)
' રાણી. ' પ્રા. કા.

(૧) ' વરસવાં બહુ બાણ રે '

- રાવણને 'શાખામૃગ દશ લક્ષ્મ માયાં, વરલ્યો બહુ ભુંખાણુ રે;
ત્રીજો ધનસ્થામ રામે સંભ્રામમાં, ધનુષ ધરીયું પાણુ રે— ૨
- સંભ્રામ: તવ ઈંદ્રાચે સમેા જોઇને, મોકલ્યો નિજ રથ રે;
માતલી સારથી સઘ લાવ્યો, સાધવા સુરનો અર્થ રે—૩
- દશ સહસ્ર ઘોડા રથે જોડયા, મનપવનનો વેગ રે;
રથચક્ર ચાલે મર્જતાં, જ્યમ મગન ગાજે મેઘ રે— ૪
- શત ધનુ ફરકે પૃથગ રજે, દશ કલશ પંચ છત્ર રે;
ઇંદ્રરથ નવગતિ માણુક જડયાં જળીમાં, મીનાકારી વિચિત્ર રે—૫
- વર્ણુન: પચરંગા પટવાળી ગાદી, સિંહાસન શ્રીકાર રે;
શોભિત તકીયા ચમર વીંજણા, મેગરે મોતીદાર રે— ૬
- ભમર ભમરી હંસ હીરા, છે કંઠે બહુ ચિત્ર રે;
અક્ષ શક્ષ આભૂષણુ ભરીયાં, જાત લાગ વિચિત્ર રે— ૭
- 'ફેરવાળુ ધુવરમાળ ધમકે, મોહોરડે મોતીદાર રે;
નવરંગ અંગ દુરંગ ત્રેહકે, કરે હીસારવ બહુ શોર રે— ૮
- રૂપિમંડળ વા ચદ્રમંડળ, અગ્નિ વા વૈમાન રે;
એવો રથ અવની ઉતર્યો, જોઇ રીઝયા ધી ભગવાન રે— ૯
- ઉભે સેના થઇ વિરમે, રાવણુ ભરાણુ રોષ રે;
'ફર દષ્ટે ઉર્ધ્વ જોયું, ઇંદ્રનો જાણી દોષ રે— ૧૦
- અસુરેશ્વ અતિ રોષે બોલ્યો, સાંભળો સૌ સુરવર્ગ રે;
નર વાનરને કરી પ્રાજ્ઞે, પછે ઉજાડું સ્વર્ગ રે— ૧૧
- માતલી રથથી ઉતર્યો જઇ, નમ્યો રામને પાથ રે;
'આપશ્રીની સેવા વિધે, આ રથ મોકલ્યો સુરરાય રે— ૧૨

(૨) આ હીંદ્રી બીજી પ્રતોમાં ભૂદી રીતે આપી છે. (૩) ' જાણે અકી-
વારે કોટિ આદિત, પ્રમટ યાચ છે તત્રરે ' પ્રા. કા. (૪) ' ફેરવતાં '
(૫) ' કુદષ્ટ ' પ્રા. કા. (૬) ' આ શ્રીજીની ' પ્રા. કા.

પ્રભુછની પદરજ થકી, એ રથ પાવન થાય રે;
હોય સકલ શોભા ૬અ ભકતને, જસ-પ્રાપ્તિ ૬આ ઈંદ્રસય રે-
સ્નેહપૂરણ વાયક સાંભળી, રથે ચઢયા રઘુનાથ રે;
કોપ્યા રામ ક્રોધ જ કરી, ધર્મ ધનુષ ડાબે હાથ રે—

સિંહનાદ કરી ગંભીર સાદે, કીધો પ્રત્યા હંકાર રે;
તેણે રાજે વ્યાકુળ થઈને, તાંહાં ખળભલ્યો સંસાર રે—

કીધું સમસ્થ વિશ્વામિત્રનું, ભણી મંત્ર-પ્રયોગ રે;
રાવણ- અભ-વિદ્યા પ્રગટ કીધી, ત્યાં મળ્યા સધળા જોગ રે
વધના એક નિકુંભનાનું ધ્યાન જ ભાગ્યું, ખીલું શિવના
અષ્ટયોગઃ અથ રાખ્યા નાંહ રે,

ત્રીજો શાપ છે નંદી તણો, તેણે શુદ્ધ રાજની મંદ રે
ચોથું બાણ ઋષિ અમરતનું, પાંચમો શાપ છે સીતા તણો રે,
છઠ્ઠો જોગ થયો સંધ્યા સમે, દેવ સાથ હરખ પામ્યો ધણો રે

સાતમો જોગ રથ ઉતર્યો, સ્વર્ગથી પૃથ્વી માંચ રે;
આઠમો જોગ મનુષ્ય રૂપે, મળ્યા શ્રી રઘુરાય રે—

એ અષ્ટ જોગે રિષ્ટ ઉપ-ચો, સૃષ્ટિનું જાણે કષ્ટ રે;
શ્રી રામચંદ્રે રાવણ હણવા, કીધી ક્રોધની દ્રષ્ટ રે—

જદપિ ભુધ દારુણ કીધું, રાવણે બળ પ્રમાણ રે;
બળ શકિત વિદ્યા નાશ પામ્યાં, ને બેદ્યાં મર્મે બાણ રે—

અંતકાળ જાણી આપણો, ચિત માંહે ચેત્યો ભૂપ રે;
વીસ લોચન અવલોકે રામને, રૂદ્રના આણ્યું રૂપ રે—

(૬અ) ' શક્તિને ' પ્રા. કા. (૬આ) ' ઇન્દ્રસય ' પ્રા. કા.; ' રથ ' કા. દો.

- તવ^૭ જગતના હિત કારણે, કોપે મડયા જુગદીશ રે;
એકે બાણ મૂક્યું કંઠે માંહે, તાહાં તણુ છેલ્લાં શીશ રે— ૨૩
- બીજે બાણે ખટ છેદીયાં, તવ રણું મસ્તકે એક રે;
નવ મસ્તકની પાડી પંગત, તેણે ના મૂકે ટેક રે— ૨૪
- જમ ડોલે મદગળ એકદતો, તમ એક શીશે પીશ રે;
શું એકે શુંગે ગિરિ ધાતુ ઝરે, એવે રુધિર કરતો રીસ રે—૨૫
- અમર વરસે કુસુમધારા, હવો ^{૧૦}હાહાકાર રે;
એકે હસ્ત અવની ઉંચી આવી, ટલ્યો ભોભિનો ભાર રે— ૨૬
- નારદ સ્વારદ^{૧૧}નિગમ જમ, ઋષિ રામના ગુણ ગાય રે;
અપહરા કિન્નર જલ પિધાધર, નાચે વેણા વાય રે. ૨૭
- હરખ્યા ગણુ ગાંધિવ સરવે, ઈંદ્ર ચંદ્ર સવિતા નક્ષત્ર રે;
મેઘશ્યામ રામ-પ્રતાપથી, સુખ હવું તે સર્વત્ર રે— ૨૮
- એક મસ્તકે ઉભો રાવણુ, કરી સંપુટ વીસે હાથ રે;
અંતકાળે સ્તવન કીધું, ઓળખ્યા શ્રી રસુનાથ રે— ૨૯
- રૂઢે માંહે ધ્યાન ધરીયું, નખસિખ નિરખ્યા રામ રે;
મુને આવાગમનથી છોડાવો, હરિ આપો ^{૧૨}મૂલ કામ રે— ૩૦
- એવું સમરણુ જાણી દાસનું, રીઝ્યા શ્રી જુગદીશ રે;
અગસ્ત ઋષિનું બાણ મૂકી, છેદીયું દસમું શીશ રે—૩૧
- રાવણુ જ્યમ ગ્રહ સંગાતે પડે સવિતા, જ્યમ મૂળ માંહાંથી મેર રે;
વધઃ તે રીતે પડ્યો લંકાપતિ, સજ્જ થયો ચોરેર રે— ૩૨

(૭) ' સર્વના ' પ્રા. કા. (૮) ' પડ્યાં પૃથ્વી ' પ્રા. કા. (૯)
' કરે રુધિર જળતાં રીસરે ' પ્રા. કા. (૧૦) ' એકેકાર ' પ્રા. કા. (૧૧)
' ધરી વેણા, રામના ગુણ ગાય રે ' પ્રા. કા. (૧૨) ' મુક્તિ ' પ્રા. કા.

ત્રાસે નાસે રાક્ષસ જોધા, ૧૭ચોહોગમાં પડ્યું ભંગાણુ રે;
હાહાકાર થયો લંકા વિષે, અંતઃપુરમાં થયું જાણુ રે—
રણુમાંહે આવી રાણીયો, કરે વિવિધ વિદ્યાપ રે;
મદોદરી વિલપે ઘણું, વળી ૧૮અવની પછાડે આપ રે—

શ્રીરામે કરી આસનાવાસના, ૧૫ તાહાંથી વાળ્યો સ્ત્રીને।
કણ્થયજ્ઞની વિભીષણે સંસ્કાર કીધો, પ્રગળ્યો લંકાનાથ રે—
પૂર્ણાંકુનિઃકુભકરણુ ઇંદ્રજીત આદે જોધા, દશા સરવના દેહ રે;
વાનર સહુ જીવતા થયા, વરસ્યો અમરતનો મેહ રે—

૧૫અમારદાજ વાલ્મિકને કહે છે, સદેહ રણો છે અંત રે;
અમૃતનો વરસાત વરસ્યો, ક્યમ જીવ્યા નહિ દષ્ટ રે—

વળતા વાલ્મિક ઉચરે, સુણો તમે ઋષિરામ રે;
કથા તમને કહું વિસ્તારી, સદેહ તમારો જાણ રે—

લંકાથી રાવણુ જોધા નિકળ્યા, કરવા રાવણુ કામ રે;
કોય દેખાડો વીરા માહારા, દશરથ કેરા રામ રે—

એમ રામ રામ કરતાં જે માર્યા, તે પામ્યા સહુ લોક રે;
ચઢી વૈમાને તે સંચર્યા, નહિ અભવાસ ને શોક રે—

રામ તણા જે જોધા આવ્યા, લેતા રાક્ષસ નામ રે;
જુધ સમે જે જીવ નીસર્યા, ક્યાં મડાને કામ રે—

જૂત થઇ પાસે ભગતા હુતા, આવ્યો તાંહાં વરસાત રે;
જીવ ધસી દેહી મધ્યે પેઠા, રામ તણે પરતાપ રે—

મારદાજનો સદેહ લાંબ્યો, થયા મન રળીયાત રે;
વાનર સાથે સજીવન ચાતાં, વાંધી અંજન વાત રે—

(૧૩) 'રણુમાહ' પ્રા. કા. (૧૪) 'અંજ' પ્રા. કા. (૧૫) 'ધરં' મે
પ્રા. કા. (૧૫અ) અંદીથી સાવ દૂરે જાયેલી પ્રતોમાં નથી.

પછે ૧૬ધીજ કરાવી જનકીને, સાખ પૂરી દશરથરાય રે;
કેકેયીનો સાખ ચૂકાવ્યો, ૧૭નિરમળ સીતા થાય રે— ૪૪
વિભીક્ષણને રાજ આપ્યું, કીધા વાનર રીંછ વિદાય રે;
અગીઆર સહસ્ર કપિ ૧૮સાથે, રામ જવા તતખર જાય રે— ૪૫

(વચ્ચ)

અન્નેધાપતિ તતખર થયા, બેસી પુણ્યક વિમાન રે;
ઘૈઠ વરસ પૂરાં થયાં, વળ્યા વિજે કરી ભગવાન રે— ૪૬

કેકેયું ૨૬ મું.

(રામ—ધવલ ધનાઢી)

અગીઆર સહસ્ર કપિ સંગાતે, વૈમાન બેઠા રઘુરાયજી;
રામ અંગદ વિભીષણ સરવે સાથી, મિત્ર વળાવા જાયજી— ૧
પ્રયાણ: પાજખંડના કીધી શ્રી રામે, કો ના કરે લંકા ગમનજી;
સેતઅંધ રામેશ્વરનું ત્યાં, રામે કર્યું સ્થાપનજી— ૨
સીતાને શ્રી રામ દેખાડે, ૧આવ્યા અમે આ અગાત વાટજી;
ઋષ્યમૂક પરવત કિષ્કિન્ધા, જીવો ગોદાવરીનો ધાટજી— ૩
આ પંચવટી વન નાશક અંગક, જીવો ૨જટાયુશ આશ્રમ નારીજી;
અગસ્ત સુદક્ષણ ક્ષરભંગ અત્રિ, જીવો આશ્રમ રાજકુમારીજી— ૪
આ ચિત્રકૂટ ગંગા ત્રિવેણી, આગોભિત્ર નમ્ર કહેવાયજી;
અંહી ગંગા ફેર આવાગમન જે, આપણે કીધું પાયજી— ૫

(૧૬) 'દિગ્' પ્રા. કા; 'દિગ્' પ્ર. ૩ (૧૭) 'તવ વનમાં મંજય થાય
રે' પ્ર. ૪ (૧૮) 'રાખીયા.'

(૧) 'આ અગોધાની વાટજી' પ્રા. કા. (૨) 'જટાયુશ' પ્રા. કા.

આ ઋષિના આશ્રમ અતિ ધણા તે, આપણે દીઠા આંહીજ;
 આ આશ્રમે આપણુ વસીયાં, વળતાં પોહોત્યાં ત્યાંહીજ.— ૬
 આ સરયૂતટ અટક્યાં આપણુ, સરવ કીધું વિદાયજ;
 આ જુઓ ઓ જનકતાનયા, જ્યાં મળ્યા રાણા ને રાયજ;— ૭

સાથે સરવને તાંહાં સ્થિર કીધા, પુર વધામણી જાયજ;
 અધોધામાં રઘુપતિને ચરણે લાગી, હનુમંત આમળ જાયજ— ૮
 વધામણીઃભાવ સહિત ભરત શત્રુધનને કહે, ઓ આવ્યા રઘુરાયજ;
 હેં હેં કહી હેલામાં હાયા, મળવા મોદે જાયજ— ૯

નગરલોક સહુ હાટ સમારે, ઉઠટ મનમાં ધરતાજ;
 ચોટાં ચોક પોગ સમરાવી, સામગ્રી સજ કરતાજ— ૧૦
 તરીયા તોરણ ધામ સમારે, નાટક નૌતમ ચાયજ;
 પૂળની સામગ્રી લક્ષ્મી, સહુકે સાહામા જાયજ— ૧૧

રાજસામગ્રી સાથે આવ્યા, ભરત શત્રુધન સાહામાજ;
 ચરણે લાગ્યા રામચંદ્રને, સીતાને જોઈ મુખ પામ્યાજ— ૧૨
 લક્ષ્મણને આહીંઆ જાન્યો, ભાઈ પુન્યપવિત્ર જ;
 હરખભર્યાં આવીને મળીયા, સગા સ્વજન સહુ મિત્રજ— ૧૩

ભરત શત્રુધન જોડે કોડે, કટક સહિત તાંહાં આવ્યાજ;
 દીઠા મીઠા વીર પોતાના, રાધવુંને મન ભાવ્યાજ— ૧૪

નગર— ચરણે લાગે માનને માગે, પછે કુશલી પેરજ;
 પ્રવેશઃ ચૌદ વરસનો જોગ કિતારી, રાધવ પધાર્યાં ઘેરજ— ૧૫
 શણુઆર સજે ને દુંદભી વાજે, સીતા સંગ પરવરીયાજ;
 નગરલોક નિરજે મન હરજે, વરસે કુસુમ જ્યારીયાં જ— ૧૬

કેમી માતને હાય જોડીને, રામજી ચઢે લાગેજી;
માતાએ વરદાન જ માગ્યું, જે અપવાદ ચિરનો ભાગેજી— ૧૭

કાસત્યા આદે જે જનુની, તેહેને મળીયા રામજી;
બ્રહ્મા આદિ દેવ સહુ આવ્યા, શ્રીપતિ કેરે ધામજી— ૧૮

સરવ મળી છત્ર રામને દીધું, વરત્યો જેનેકારજી;
ઉપસંહાર: રામનું રાજ ભૂતલમાં સોભે, વરસ સહસ્ર અગ્રીવારજી— ૧૯

સ્વધામે પધાર્યા પુરલોક તેડી, એ રચુજન થયો પૂરોજી;
રાધવગુણને તે ચિત્ત ધરશે, જે હશે પ્રેમી પૂરોજી— ૨૦

લવકુશ મૂક્યા નંદીમામ માંહાં, વંશ રાખવા કામજી;
એ રચુજનની કથા સંખેપે, કલા હરિગુણમામજી— ૨૧

કડવાં છત્રીસ પદ પૂરજી સાતસેહેં, બાર રાગ દસ દેશીજી;
કથા કવી એ નંદાવતી માંહાં, હરિલીલા ઉત્તમ પ્રકાશીજી— ૨૨

સંવત સતર એકતાલીશ વરખે, ચઢત્ર સુદી દિન બીજજી;
રવિવારે કથા થઇ પૂરજી, રસીયા જનની રાઝજી— ૨૩

દેસાઇ મહેતા શંકરદાસે, મુજને આગના દીધીજી;
સંખેપે કથા કહી કાંઇ છુતી, પૂરવે તે મેં વિસ્તારીજી— ૨૪

ગુજરાત મધ્યે ગામ વડોદર, પાવનપુર વીરખેત્રજી;
કવિતું જાંહાં વૈશ્યજન જન ઉપજે બહુ, જેને વાહાલા પંકજનેત્રજી

ઓળખાણ: ચતુર્વંશી ગાતે બ્રાહ્મણ, બટ પ્રેમાનંદ નામજી;
શુદ્ધઅનુસાર એ કથા જોડી, રચુપતિના ગુણમામજી ૨૬

ભણે સાંભળે જે જન શીખે, તેહેનાં ભવદુઃખ ભયજી;
અક્ષરત્પાદિકે પાતક નાહાસે, જનન તીરથ ફળ થામજી— ૨૭—

(૪) 'સંખેપે કથા છુતી પુરવે, તે ઉપર કથા વિસ્તારીજી'— પ્ર. ૩.

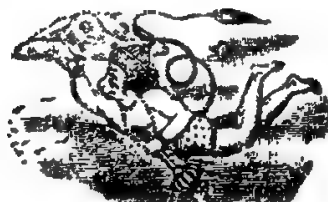
(૭૪)

[પ્રેમાનન્દ કૃત]

તે માટે મન ધરી સાંભળે, સીતાજીનું હરણુજ;
તેને કૃપા કરી શ્રી રામે, ત્યમ તમને રાખે સરણુજ— ૨૮
શુભમસ્તુતે કલ્યાણકારી, સર્વમંગળ હરિનું નામજ;
બદ પ્રેમાનન્દ કહે કરજોડી, રાખો શ્રી હરિનું ધ્યાનજ— ૩૫

(ચલણુ.)

પધ્યાન રાખો શ્રી હરિનું, જે સંસારનો ફેરા રુળે,
બાપ પ્રેમાનન્દ કહે કથા, જો એક ચિત્તે શ્રવણે સુણે— ૩૭

(૫) પ્રા. કા.માં વલણુ આ પ્રમાણે છે:—‘રામ સત્ય છે કહો સદ્ ગાણ,
આવાનમનનું કુળ ટાળશે; જન બ્રહ્માં ભૂષણે, બુદ્ધ મહીને કાઢશે.’

ટીકા.

કડવું ૧ બું

કડવું:—(સં. કટ-૬૬; પ્રા. કટવકમ્) સંસ્કૃત કવિઓ
જે કાવ્યના સામને સર્વ કહે છે તેને પ્રાકૃત કવિઓ ' કડવું ' કહે છે.
સરખાવો કહી (સં. કટક).

અંધના આરંભમાં અંગનાચરણ કરતું એથી વિભ નડે નહિ.
એવો અંધકારનો સંપ્રદાય છે. આ કાવ્યમાં પ્રથમ મહુપતિ અને પછી
કાવ્યના નાચક સીતાસ્વામી રધુનંદન રામચંદ્ર સ્મરણ કવિ કરે છે, જેથી
પોતાની વાણી નિર્મળ થાય અને રામચરિત્ર વર્ણવવાની પોતાની હોંસ
નિર્વિખે પૂરી પડે. નવાખ્યાનમાં એમ ' બાહર' રૂઠો નૈપથનાથ રે' કહી
કાવ્ય શરૂ થયું છે તેમ અંહી પણ ' વરણવું' લીલા રધુપતિની' એમ
કાવ્યના વિષયનું સૂચન થવાથી વસ્તુનિર્દેશક નામનું અંગનાચરણ
થયું છે.

૧-૨ શ્રી-ઐશ્વર્ય, મહત્તા કે પવિત્રતાનું સૂચન કરવા વપરાતું
પદ; અથવા 'શ્રી' નો અર્થ લક્ષ્મી, પરમેશ્વરી-એમ પણ થાય. મહુપતિ-
મહુ એટલે ટોળાં, સમૂહ; તેના પતિ. વેદમાં સ્તુતિરૂપ વાણીના સમૂહના
પતિ તરીકે 'મજાનાં પતિ' કહીને એનું પ્રથમ આર્જન થાય છે પુરાણ
-કાલમાં મહુપતિ નવી ઉત્પત્તિ પામ્યા છે; આની કયા ઓખાહરણનાં
કંઠવાં, ૫, ૬ અને ૭ માં આવેલી છે. જહુનામી-કલિયુગમાં અનંત નામ
છે જેનાં એવા (જહુત્રીકિ); શુભ અને પરાક્રમને લીધે રામનાં અનેક
નામ થકવાં છે. નિરમળ-(નિર્મલ) દોષ વગરની; અર્વાચીન લક્ષ્મણ
સૂચક છે [જે સુખો પ્રાકૃતમાં વિહાર પામ્યા વગર પાછળથી વિહાર પામી
લાગતા જ દેશી ભાષામાં લખાયેલા છે તે અર્વાચીન લક્ષણ. સામાન્ય
લોકોએ કરેલા હાસ્યને લીધે એ જાણ થયેલા હોય છે. ગુજરાતી કવિઓની
'દેશીઓ', માધને કહેવા માટે હોવાથી તેમણે ગાવા પૂરતી જુદ લઈને ઠેકાણે

કેમણે આવા તદ્દથ સખરો વાપર્યા છે તેના સખરોને શુદ્ધ કરીને લખવા એ કાળનો ભંગ કરવા જેવું થાય છે; તેથી અમને તેમ કરવાની જરૂર જણાય નથી. આ તદ્દથ સખરોમાં સંયોગના ભાગ બદલા પાડી જે વર્ણ વચ્ચે 'અ' મૂકાય છે; અને જોડાણનો વિચલેલ થાય છે]

૧-૨ પ્રેમાનંદનાં ધણાં કાવ્યોની સરખાવમાં કેકારો જે દ્વંદ્વનો હોય છે. (ભૂવો-અભિમન્યુ આખ્યાન, અંદ્રકાસ આખ્યાન, સુદામાચરિત્ર વગેરે) છાપેલી પ્રતમાં આ દ્વંદ્વ નથી. 'નારાયણ શુભ આવા તણી રે'-આ લીટીમાં છ, છ, અને જ, જ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ નામનો સખરોત્કાર થયો છે.

૧-૩ લીલા:—અવતારી પ્રભુનાં ચરિત્ર. વાકિમક-વાક્યમીકિ ઋષિ, શામલજીના રચનાર આદિ સંસ્કૃત કવિ છે. તમસા નદીને કાંઠે એક પારથીએ કાંચ પક્ષીના જોડામાંથી એકને મારી નાખ્યું; તે જોઈ ઋષિને બહુ દયા ઉપજી અને ચોંક થયો. તેમનો ચોંક મ્લોક રૂપે-કવિતા રૂપે વહ્યો અને એમણે શમકયા ગાઈ. લોકોનાં આજીવી સમે ન્યારે સગમાં સીતાને વનમાં મોકલી દીધાં ત્યારે તેમને વાક્યમીકિ આશય આપ્યો હતો. ત્યાં આશ્રમમાં લવકુશનો જન્મ થયો; તેમને ઋષિએ શામલજી રમીને લજ્જાવું હતું. (વિમલ વાણી-કથાની લાગણીથી શુદ્ધ થયેલી કવિતા. અંદી વ, વ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ થયો છે. ભાવ-સ્નેહ, બહાલ.

૧-૪ એળે (સં. અલીક; પ્રા. અલીઅ)-અર્થ, કોમલ સર-ખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન 'એળા માત્ર' એળે મયું, જેવું વચકામાંલું ઘોર. ' બીલે પાઠ આળે-(સં. આ+અલ્; ધનપાલ દેશી અલ્લર્ન; અથવા પ્રા. આલ)-એ નાહક આવીને ચાંટે છે તે-લોક; આરોપ. જણની-(સં. જનની) માતા; અંદી જનનીમાં ' જ ' ઉમેરાયું છે. [જે પાસેના બંબનોમાં એકજ સ્વર હોય તો ઉચ્ચાર કરવો અપરો પડે માટે જેમાંના એકને બદલે અસવર્ણ સ્વર થાય છે. આના દાખલા ધણા મળી આવે છે, તેથી એવા રૂપને અસવર્ણસ્વર તરીકે કહેથી બોલ-ખાલીશું.] જોમન-(સં. ચૌવન; પ્રા. જોમણ) જીવાની; [ભાષામાં ઉચ્ચારસાક્ષના નિયમ પ્રમાણે 'જો' કરતાં 'જો'નો ઉચ્ચાર કોમલ છે, અને ઉચ્ચારવો સહેલો પડે છે તેથી 'જો'ના 'જો' થયો છે; અને અંતરે 'વ' નો

‘જ’ થયો છે. આખો.....હરણ—નિર્વેક જન્મ લઈને તો’ તહારી. માને વિના કારણ વધ જનાવી છે. બીજો પાક ‘વીત હરણ’ છે—(વિત-બળ) સરખાવો—“જનની જલ્પને ભક્તજન, કાં દાંતા કાં યર; નહિ તેા રહેને વાંઝણી, મત ગુમાવીરા નૂર. ”

૧-૫ સ્વચ્છ-ભરાબર, સ્વાર્થ રીતે, બીજો પાક ‘તારકમંત્ર’-તાર-નાર મંત્ર (સં. ટ્રૌ ધાતુ ઉપરથી; સરખાવો ‘નાયત્રી’ સ્વચ્છ)-મંત્ર માનારને તારનાર. સ્વચ્છામર લાગે—સંસારને સામર્ય રૂપક બહુ સામાન્ય રીતે કવિઓ આપે છે.

૧-૬ જમન—(સં. વજ્ર) હવન, હોમ. આ કહીને આવાર્થ એવો છે કે દેહકંઠ સાથે અનુષ્ઠાનને એક પદ્ધતિમાં મૂકીએ અને બી-જામાં રામનામને મૂકીએ તો રામનામ રહે. તેથી જ દ્વેષ ઉપદેશ છે કે ‘બ્રહ્મ સત્યં જગન્નિષ્ઠયા ધ્યેયો નારાયણો હરિઃ ।’

૧-૭ ભક્તિ—(સા પરાનુરક્તિ રીત્થરે-સાધિક્ષ સુત) હરિવર પ્રથે સંપૂર્ણ અનુરાગ તે ભક્તિ; હરિવરનાં ગુણ કીર્તન ઉપર-ભાવ રાગવો તે પણ ભક્તિ. નવધા-ભક્તિના નવ પ્રકાર કહ્યા છે—મવજ્ઞ, કીર્તન, સ્મરણ, પાદસેવન, અર્ચન, વંદન, દાસ્ય, સખ્ય અને આત્મનિવેદન. બેઠક-કપિઓએ અધ્યાત્મ જ્ઞાનના ચિંત્વ-નતું ફળ મંત્રોમાં લખી રાખ્યું છે તે; તે ચાર છે—મહા (ચતુર્થ) સામ અને અથર્વ. પુરાણ-માં સુધિની ઉત્પત્તિ, મનુનાં વંશવર્ણનનો ઉત્તરકાલ અને અવતાર કથાઓનો સમાવેશ હોય છે. ધ્યાન—(સં. ટ્રૌ ધાતુ) ધ્યાન કરવાને. સ્વચ્છ ભક્તિ-નવધા ભક્તિમાં પ્રથમ ગણના મવજ્ઞ ભક્તિની છે. ભાગવત માહાત્મ્યમાં શ્લોક છે કે— “યત્કલં નાસ્તિ તપસા ન યોગેન સમાધિના । તત્કલં લભતે સમ્યક્-કલૌ કૈશવ કીર્તનાત્ ॥ ” શિરોમણ—(શિરસ્ + મણિ) માથાના મણિ જેવી, શ્રેષ્ઠ.

૧-૮ ભારકાલ-વંદવંથી ભારતના પુત્ર; સ્વેત કપિમાંના એક-સુતકાલિક-સનક, સનંદન, સનાતન અને સનાતુમાર એ ચાર બ્રહ્માના.

પુત્રો સનકાદિકને નામે ઓળખાય છે એપણે બાપ પાસે વર માગ્યો હતો કે અમે હમેશાં પાંચ વર્ષના જ રહીએ જ્યાં નિકાર થતા પામે નહિ. એક વાર એ ચારે વિષ્ણુને મંદિરે ગયા હતા; પણ દ્વાર આગળ જય અને વિજય નામના બે પોળીયાઓએ એમને અટકાવ્યા; તેથી બાલક ક્રપિઓએ હેમને પૃથ્વી પર પડવાનો શાપ કીધો. રાવણ કુંભકરણનો જન્મ, આ શાપને બીધે થયો હતો. શંકર- (શં-ભુ' કર-કરનાર) શિવ એ મહા વૈષ્ણવ છે. નરસિંહ મહેતા, જોપનાથ મહાદેવ પાસે હેમની બહાલામાં બહાલી વસ્તુ અપવાનો વર માગે છે ત્યારે શંકર હેમને શ્રી કૃષ્ણનો રાસ દેનાર છે કૃષ્ણ-શુકદેવ; મહાભારતકાર વ્યાસના પુત્ર-એ ગર્ભાગ્નીથી દહેવાય છે. એમણે પરીક્ષિતને સાત દિવસમાં બાળવન સંભળાવ્યું હત. પરમ-ભાગવતોમાં ક્રેમની ગણના થાય છે. બીજો પાઠ 'શેષ' છે પણ પરીક્ષિત સાથે શુક જ સંભવે તેથી એ સ્વીકાર્યો નથી. પરીક્ષિત-અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના પુત્ર; કલિયુગના પ્રારંભમાં એ થઈ ગયા (વ્યુત્પત્તિ મારે ભૂલે. મહારી કૃષ્ણમાધ્વત્રિની આતૃત્તિ) એમને યુગિક ક્રપિના પુત્ર શુભીનો શાપ થયો હતો કે સાતમે દિવસે તદ્દમાર્થ મૃત્યુ સર્પદંશથી થશે. એટલે એમણે એ સાત દિવસ બાળવન-કથા સંભળી, પવિત્ર થઈને દેહ છોડ્યો ને મુક્તિ પામ્યા. જન્મે-જન્મેજય, પરીક્ષિતનો પુત્ર એણે તક્ષક નામના વંશથી પિતાનો નાશ થયેલો જોઈ મ્હોરો સર્પસત્ર આરંભ્યો; અને એમાં ત્રણ કુલના નામને હોમવા માંડ્યા: તક્ષક ઇન્દ્રને રાસણે જઈ અમ્યા. વ્યાસના શિષ્ય વૈશંપાયને મહાભારતનાં અરાડ પર્વ એમને સંભળાવી, બ્રહ્મહત્યા નિવારણ કરી હતી.

૧-૬ કળયુગ-(સં. કલિયુગ) સત્ય, દ્વાપર, ત્રેતા અને કલિ-એ ચાર યુગમાં છેલ્લો. કલિયુગનું વર્ણન નળાખ્યાન કંડવું ૨૮ કુંડ ૩૦-૩૧ માં આપેલું છે. કળયુગ મધ્યે સાધન-સરખાવો—
 “ કલૌ તુ કેવલા મક્તિ બ્રહ્મસાયુજ્યકારિણો । ” સાધન-ઉપાય. જયુગી જકર-માતાલું ઉદર; સરખાવો “ પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનનીજઠરે શયનમ્ । મજ ગોવિન્દમ્ । ”

૧-૧૦ અષ્ટાદશ પુરાણ—પુરાણ અસદ છે; બ્રહ્મ, વધ, બ્રહ્માંડ અગ્નિ, વિષ્ણુ, ગરુડ, અસુરવર્ત, શિવ, શિવ, નારદીય, સ્કન્દ, માર્કંડેય, અવિષ્યત્, અત્યસ, કુર્મ, વરાહ, વામન ને ભાગવત. કવિ-વાણ્ણીના વિસ્તાર-આ પુરાણ કથાઓના પ્રસંગોનો આધાર મળવાથી કવિઓની વાણી વિસ્તાર પામી સુધી છે જે આર્ષવર્તનાં રામ અને કૃષ્ણ જેવા આદર્શ પુરુષો થવા પામ્યા ન હતા તે કવિઓને બીજો કોઈ સુન્દર વિષય વર્ણવવાને નહોતો ભાગ્યવત ને રામકથા-અસદ પુરાણોમાં મુખ્ય અને 'મહાપુરાણ' કહેવાતું ભાગવત; અને આદિ કવિનું 'રમેણુ' રામાયણ-એ બે વીર કથાઓ આર્ષ પ્રભનાં હૃદયમાં આજે પણ ધર કરીને રહી છે.

૧-૧૧ વલ્લભ—(સં વલ્, વલ્લભ) કંડવું પૂરું થવા આવે તે વખતે ઉપસંહારમાં ઉદ્દેશી ટંકનું ઉલ્લું ચરણ ઉઠાવી (આથીજ કેટલાક કવિઓ વલ્લભને બદલે 'કથલો' રાખે મૂકે છે.) 'વલ્લભ' કરવામાં આવે છે. બધું વાળી લેવામાં-સમેટી લેવામાં આવે તે વલ્લભ. કેટલાંક વલ્લભમાં નવું કંડવું સા વિષયનું આવવાનું છે તેનો પણ નિર્દેશ કરેલો હોય છે.

કંડવું ૨ ભું.

૨-૧ શતકોટિ રામાયણ-લીલા-રામ કથાનાં જે નવાં નવાં વર્ણનો ઇતિહાસ અને પુરાણોમાં આપેલા છે તેમાં વર્ણવેલી લીલા. એકલા સંસ્કૃતમાંજ ૮૬ રામાયણો આજે હયાતીમાં છે; સરખાવો ગિરધર, 'શતકોટિ રામાયણ કરી, વાલ્મિકિ મુનિએ સાર.' જે શતકોટિ અને રામાયણ-લીલા એમ બે સખો લઈએ તો શતકોટિ-સો પ્રકારની સો ભતની રામાયણલીલા એમ અર્થ થાય. શુદ્ધકાંડ-સમાયણના સાત ભાગ કર્યા છે તે કહેને કાંડ કહે છે. 'કાંડ' એટલે વૃક્ષનું ડાળખું, પેર-છબો (પર્વ)-તે સાત છે બાલકાંડ, અયોધ્યાકાંડ, અરણ્યકાંડ, કિષ્કિંધા કાંડ, સુંદરકાંડ, યુદ્ધકાંડ અને ઉત્તરકાંડ. સંખેયે-(સં. સંક્ષિપ્ત) દ્વેશમાં. રણુજ્જ્વળ-(રણયજ્ઞ) રણ એજ યજ્ઞ; અથવા રણરૂપી યજ્ઞ. શુભતે-(સં. શુભતા) શુભ રીતે, ધરાવી રીતે.

૨-૨ આ દુંદથી દુંદ ૧ સુધીમાં, પહેલા પાંચ કાંડમાં આવી અથેલી રામલીલાનો સાર આપ્યો છે. આતપિતા—કસરત અને કૃદ્ધી. આ દુંદમાં અથોધ્યાકાંડ, ત્રીજામાં અરણ્યકાંડ, ચોથીમાં કિષ્કિંધા અને પાંચ-મીમાં સુન્દરકાંડ એમ ફરેક કાંડનું સૂચન બહુ દુંદા સપ્તદશમાં કવિએ કર્યું છે. છઠ્ઠી દુંદથી કવિ કાવ્યનો વિષય દાવમાં લે છે.

૨-૪ પદ્ય—સો કરોડ. વાનર સૈન્યની સંખ્યા અસાધ્ય પદ્યની હતી; તેની મજાના માટે ભૂલો કર્યું ૧૬. વિભાસ્થુ—(વિ+મૃશ) વિચાર કર્યો; બાંધી ખાણનો ખૂલ અર્થ સ્વવાચ રહ્યો છે. ક્ષતસંહાર—(વૈત્પસંહાર) રાક્ષસોનો નાશ; બાંધી અલપપ્રાણ ‘ક’ નો ‘ધ’ થયો છે. કુચીવ-કિષ્કિંધાનો રાજા, વાલીનો ભાઈ. વાલીએ એવું રાજ્ય અને સ્ત્રી વાસને લઈ લીધાં હતાં, એટલે એ રામને મળ્યો. રામે વાલીને મારી તારા અને રાજ્ય અપાવ્યાં. એટલે સીતાની પ્રાપ્તિ માટે રામ સાથે ચોતાના સૈન્ય સહિત એ આવ્યો અને રાવણ સાથે યુદ્ધ કર્યું. સુગ્રીવે મિત્ર તરીકે રામને સીતા મેળવવામાં સારી મદદ કરી હતી.

૨-૫ સમુદ્રપાળ—(સં. પાલિ-લો) પાળ, પાળ. અંબદ-વાલીનો પુત્ર, બૃહસ્પતિનો અવતાર. હનુમાન સાથે ક્ષિપ્રમાં સીતાની શોધ કરવા એ ગયો હતો. રામના તરફથી રાવણ કને એ વિષ્ટિ લઈ ગયો હતો, અને તે વખતે રાવણ-સભામાં બહુ પરાક્રમ બતાવ્યું હતું. એ બહાદુર સેનાપતિ હતો. વહિ—(સં. વિષ્ટિ; વિષ્ જડું) ખાણ ઉપરથી) સલાહનું કહેણ; કવિ સામળવટે અંબદવિષ્ટિનું સુન્દર કાવ્ય રચ્યું છે. મળવાની વાત ના બાધી-સીતા મળવાની વાત સ્વીકારાઈ નહીં, વિરોધ-વારતા વિરોધની, વેરની વાત.

૨-૭ અંહીથી રથુનું વણ તરીકેનું રૂપક સાર થાય છે. આખા કાવ્યનું નામ આ રૂપકમેષ્ટિ ઉપરથી જ કવિએ પાડ્યું છે. કવિ વણ્યાકૃત ‘રથુજ’ નામના અભાર સુધી અપ્રસિદ્ધ કાવ્યની સં ૧૭૪૦ માં લખેલી પ્રત મળી આવી છે, તેનું નામ પણ પ્રેમાનન્દે બદલે સં. ૧૭૪૨ માં આ કાવ્ય રચ્યું ત્યારે વખતે લેખતા સાંભળતામાં આવ્યું હોય એમ

સંભવિત અનુમાન નથી. સંસ્કૃત લેણીસંહાર નાટકમાં યુદ્ધને ‘રણવજ્ર’
 છે; અને ‘લેહુ’ આખું રૂપક પહેલા અંકના રથમાં મદોદરમાં
 વાળ્યું છે. (ભૂવે પ્રસ્તાવના.)

ચક્ષુમાં એમ ચક્ષુસ્તંભ રોપાય છે, વેદિ રચાય છે, આચાર્ય નીમાય
 , ચન્દ્રમાન દીક્ષા લે છે, ઉપહાર-લેટ સંબંધીઓ તરફથી આવે છે,
 રથા વડે ધી હોમાય છે, કંઈમૂળની આહુતિઓ અપાય છે, પશુ-મદિષ
 ને અન્નનાં અલિહાન દેવાય છે, અનુબ્યહોમ ચાલે છે, ચક્ષુકુંડમાં અભિ
 ર્પાય છે, લેહી જવાણાઓ જાડે છે, અને પવનથી તે અભિ પ્રજ્વલિત
 ાય છે, શીર્ષણથી પૂર્ણાહુતિ ચાલે છે અને છેવટે કામના પરિપૂર્ણ થાય
 તેમ—અંદી રણુચક્ષુમાં રણુસ્તંભ તે ચક્ષુસ્તંભ, રણુભૂમિ તે વેદિ,
 મ તે આચાર્ય, વિભીષણ તે દીક્ષિત ચન્દ્રમાન, હનુમાન તે ઉપહાર
 ાવનાર સંબંધી, બાલુ તે સરના, શક્ષસપરિવાર તે ધી, મંત્રી તે
 કમ્બુજ, રાવણપુત્રો તે તલજ્વ, કુંભકરણ તે અતિકાય તે મદિષ અને
 જા, હંદ્રલત તે હોમવાનો પુરુષ, કોષ તે અભિ, બધું બાળી નાખતી
 વાળા તે જનકી, જોને મહા કરનાર પવન તે લક્ષ્મણ, રાવણનાં દશ
 હાસ તે શીર્ષ અને ચક્ષુના ફળરૂપ છેવટની પૂર્ણ થવાની કામના તે
 ક્રુ. કાર્ય—એમ અંદી રૂપકપરંપરા કવિએ ગોઠવી છે.

નિધિત્રેક—(સં. તટ) સમુદ્રનો કાંઠો. ગુજરાતીમાં કેટલાક
 જોમાં ‘ત’ સાથે ‘ર’ ઉમેરી બોલાય છે; એમકે તાટે, તડ, દોડડું,
 ડયા વગેરે. આઆરજ—(આચાર્ય) ગુરુ.

૨-૮ દીક્ષા—તટ તાટે નિવસ લેવા તે. સુરુવે હોખ્યા (સં.
 જ) લાકડાની હાજી લેવું, લેનાથી ધો હોમાય છે તે. કૂતક્રબ્ધ-
 ામવાની વસ્તુઓ.

૨-૧૦ મદિષ—(સં. મદિષ) પાટો. ‘વ’ નો ‘ખ’
 થો છે. પશુહોમનો ખનિ આ લોટીયાં છે. આજ-અકરો.

૨-૧૧ જનકીસ લક્ષ્મણ—પુરુષનાં જનકીસ લક્ષ્મણ હોવાય છે; તે
 માં પશુઓના ખાસ ગુણ ઉપરથી નક્કી કરાયાં છે; ભૂવે નર્મકવિતા
 અક્રોડો સિંહ બળ વલ્લો, કુહાના તો ચાર; તજુ વળી ગજાનાં કાંઠાં,
 ચિ કામનાં ખાસ પુરુષ મોર કવસ વલ્લો, મરુજુ લેતાં ચાલ; પૂર્ણ

બત્રીસ લક્ષ્યો, એથી જન શોધાય. ” શ્રીકૃષ્ણ-નારીયળ પુરસ્કાહુતિ-
ચક્ષુ પૂરો થતી વખતે આપવામાં આવતું ઉવટનું મોઢું બહિષ્કાન.
બળ- (યજ્ઞ) હોમ. અહીં ‘ જ ’ માંથી એક બ્યંજન લેવા થઈ ‘ જ ’
નો પૂર્વસ્વર ‘ અ ’ દીર્ઘ થયો છે; અને ‘ જ ’ નો ‘ જ ’ થયો છે.

કડવું ૩ ભું.

૩-૧ કોધે સરીરે રક્ષાં છે તપી—કોધથી સતાપીના થઈ ગયા
છે; મોઢું ઉપર લોહી તરી આવ્યું છે. સેનાપતિ-સરકાર. નીલ-અગ્નિનો
પુત્ર; રામને સહાય કરનાર પાંચ વાનર—નાયકોમાંનો એક.

૩-૨ વિનતિ—(વિ+નમ્ ઉપરથી)-પ્રણામ; વિનંતિ સં.
વિજ્ઞાપિત પ્રા. વિગ્ણપતિ ઉપરથી થયું છે. નલ-વિશ્વકર્માનો અવતાર;
એણે સાગર ઉપર સેતુ બાંધ્યો હતો; વાનરનાયકોમાં એ વ્યૂષપતિ હતો.

૩-૩ શ્રીરંગ—(સં. શ્રીઃ+રંગમ્)-લક્ષ્મીના અંગરૂપ વિષ્ણુ-
અહીં રામ. મરણહા—સાંકળે-(મર્યાદાશૂન્નકલા) હલ, માણા, આ-
મન્યા એજ બધે સાંકળ (હર્મયારવ). કપિકુંજર-કપિઓમાં એક;
અહીં ‘ કુંજર ’ સખ્ત એકલા બતાવવા ઉપરથી છે, સરખાવો—
“ સ્યુઃ ઉત્તરપદે વ્યાગ્રઃ પુંગવઃક્રુષ્મકુંજરાઃ । તિહ-
શાર્દૂલનાગાયાઃ પુંસિ જ્ઞેષ્ઠાર્થગોચરાઃ ॥ ” લોહસાંકળે...બળે-
એમ લોખંડની સાંકળથી બંધાયેલા કપી (માતંજ) મહામહેનતે
(બળે) હાલમાં રહે, તેમ હે રામ! ત્હમ્હારી આજ્ઞારૂપી હાથમાં પૂજા-
વદા એક વાનર મહા મહેનતે બંધાયેલ રહ્યા છે. અલંકાર ઉપમા.

૩-૪ દ્વંધ્વા—(સં. દ્યુ ઉપરથી દ્વંડ્વ, ડાડ્વં સ્વરો થયા
છે; પરંતુ વદ્વં સખ્ત વિસ્તૃષ્ટ ઉપરથી થયો છે)-દ્વંધ્વા. ભાંજે-
(સં. મજ્જુ ભાગવં)-માને. દ્વંધ્વા...લેશે તેમ-અલંકાર ઉપમા.

૩-૫ પ્રતિબોધ—સલાહ. દ્વંધ્વા પ થી ઉ મુખી કપિએ રામ

અન્ય ઠંકારની અસર વર્ણવી છે અલંકાર અતિશયોક્તિ. ‘મૂળ્યો’
પદ્યે બીજે પાઠ ‘ઉદ્ધડકયો’ છે—કલ્પયો, ખગલયો એમ અર્થ થાય.
તનંદ મહેરામાં આ શબ્દ વાપરે છે—‘ઉદ્ધડકી લડીયો વેરે
કપતિ.’”

૩-૧ દિગ્બળ—અકેત્રી દિશા કચડી રાખનાર હાથી, ચાર દિશા
ચાર ખૂણાના મળી આઠ છે. દિક્ષાગ્ર—ચાર દિશા, ચાર ખૂણા,
મારા અને પાતાળ મળી ફર દિશાઓ ચક્ર ન્હેના અભિષેકાદા દેવ.
તે પાતાળ—અતલ, વિતલ, મુતલ, તલાતલ, રસાતલ, મહાતલ અને
પાલ. ડોકયા...પાતાળ—આ વર્ણન સૌ કવિઓને મન સામાન્ય છે;
મ્હોટો પ્રસંગ, કડાકો, યુદ્ધ કે એવું વર્ણવવું હોય ત્યારે આ જ
શબ્દો બિહમ વાપરવામાં આવે છે. સંધાસન—(સિંહાસન)
હના અંગવાળા આહારનું આસન (મધ્યમપદ્યોપી). ધન...પતન—
ને માટે આ અશુભ ચિર્ણ છે. સરખાવો બેખાહરણમાં નવાં
વાસુદેવી ‘ધન ભાંગી પડી રે, તે તો આફ્રી અકસ્માત.’ કડવું ૨૩-૨૨
કપાલ—(ગર્ભપાત) ગર્ભ ગળી ગયા.

૩-૭ માનશુકન—(સં. શુકન) અપશુકન.

૩-૮ પ્લવંમ—(પ્લવેન ગચ્છતિ અસૌ) હંકાથી વય છે
સાનર; બીજે પાઠ ‘પ્લવંમ’ છે. (પત્રમ્ અધોમુલ્લં ગચ્છતિ
) નીચે મ્હોંએ જનાર સર્પ, યેવાવતાર હોવાથી અંહી લક્ષ્ય.
ત્યા—(ઉદ્+પત્ કડવું) ક્ષણ, કલ્પી પડયા. કૂકલી-હોંમરા
૧. બેહોપાસે—(સં. વતુર્+પામ્વે બાહુ)—ચારે બાહુથી. ઘેરે—
પદ્ બાહુ કંપરથી) વીંટી વળે. લંકા આમ-લંકા આખો બેઠ
એમ લક્ષ્ય અંહી થતો નથી. ‘લંકા તગરી’ યું રાજ્ય એમ
પ્રિય રીતે બોલાય છે. પહેલાંના વખતમાં only kingdom ની
તે હતી; નગરને ફરતો કોટ રહેતો તેનું અંહી સૂચન છે.

૩-૯ પેાળ—(સં. પ્રતીકી; બ્રહ્મી ક્ર. અં ‘પેાલિ’ વપરયો

છે. અનાદિ તુનો લોપ થયો છે). જાંઠામાં પેંસવાના મુખ્ય દરવાજા.
કોટ-(સં. કોટ) ફરવી દીવાલ. કાંબરે-(ફા. કાંયુરો) ગદના
ઉપલા ભાગ ઉપર ગોળ, ચપટું અને ઉપરથી અણીવાળું એ ચણતર
હોય છે તે. સરખાવો—સુદામાચરિત્ર, ‘ મણિમાલેઃ જડયાં કાંબરે. ’
ગોડી-ભેસ ભેર તરી પડી (ગૂઢવડું ઉપરથી). ગોડી-(સં. ચતુર્ધકં,
પ્રા. ચતુર્ધકુ) ચોપાસ ખુલ્લી જગામાં બેસારેલા પહેરેઓરો.

૩-૧૦ કોટાનકોટ-(સં. કોટિ+અનુ+કોટિ) કોરોડો, અ-
સંખ્ય. ફૂંદ-(સં. કુર્દ્ ફૂંડ) ગુજરાતીમાં કુર્દ્ નો ૨ લોપાવાથી
પૂર્વસ્વર ઉ દીર્ઘ થયો છે; તેવી જ રીતે મુચ્છ્ તું મૂંડું થાય છે.
ખુછાડે પૂંછ વળાડે બાલ-બાંહી ફવલાવોક્તિ છે; વાનરોનો દીખળો
અને છાંછળો સ્વભાવ બાંહી ધ્વનિત હશે છે; સરખાવો સુદામાચરિત્ર,
‘ પાડે તાગી વળાડે બાલ ’.

૩-૧૧ તાડે-(ત્રાસ+તાડ, ત્રાસથી તાડ પાડે) બાંહી તદ્-
તાડ મારતું એ ખાતુ છે. ત્રોડી પાડે-(સં. તુર્દ્ તોડડ) બાંહી
મૂલ અકર્મક ખાતુ ગુજરાતીમાં સકર્મક થયો છે. છલ્-(પ્રા. સજ્જિઓ,
સં. સજ્જ-પુરસ્કૃતમ્)-ધરનો આગળ પડતો વૂંદતો ભાગ. ઝરખા-
(ફા. ઘરીચહ) બારીનો વૂંદતો ભાગ. નાખે-(નિ+અસ્-ફૂંડ)
ઉપરથી) ફેંકે. તરુવર-(તરુ+વર) ઝાડ.

૩-૧૨ જૂંબાણ-(સં. જૂ બોલવું; બુંબાટ, બુંબાટો, બૂમ પણ
આ ખાતુ ઉપરથી બન્યા છે) જૂમરાણ. ગઢસ્ત-રાવણનો મુખ્ય મંત્રી.

૩-૧૩ બાંહી રાવણને સિંહ સાથે અને રામસેનાને ચિયાળ સાથે
સરખાવી દિવિએ પ્રધાન હોને વાનરોનો તુચ્છકાર કરાવ્યો છે. અલંકાર
ઉપમા.

૩-૧૪ બાણ-(સં. ચાત,હન્ હણડું ઉપરથી; પ્રા. ચાચળ)
-નાચ કરે, ફૂંદી નાણું. કાશકેશર-દયા રોક-ગરબ છે એને

એવો (બહુત્રીકિ). રાવણને દસ આયાં હતાં એમ પુરાણકાળની કથના છે. વાસ્તવીકિ રામાયણમાં એકે ટેકાણે એવો વસ્તેખ નથી. એમ સિંહને ' પંચાનન ' હશે છે તેમ રાવણને બે સિંહના એટલે બળવાન કહેવાને માટે ' દયાનન ' હશે હોય એમ સંભવે છે.

કડવું ૪ થું.

૪-૧ ટોપ—માથે પહેરવાનું પોશાકનું બખતર; સરખાવો ઝાખા-હરણ, ' એને ટોપ કવચ બખતર, તમારે અંગે પીતાંબર '.

૪-૩ સુભટ—સડવેશ. મજરો—(શ. મુજરો). પ્રજ્ઞામ; પત્રે લાગતું, સરખાવો ' મજરો લઘ મજ રોગ લે હરી '. રાણીમાયા (૫૫૧ વત્સુક૫) રાજકુમારો.

૪-૪ અશવાર—(સં. અશ્વવાર) ઘોડે બેસનાર.

૪-૫ વાકુણીપાન—મદિરાપાન. મોળીયાં—માથે બાંધવાના ફેંટા; સરખાવો, ' એનું મોળીયું કસુંબા ભાતનું, વઢાલો પહેરે પીતાંબર ચીર ' બીને—(સં. અભ્યજ્ઞન, અભિ+અઙ્ઙ્ બાળનું ઉપરથી) વકથ-કનું; તેજ મારતું.વાન—(સં. વર્ણ) શરીર; સરખાવો 'સોળે સાન, વીસે વાન'.

૪-૬ અવનવાં—(સં. અમિનવકં; પ્રા. અઠિહનવતું—અઠહન-વર્ત) નવાં; બીજે પાઠ 'નવધરાં'—(નવ+ધટ્-ધડવું)—નવાં ધરેલાં; 'નવધટ' શબ્દ પણ વપરાયમાં છે.

૪ ૭ દુઃખદુઃખી—એક બતનું ગવાનું ધરેલું; સરખાવો પ્રેમાનંદ—દશમ—“ યોદ રત્નમાળા મધ્યે એક દુઃખદુઃખી, મધ્યે મોટી લળકે ગોપી-નાથ રે. વીંટી—(સં. વેષ્ટ વીંટવું ઉપરથી) આંગળીને વીંટનાર ધરેલું. કલાય—અંગરખું. સરખાવો ચંદ્રલાસ આખવાન ૬.૧૫-૧૬ “એવે એક કલા-ચની કસે, લગળ બંધન લીડા.” ઉપરથી—(સં. પ્રાવરણકં; પ્રા. પાવરણ

ડું-પાસવરણડું, ઉપરથી વ્યવસ્થા થવાથી,) વધારાનું બોલવાનું
જરૂરથી—(૧ જરૂર સોનું; અરબી કસબ સોનારૂપાના તો
બરીયાનના.

૪-૬-૧૦ આ દહીમાં દહીવારનાં નામ મણાન્યાં છે. આયુષ્ય ૧
મણાય છે; તેનાં નામ મારે ભૂરો દીમ. હરું ૧૩—૮ બીંડમાળ—એ
સરખાવો દશમ હરું ૧૭ 'એમ ટાલો ફેરવે બીંડમાળ, તેમ
ફેરવીયું બાળ. "

૪-૧૧ પાખર—(હેમ—રેશી. પકલરા; સં. પક્ષર) હા
મોડાનું બખ્તર. હાકર-પણું કરીને બોલી વગેરે હંકાય એવો ૫
ટોપ (માચીન કાવ્ય). છબ-અંમ-રખી—(સં. રક્ષકં પ્રા. રવ
ઉપરથી) બખ્તર

૪-૧૨ સંપુટ—(સમ+પુટ પોલાણ, બખોલ) હાલનો ૧
ફૂંડી-બોળબોળ ફરવું.

૪-૧૭ બત્રીસા—હાંત; સરખાવો હહેવત 'બત્રીસીએ મહવું.

૪-૧૬-૨૦ આ દૂંઝી, વાંચનારને હમકમાટ ઉપર છે
બહુમ્મત થાય છે; તેથી બીજાસર રસનું વર્ણન થયું છે.
સળકે સરખ સરખી-ટલનું સળકવું સાપના અથવા તેની ૧
સળકવા સાથે સરખાવાયું છે; તેથી અલંકાર ઉપમા.

૪-૨૧ સરખા—(સં. જ્ઞાણ; પ્રા. જ્ઞાણ-જ્ઞાણ)-ધાર
રવાનું પેડું.

૪-૨૩ કટક-સૈન્ય; સરખાવો બોખાહરણ, 'કામનીએ
કટક દીકું, ત્યારે થમ એ નિરાસ.' તતખર—(સં. તત્પર) તૈયાર
તદ્ભવમાં પવર્તનો ત્રીજો અક્ષર બ વયો છે.

કડવું ૫ મું.

આ કડવા સાથે સરખાવેા રામસેનાનું કડવું ૧૪ મું.

૫-૩ શુક અને સારણુ એમ બે મત્રી; બંને ક. ૧૫ દ્વંક ૧૬ અને ૪૬. પ્રાચીનકાવ્યમાં 'શુકસારણુ' એમ એક વચનમાં જ વાપરેલું છે તે બરાબર નથી.

૫-૭ નવકુલ નામ-અનંત, વાસુકી, શેષ, પદ્મનાભ, કંબલ, શંખ-માલ, પૂતશબ્દ, તક્ષક અને કાલીક એમ નવ.

૫-૧૧ અપહરા-(સં. અપ્સરસુઃ પ્રા. અપ્હરા) જળમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી ભત. અહીં ઉચ્ચારસાક્ષના નિયમથી 'સ'નો 'હ' થયો છે.

૫-૨૧ ખાલવી-(સં. પટ્ટ; રાજમાત્રી; દેસ્વ પટ્ટો મુખ્ય ઉપરથી)-મુવરાજ.

કડવું ૬ કું.

અહીં આગેલું અથવર્ણન વિરૂદ્ધારી અને રસમયું છે; વર્ણન-વિસ્તાર ઘોડાના રંગ (વર્ણ) ઉપરથી, દેશ ઉપરથી, વેગ ઉપરથી અને બીજા કોઈ ખાસ ક્રમ ઉપરથી કરેલો છે. અસિમન્યુઆખ્યાનમાં ૩૬ માં કડવામાં આવું કંઈક વર્ણન છે. (કડી ૬-૧૦-૧૧) વચ્ચેમાંનું કડવું ૧૦ આ સાથે સરખાવવા જેવું છે. વર્ણન કેટલેક ઠેકાણે આપણને આજે અમર્ય લાગે છે.

૬-૧ ગરવગેહેલો-(સં. ગૃહીત; પ્રા. ગહિયલો, ઘરલો.) અસિમાનથી ઉત્પન્ન. મસાહણી-[સં. મહાનસાધન (ઘોડો) + રૂક; સરખાવે 'સાણી' કે 'સાની' -B syce]-હાથી ઘોડાના સેન-ને ઉપરી અધિકારી-વાહનપતિ. કર્મણમંત્રી કૃત સીતાહરણમાં 'મસાહણી પૂતારે જોવાવું,' દ્વંક ૨૪૭ તથા 'મસાહણી પાંડવ

બોલાવા ' દંડ રપદ માં એ સખ્દ વપરાયો છે: વચ્ચે પછુ વાપરે છે
' મસાંબુી તેડાવીયો ' (કડવું ૧૦)-

૧-૨ વાજિન-(સં વાજિન-ગળવાળો)-વોડો (બહુવચન).
તોખાર-[ફારથી તપારીખમાં એને તુખારીસ્તાન કહે છે તેણે અસહ
નામ તુખાર છે. ત્યાં ખારે માસ દિન પડે છે તેથી તે તુખારસ્તાન
કહેવાતું. તે તરફનો વોડો નુકલાર કહેવાય છે.] વોડો. સરખાવો
રાણુકેવીનો સોરોડો ' તરવરીયા તોખાર, હેયુ' ન ફાટ્યું' હંસલા '.

૧-૫ હંસહરણની ભાત-ટેટલાક હંસમતિના હતા; ટેટલાક
હરણના જેવી ફાળ ભરનાર હતા. અઠાણુ-(મં નહી; ફા. દાનહુ
કાલો) ઉન્મત. અમલખ-(અરેખીઃ અવલક્) કાળરચિત્રા.

૧-૬ કલંકી-(સં કલિક)-લીલો વોડો (પ્રા. કા. કાપ)
કુમેક-(ફા') લાલ રંગના. આલ-ઉઠણુ-આલ સુધી ઉડનારા.
પંખાળા-અણે પંખો હોય એવા. ખમને પમાડે ખેલ-પક્ષીને પણ અણે
ઉડવાની સક્તિમાં એનાથી પાછા પડવું પડે ને ખેલ (ચાક) માય
એવા-અતિશયોક્તિ.

૧-૭-૬ ચૈતાળ-મૂતની ભતના; વાયુસ્વરૂપ. વિજળોચા-(વિજ-
ળીના ઝમકારની જેવી ગતિ છે તેવી ગતિવાળા- પન્નગા-સાપના જેવી
ત્વરિત અને વાંકીચૂંકી ગતિવાળા. પિરૈાળ-(ફા.) આસમાની રંગના.

૧-૧૧ કેસરીલંકા-સિંહની કંઠ જેવી નાચુક હોય છે, તેથી
કંઠ વાળા. ચિત્રલંકા-ચિત્તાના જેવા વાંકા વળી, કમાન કરે તેવા.
હરણુપે' દે શાળ-અલંકાર ઉપમા.

૧-૧૨ કેશી-(સં. કેશિન કેશવાળો) કેશવાળી વાળો,
અથ. કરમને ખાર-મણા સુંદર. આ વાક્યમાં ' લાગ્યના અંતિમ ફળ
જેવો'—એવો અર્થ પ્રચલિત છે.

૧-૧૩ કુંમરીયા-પહાડ ઉપરના; ખરબચડી જમીન ઉપર પણ
પગ ઠેરવીને મોડનાર.

૧-૧૬ ઉચ્છિન્નવાની ભાવના—(સં. ઉચ્ચૈઃશ્વચા-ઈન્દ્રનો ધારો)
આ ભાવના અશ્વના કાન હંચા હોય છે.

૧-૧૮ મોહોરદે —ધોડાને લગામ હથેરાંત કાણુમાં રાખવાને
તેના મોંમાં એ નાખવામાં આવે છે તે. મખીવારડામાં-મખીઓ કરે
નહિ માટે ધોડાને પહેરાવવામાં આવે છે તે.

૧-૨૦ તિમિર તેજે ભય-નલંકાર અતિશયોક્તિ-નંબના તેજથી
અ'ધાર' ભવું રહેવું. છન-(ફા.) પલાણુ; સરખાવો નાયકવાડ સર-
કારવું રાજસૂચ ' છન થર છન તખ્ત '.

કડવું ૭ મું.

આ કડવામાં રાવણનો વેશવ પરોક્ષપણે વર્ણવેલો છે. રાવણને
કેટ તરીકે અથવા ખંડણીમાં એ એ ' હય, હસ્તિ, વાહન ' મળ્યાં છે
તેમાંથી પોતાના નાયકોને તે વહેંચી આપે છે. આ તથા ૧૪ મા
કડવાનો હાજ એકજ છે; આમેરામાં " વડ સાસુ ઘણું ભારે માણસ,
વળતી યોદ્ધાં વચન-વહુછ "નો હાજ આ'વેજ છે. પ્રેમાનન્દને આ
હાજ પછો પ્રિય હોય એમ લાગે છે.

૭-૩-૪ આકાળ-મૃત્યુ—(સંપ્રતીતપુરુષ; અથવા બહુગ્રીહિ)
મૃત્યુનો હાજ આંબા વગર અકસ્માત મરવું તે. અચુત-હસ-હભર.

૭-૫ અન્તર્ગતની વાત—(સં. અન્તર્ગત) મનમાં ચિંતવેલી વાત.

૭-૧૦ જળમાં ભોતા ભય-જળમાં પણ . એમની કાષ્ટ પડે
અને તેમાં દ્રુપાયલો રાત્રુ પણ પડકારી શકે. ૭-૧૪ દીવીકાર-મરાલચી.

૭-૧૧ થી ૧૩ સુધી ચોરાશી કોટિનો સરવાળો થાય છે; તે ૪૨
કોટિ મંત્રીને વહેંચી આપતાં બળને એમને લાગે આવે છે.

૭-૧૬ સ્પષ્ટ દ્રીષ-પુરાણ પ્રમાણે પૃથ્વી સાત ભાગમાં બહેંચા-
યલી છે. તેનો દરેક ભાગ દ્રીષ કહેવાય છે.-જ'ણ (ભરતખંડ), પ્લસ,
ચાલ્મલિ, કુચ, કૌંચ, ચાલ્લ, અને પુષ્કર.

૭-૨૦ આગળચેતિક—સાકલ દ્વીપની ઉત્તરનો પ્રદેશ. નરકાસુર ત્યાંનો રાજા હતો. મળધ-ગિહાર અને બંજાબા મળીને થતા પ્રદેશનું બંધુ નામ. એ રાજ્યમાં જરાસંધ, અંદ્રપુષ્ટ, અશોક વગેરે રાજા થયેલા છે.

૮-૨૧ સિંહલદ્વીપ—સિંહલદ્વીપ, હાલની લંકા એ એક દ્વીપદ્વીપ છે. નેબં-(ફા.) હુમડાનો કંકડો-ધન.

૭-૨૨ ખાસા—(ફા. જ્ઞાસતનુ ઉપરથી)-કલાયદા; સરખાવો. ' દિવાન-એ-ખાસ ' 'ખાસ પાયા'; અને દ્વિપતરામની ઉંદરની કવિતા 'ખાસાં કપડાં કરી ખાય'.

૭-૨૪ મહારથી—એક કલ્પર યોદ્ધા સાથે એકથે હાથે લડી રાકે એવો યોદ્ધો. અતિરથી—દસકલ્પર સાથે એકથે હાથે લડનાર.

કડવું ૮ મું.

આ કડવામાં આવતા પ્રસંગ અને હાજ માટે સરખાવો. ' ઉત્તર-સ્વપ્ન ' પ્રેમાનંદકૃત અભિમન્યુઆખ્યાન કડવું ૩૧; તથા તાપીશાસકૃત અભિમન્યુઆખ્યાન કડવું ૧૨.

૮-૧ વળ્યા નિશાને ધાય ફે—નિશાન પ્રમાણે યોદ્ધાઓ પોતાની જગાએ મોઢવાળ આગળ ધસતા હતા. પ્રા. ૩૩ માં 'ધાય' એમ પાઠ છે, પણ તે અમને બંધબેસતો જણાયો નથી.

૮-૨ ધૂમસ ધૂંધળી—(સં. ધૂમ-શિક્ષા; પ્રા. ધૂમરી) નણે ધૂમસ પડયું હોય ને આણું આણું-અસ્પષ્ટ જણાઈ હોય લેવી. ધૂંધળી—(સં. ધૂમ+અંધ)

૮-૪ સ્વપ્નની ચર્ચાર્થતા અહીં કવિએ બતાવી છે; કારણ કે સ્વપ્નની વાત બધીયે સાચી પડે છે. અવિશ્વતા સાચા પડછાંચા અહીં નણે પડ્યા છે. કહાય—(સં. અલાતમ; પ્રા. અલાય)-ગળી જવું

તે. હવેના ખરેખર લોક બાળે જ છે, સરખાવો 'લોકાય લેવી' (તેવાણું કાઢવું) માં લોકાયનો અર્થ.

૮-૫ ચૂંટણી—(સં. ચૂંટા-કરમણ) સોસાયના સહમાર. કેસ અને ચૂંટા વચ્ચેની સી પતિના મરણની જ સાખ પૂરે છે; રાવણના વધથી ખરેખર આવું જ બને છે.

૮-૬ ઉંઠ ઉપર થઈ સવાર—(સં. ઉઠ, પ્રા. ઉઠ) ઉંઠની સ્વારી મંમલકારી કહેવાતી નથી; સરખાવો ઉત્તરાસ્વાતમાં 'બલ્લે ઉંઠ ઉપર બે જણ બેઠાં, હું ને મારો કંઈ રે'. કરેણના હાર—(સં. કર્ણિ-કાર) જેનું બલિદાન આપવાનું હોય અથવા વધ કરવાનો હોય તેને કરેણનો હાર પહેરાવતા. કશિક્ષુ દિસા—વધ જે દિસાનો નિષ્પાદ છે; અને પિતૃચોક તથા મૃત્યુનો સ્વામી છે તેથી એ દિસા અશુભ અભાવ છે.

૮-૭ પાધર—(સં. પ્રધર સીધું; પદર હેમ. દેશ.) સીધું; સરખાવો 'પાધર ચર્ચા રે પરદેશ' નરસિંહ મહેતા. ચંઢી—(સં. વિ+નષ્ટ) નાશ પામી. નવચે—નવ ગ્રહ; સોમથી રવિ સુધીના સાત ગ્રહ, શક અને કેતુ.

૮-૮ તેત્રીસ કોઠિ—કોઠિ એટલે ભવ, મકાર; અથવા ગણવામાં આયાં કહીયે બીયે તે. ૧૨ આદિત્ય, ૧૧ કેદ્ર, ૮ વસુ, ૬દ્ર અને બ્રહ્મા એમ મળી ૩૬; કોટિનો અર્થ અંહી 'કરોડ' થતો નથી. ધરાધર—ધરા-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર રોષનામ; લક્ષ્મણ રોષનો અવતાર હતા એમ પુરાણ-કલ્પના છે. સરખાવો નળાખ્યાન 'સકે ધરાધર વાસ લેવા, અદ્યો થંદનવૃક્ષ.'

૮-૯ ચંચક—શિવે જનકને આપેલું ધનુષ્ય. તેમણે તારણના સમાન-તરણ હોય એમ કયછી લીધું. અલંકાર રૂપક. અંહી સીતા-સ્વયંવરને સંભારવામાં આવ્યો છે. મારિચ-રાવણનો માયો; સીતાને મોકલ લગાડનારું સુવર્ણમૃગનું રૂપ લઈને આવનાર એ હતો; રામના બાણથી એ મર્યો હતો. કરશુરામ-પરશુ (કુદાડી) જેનું ત્રિવ શસ્ત્ર હતું એવા જમદગિની પુત્ર; એ બહુ ઉત્તરસ્થાવના હતા, રામ શિવ-

ધનુષ્યનો અંજ હરીને સીતા પરજીને જતા હતા ત્યાં રસ્તામાં એ મળ્યા. એમનું બાણ રામને અસર કરી ચઢ્યું નહિ; એટલે એમનો તેજેવધ યથો-એમનું બળ અને તેજ પડયાં. છતાં રામે લેમનું સન્માન કરી જવા દીધા હતા. એ વિષ્ણુના આવેશ-અવતાર ગણાય છે.

૮-૧૦ એકે વારે સખત તાઠ વેધીયા—રામને સુગ્રીવ સાથે મેત્રિ થઈ લેનો અહીં ઉદ્દેશ છે. રામે સુગ્રીવને વાલી સ્કારે મદદ કરવા વચન આપ્યું ત્યારે સુગ્રીવને લેમના બળનો ભરોસો પડયો નહિ. તે વખતે રામે એક જાણે પાસે હતા તે સાત તાઠ વીંધી નાખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી આપી, અને લેમની મેત્રિ થઈ. વાલી—વાલી, કિષ્કિન્ધાનો રાજ, ઉદ્ધનો પુત્ર, સુગ્રીવનો ભાઈ. સમુદ્ર કિનારે એ એક વખત ધ્યાન ધરતો બેઠો હતો ત્યાં રાવણ લેને પકડવા આવ્યો. એટલે વાલી લેને પોતાની કાખમાં વાલી ફરી ધ્યાન કરવા બેઠો; અને ઘર બધ પોતાના પુત્ર અંજને પાસે એને બાંધી મૂક્યો. એટલે બધો એ જળરો હતો. સાહેર—(સ' સાગર; પ્રા. સાગર)—રામે લ'ના જવા માટે સેતુ બાંધ્યો હતો તે પ્રસંગ. સરખાવો સામળબટ ' ક્યાં થ'દન ક્યાં મલીવાગરી, ક્યાં સાહેર ક્યાં નીર '. તમે સહેને ન બ'ધાયે પાળ-રામે તો સેતુ બાંધ્યો, ત્હનારાથી એક પાળ સરખી બ'ધાઈ નથી—અહીં વિષમ અલંકાર થયો છે. આ હીંદીના વિવિધ પાઠ મળી આવ્યા છે; છતાં ધણી સ્પષ્ટ નથી. “ તમે બાંધો સાહે પાળ ” ને મળતો પાઠ અભિમન્યુઆખ્યાનમાં હડવા ૧૬ માં છે—‘ તમે રામકૃષ્ણને સંભળાવો, ને પાળ બાંધે સાહે છ. ’ ‘ તમે બાંધો સ્વત્વની પાળ ’ નો અર્થ અગ્રમ્ય છે.

૮-૧૧-હનુમંત હાથીયો—‘હાથી’ શબ્દ ગ્રેષ્ઠતા બતાવવા વપરાયો છે. જૂને હંડુ ક-૪. હૂંકે-હૂકારા કરે; વાનરબતિનો ‘હૂપ’ જેવો ઉચ્ચાર કરે. હંડકે હગાહસું હંકા ગામ-અહીં હ, હ સાથે આવવાથી શ્રુતિવૃત્તિ નામનો શબ્દાલંકાર થયો છે.

૮-૧૨ ઘણું વાંકાં રામનાં બાણ—ઘણું સખ કિવાવિરોધણ તરીકે પ્રેમાનન્દે ધણી વખત વાપર્યો છે. મૂઝ-(સં. સ્મઝ; પ્રા. મસ્સુ);

મુખ મરોડવી એ અભિમાનનું એક ચિહ્ન છે. વાંકાં-(સં. વક્કાં; અપ. વંકાં ઉપરથી)

૮-૧૩ વાંકી વેળા—(સં. વેલા-સમય) વસમી, દુઃશાની વખતે. બીજો વાક ' મુખ સમે સો સાર થાય '—સાર (સં. સહકાર —મદદ કરવી, તે ઉપરથી) સાદાચના અર્થમાં વપરાયું છે.

કડવું ૯ મું.

આ કડવામાં રાવજી પોતે ત્રિભુવનપતિ તરીકે પોતાનો વૈભવ બજાવી ભય છે. પરંતુની સંપત્તિનું વર્ણન થવાથી અંદી ઉદ્ધત અત્ત-હાર થયો છે. તેવો રાવજીનાં હાસપણાં કરવાં પડે છે એ વર્ણન રાવજીની સત્તા અને મહત્તાનું સૂચન કરે છે.

૯-૧-૨ મેઘાડંબર—(મેઘ+આડંબર) છત્રીવાળી અંબાડી. નિખાવે—(સં. નિલ્+પદ્. નિખન્ન કરે) નિખલવે, બનાવે. યુહારે—(હિન્દી-બુહારના) વાળે.

૯-૩ વેઠ અંદી ચાર-ચાર વેઠ બંદીબનની પેઠે, આશીર્વાદની પેઠે રાવજીનું સ્તવન કરતા હતા. મહાભે—(સં. પરાક્રમ) હાર પમાડવી. ' જય ' માં અ, અ સાથે આવવાથી ઉલ્લા અંબજનનો લોપ થયો અને ' જ ' માં અ નો એ થયો છે.

૯-૪ ત્ર્યેષ્ટિકાર—હરીદાર. વિધિ-પ્રણા; ભૂલો અમરસાપ ' વિધિ ઝીંજા ચિરંચિ-' વાર તિથિ-રાત્ર અને શીમંતોને ઘેર બેસી અને પુણ્યીઓ સ્વધારમાં તિથિ વાર કહીને કંઈક દાન પામે છે, તેનો ખનિ આ વાક્યમાં છે. અંદી પ્રેમાનન્દના સમયના સમાજનું પ્રતિબિંબ છે.

૯-૫ કોલ્લ માત્ર હાકમજી રામ—શી મહુત્રિમાં; આ ગર્વોદિત છે. આ વાક્ય-રચના પ્રેમાનન્દને મદદ મિલે છે. સરખાવો નવાખ્યાન, ' તેહેના:

દુઃખ આગળ યુધિષ્ઠિર, તાહારં દુઃખ કૌણુ માત્ર; સુદામાચરિત્ર. 'સુદા-
માના વૈસવ આગળ, કુનેર તે કૌણુ માત્ર,' જોખાહરણ, ' અનેકમાં
એક કૌણુ માત્ર, હોરે હઠીલા રાજા '.

૯-૧ ક્ષેત્રી—અક્ષીઢિશી; (અક્ષાણાં રથાનાં કુહઃ સમૂહઃ
અસ્તિ અસ્યાં) સન્યની એક સંખ્યા જેમાં અમુક હવલ, પાચલ,
હાથી, રથ વગેરે હોય છે. કાઠણુ-ધાર.

કડવું ૧૦ મું.

આ કડવું પણ પ્રસિદ્ધ અને મનોરંજક છે. કવિએ અતિશયોક્તિના
રંગ પૂરી હાન્યની રમ્ય જમાવટ અંદી કરેલી છે. પ્રેમાનન્દીય શૈલીનું
વિશિષ્ટપણું આ વર્ણનમાં સંપૂર્ણપણે ખીલી નીસ્યું છે. ધક્કલ
ઘોતાઓ રાવણના યુદ્ધના જંધીર પ્રસંગને ભૂધી ભવ છે રાવણના
ખખા પાસા અવળા પડયા એટલે છેવટે ધોતાના લાકડે ' ભજોને લાક
ભીંડ પડી છે ' એમ કહી જમાવવા એ માણસો મોહાયે છે. કુંભકર્ણને
સીતાહરણની વાત પહેલ વહેલી આમ ભણ્યા પછીજ ખબર પડે છે,
એમ વાંચી નવાઈ લાગે છે. વાલ્મીકિ રામાયણના યુદ્ધકાંડ-સર્ગ ૬૦ માં
આવુંજ લાક્ષણિક યુક્ત અતિશયોક્તિવાળું વર્ણન આપેલું છે.

કુંભકર્ણની નિદ્રા સાથે લાગવતમાં આરતા મુચુકુંદની વાત
સરખાવવા એવી છે. કુરાને સરીકમાં સાત સૂતારાની કથામાં તે સાત
જણા હજી પણ ઊંચે છે અને કથામત વખતે તે ભયરે એમ મુસલ-
માનોની માન્યતા આ સાથે ભણવા એવી છે. ફેરલાક કહે છે, લંકા
પુરવીની મધ્યરેખા (equator) પાસે હોવાથી અતિ તાપને લીધે
ઈંધવાનો એક ભતનો રોગ ત્યાં હતો; તેથી કુંભકર્ણની આવી નિદ્રા હતી.

૧૦-૧-૨ ઝોઢાપ—(સં. શુભ)-યોગાચ-યોગે. અંદી
' લ ' નો ' હ ' થયો છે હંઠીએ— (રેશ-કંદુલ) દાઘ વડે
ખૂળ લલાટે; સખ્દ અર્થસૂચક છે.

૧૦-૩-૪ શસ્થાપક—(સં. ચિલાપટ)-પથર. મહનભેર-
મહાંતપભવનારી ભેરી (રણવાણ). એપસાઈ-એપના એવા ધોર જંધીર સ્વરે.

૧૦-૬-૭ ક્રંક ૬ માં અતિશયોક્તિનો અવધિ (oimox) બતાવ્યો છે. અધોર્ધા—[સં. ઝાઘ+હર પાપ (અપ) યું હરણ કરનાર; યોગી, તપસ્વી; અથવા ઝાઘોર એ યિવયું એક નામ છે, તે ઉપરથી.] હાલ આ શબ્દ હલકા અર્થમાં વપરાય છે.

૧૦૮- કપોલો આંહો—નાકમાંથી સર્પ જેવે બહવા તે ગાલના વિશાલ પ્રદેશમાં ઝુંગઝાઘ બચા; કંઈ નિહાળનારો રસ્તો બોળતાં બોળતાં કાનડું છિદ્ર જડી આવ્યું એટલે તે રસ્તે સર્પ બહાર નિકળી ગયા એમ કહેવાનો ભાવ છે.

૧૦-૮ વાજ આઘો—(અરેબીક જર્જરૂ વખાણના અર્થમાં; એનો વિકેદ્ર અર્થ કયાંયે ઉપરથી ત્રાસ બતાવવા થાભ્યો સંભવે છે.) ત્રાસ પામ્યો; સરખાવો મુઠામાચરિત્ર, ' પાપણીઓ તમને પરમેશ્વર પૂછશે, મુને કાં આણે છે વાજ '.

૧૦-૧૦ અહીં કુંભકરણની સાત્વિક વૃત્તિનો ઉલ્લેખ થયો છે. શક્તિસ હોવા છતાં કુંભકરણ બાંધણું હતો. ' ઇન્દ્રાસન ' માગતાં ' નિદ્રાસન ' મળ્યું તે ઉપરથી એ બડો તપસ્વી હતો એમ શમાયણું કહે છે. હેલામાત્રમાં—રમતમાત્રમાં.

૧૦-૧૧-૧૨ અંબાર—હમલો, સમૂદ. અલંકાર ઉપમા. અભિ-ધર-સર્પ.

૧૦-૧૩ ભગીને કુંભકર્ણ પહેલાં અન્ન આરોગે છે; બીજું કંઈ પૂછતોજ નથી; અહીં કવિએ કુંભકર્ણનો નિરાતવાળો સ્વભાવ દેવનિવ કરી હાસ્ય ઉપભોગ્યું છે. આ કહીમાં બહુજ કોણ શબ્દોમાં કુંભકર્ણ ખાસે કવિ સમાચાર પૂછાવે છે,

૧૦-૩૪ એ બત—આવી બત થઈ તેવી. બીજા પાક, ' અગત્ય ' ' અગાધ ' ' આગત '—કરતાં પસંદ કરેલો પાક વધારે સ્પષ્ટ છે.

કંડુ ૧૧ મું.

કુંભકર્ણુ થલો ન્યાયી લાગે છે. એણે રાવણની મહત્તાની જાણ કરાકર કર્યા વગર પોતાનો મત સાફ બહેર કર્યો છે. અંહી બાપા ધણી. સચોટ છે. છેવટ 'હું' મરણથી બોલીતો નથી, પણ 'મને' હાથે તારું હેતરે ' એમ છેલ્લી દલીલ કરીને એ ઉપસંહાર કરે છે.

૧૧-૧ કવિ ધસી—કાવ્ય ધસી; નિરાસા બતાવવાનું આ એક વિનંદ છે. ધૂણી-ધૂણાવી. (અર્કર્મક). તે' દુઃખાયા (હેમ-હેરી. કુદલો, સં. કુર્મગ ઉપરથી.) તદારાથી દુઃખાયા. ધર ધાક્યું-ગુહરાન ક્યું; ગોંડું સંકટ ઉચું ક્યું. સુદામાચરિત્ર, ' લગભગ લાગે ટકાની ખોઈ, ધર ધાક્યું ખણીયાણી ' તથા હરામસ્કંધ અ. ૧૧ ' સીની પ્રીત સાની સ્વામી ઉપર, કોઈએક દહાડો ધર ધાલે. ' અંહી મુવપદ " વીરા વૃંદે શું કહું રે "—એ જાણેલી પ્રતમાં નથી. બળીયા સાથે બાથ-આજ વરણ બોખાહરણમાં કવિ વાપરે છે—' એ તો બળીયા સાથે બાથ, હોરે હઠીલા રાણા ' અલંકાર નિહર્શનક. બીજે પાઠ બાકરી બાંધવી (અરેબીક ચાકર-દયાળુ) અનુરાગ બાંધવો; તે ઉપરથી ચતુષ્પદને આડાધથી વધારવી એવો અર્થ થયો. સરખાવો પ્રેમાનન્દ અભિમન્યુ આખ્યાન—'તો તમારે શું વદવું, બાંધી બાકરી કૌરવ પર વદવું.'

૧૧-૨ ત્રંબક હેતાં—અંહી કુંભકર્ણુ રાવણને માનસંગ કરવા સીતાસ્વયંવરને સંભારે છે. ચંપાણુ—(સં. ચમ્પૂ, હાલવું, જવું; ફા. ચમ્પિવન, હાલવું, વળગવું) ચંપાણા; ભૂતકાળનો કાઠીયાવાડી પ્રયોગ. કૃતપ્ત્વી—(સં. કૃતપ્ત્વી) કરેલું ભૂલી ભણે છે તે; નિમક-હરામ. બીજે પાઠ ' કૃતઅધ '—પોતાને કરેલા (ઉપહાર) તરફ એ અધિવાસ છે, એટલે ગણાવેતો નથી તે.

૧૧-૩ સાગર-સેવળી વાત અંહી સંભારી છે. રાજ્યા તાણી પુષ્પ સમાન-અલંકાર રૂપક. સરખાવો કહેવત ' રામ નામે પત્થર તરે. ' સાન—(સં. સંજ્ઞા) અક્ષર; ' સોળે સાન વીસે પાન. '

૧૧-૪ ધરણી-(સં. ગૃહિણી) પત્ની; અહીં એકસરખા 'ક' સ્વર સાથે આવવાથી બોલતાં શ્રમ પડે છે તેથી અસવર્ણ સ્વર 'ક' થયે છે; એમજ-માનુની (માર્ગિની), જનુની (જનની). થયે વૃથા ન બઈ કુટેજ-માણસ વૃથા થાય છે ત્યારે તેના વિકાર શરૂ છે; છતાં રાવણના વિકાર શરૂ થયા નથી તેથી કુંવાઈથી બોલ મારે છે; સરખાવો— 'મોગાશા જીવનાશા ચ જીર્યતોઽપિ ન જીર્યતઃ ।' કારણુ છતાં કાર્ય ન થવાથી અલંકાર વિશેષોક્તિ.

૧૧-૫ જગત છતી...કામ રૂ—જગત છતે બધું જગતમાં રહેલું છતું હોવાય; અને તેથી કામ ન છત્યો એમ કહીએ તો વિરોધ લાગે છે; પણ મન અને માનસિક વિકાર કંઈ જગત છતવામાં આવી જતાં નથી તેથી ફક્ત વિરોધનો એમાં આશાસ છે; અલંકાર વિરોધાભાસ જેર કીધું-(૧. જેર) તાબે કહ્યું. કોઈ ને કામ-મનના છ રિપુઓમાં કામ અને ક્રોધ મુખ્ય છે; બધા વિકારનાં એ મૂળ છે. સરખાવો ગીતા, " કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદયઃ । " શામકેશ ઉજ્જવળ થયા-મરપણમાં કાળા વાળ ધોળા થયા છે, છતાં ત્હારું મન તો ત્હેવું ને ત્હેવું જ વિકારવાળું (કાળું) રહ્યું છે; કારણુ છતાં કાર્ય ન થવાથી અલંકાર વિશેષોક્તિ.

૧૧-૬ અંક વિના એવી જામની-અલંકાર વિનોદિત-એકના વિના બીજું શોભે નહિ, એવું અનુભવિક રીતે વર્ણવ્યું હોય તો આ અલંકાર વાય છે. પરનારી એવી પાવકનવાળા—અંહી ઉપમા અને રૂપકની સંસૃષ્ટિ છે

૧૧-૮ કાઝે હેત-(સં. વહુ-વહાતે કર્મણિ; પ્રા. વહ-વહાઈ; અથવા સં. વગ્ધકમ્ પ્રા. વહર્તે-કાધુ-કાધુ)-લાજણી થાય. હેત-(સં. હર્ષ-ઠ્ઠાહ, અપભ્રંશ હિજ્જુ બ્. ચૂ. હેન)-ઠ્ઠાહ.

૧૧-૧૦ બાણે હોય આપણી માતા—આ વિચારથી જ બાણે બનથી ઉપર અભાવાર કષ્ટાં રાવણ અટકતો હતો. આ વિચારને લીધે કેટલાક યોદ્ધા અંહી કવિનો દોષ ભૂલે છે. " રાવણના આનાં મનુષ્ય-સ્વભાવથી વિરૂદ્ધ વર્તન માટે કેટલાક આજિ કવિ વાક્યોક્તિનો દોષ

ન્દવે છે; પણ એ તકરારોને અંદી બહુ સગળ ઉતાર મહી છે —“યુજ-
રાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક રૂઝો પૃ. ૭૧.

૧૧-૧૧ આ દુંદના વિધવિધ પાઠ મળી આવ્યા છે. બીજા પાઠ
કૂટનોઠમાં આવ્યા છે. અંદી રાવણનો દુરાગ્રહ અને અડમ ટેક શ્વાનમાં
રાખવા જેવાં છે; આ સાથે સરખાવે મહાભારતમાં દુર્યોધનને એવોજ
દુરાગ્રહ અને ટેક. રાવણ પાસે કવિએ જે કહેવરાવ્યું છે તે જરા વિચિત્ર
લાગે છે. રાવણ સીતાને માતા જેવી દેખે છે; છતાં ચિત્ત તેનામાંજ રહે
છે, અને તે ચિત્ત ખસેડતાં પોતાને મરવુંજ પડે એમ એને લાગે છે.

૧૧-૧૨ કાલિકા—કાલિમા, કાળારા. આ ઉવટના વલ્લભી કવિએ
‘લક્ષ્મીના વિચારને સુંદર પછટો ફીધો છે અને ખૂબી આણી છે.

કંડવું ૧૨ મું.

૧૨-૧૨ અંદી કવિ રણપ્રસાદ દુંદાખાને કહેવાજ કરે છે. યુદ્ધ-
કાંડમાં આવતા બધા યુદ્ધપ્રસંગો અને લઠાઈની રમઝટ કવિ વર્ણવતા
નથી. ફક્ત એમાંથી રસબર્ધા અને વીરરસથી આપતા પ્રસંગો બીણી
કાઠી કવિએ કાઠ્ય રચ્યું છે. તેથીજ એ કહે છે—“વર્ણનની ચથાર્થતા
તરફ શ્વાન ન આપરો; પણ એમાં રામચરિત્રનો જે સાર આપ્યો છે
તેમાં ગાયેલું હરિનું નામ સંભારજો.”

૧૨-૪ “કોરે કહીલા રાણા” આ કુવપદ પ્રેમાનન્દ પહેલાંના
કવિઓનાં કાવ્યોમાં પણ નજરે પડે છે. તેથી પ્રચલિત લોકશ્રીતોમાંવું
આ ચરણ કવિએ ઉપાડ્યું હોય એમ સંભવે છે. કવિ વચ્ચાના રણ-
જંગના ૧૧ મા કંડવામાં ‘હઠ કાંડો આણી વાર, કહીલા રાણા રે’
એમ કુવપદ છે. પ્રેમાનન્દના ઓખાદરણમાં લીંટી છે—‘ઓખા કપટી
કંથને સાદ, કો રે કહીલા રાણા રે’ ક. ૨૬. એહેવાતણ—સૌભાગ્ય.
ન્દવે સુદામાચરિત્ર ક. ૨-૧૫ ‘એહેવાતણમાં એકજ ચૂરી’; દશમ-
સ્કંધ કંડવું ૫૭—‘સર્પણી સહુ વલવલે, પ્રભુ આપે હેવાતણ’.
આપે...કાન—લગે છીને—ઝડાર સૌભાગ્ય અળંકાર રાખે. અંદી

મંદોદરીના મુખમાં હવિએ આજીજના શબ્દો મૂક્યા છે. આ કાળ સાથે ઓખાહરણમાં અનિરુદ્ધને લક્ષ્મી વાસ્તી ઓખાના બોલ સંધારવા લેવા છે.

૧૨-૫ બળીયા સાથે ન બારીયે બાથ—મૂલો ક. ૧૧-૧; સર-ખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું ૧-૧ બળીયા શું બારીયે નહી, વીરા વાહાલા ૧; પર્વત શું બીડે બાથ, વીરા વાહાલા ૨. 'અંહીથી રામસેનાના નાયકો અને રામ લક્ષ્મણ વગેરેના અવતારોની કલ્પનાનો પદ મૂલ રામાયણનાં પાત્રોનો દેવાયો છે. આ અવતાર-કલ્પના પુરાણકાલની છે. વાસ્તીકામાં લેને માટે આધાર નથી. ત્રિલોકચનનાથ-સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાલ એ ત્રણ જુવન લેના ધણી-અંહી જુવનમાં 'હ' નો 'ઓ' થયો છે. તુલિંદ-ઓવીસ અવતારમાંનો ગાયો. હિરણ્યકશિપુના પુત્ર પ્રહલાદે હથિર સર્વવ્યાપક છે એમ કહ્યું ત્યારે વિષ્ણુ ક્યંતમાંથી હઝમર મુખી સિદ્ધરૂપે અને બાળીના લાગનાં મનુષ્યરૂપે પ્રગટ્યા હતા; ને હિરણ્યકશિપુને માર્યો હતો. હિરણ્યકશિપુ-રાક્ષસ-લેને વિષ્ણુએ નરસિંહ અવતાર લઈ માર્યો હતો; પ્રહલાદનો પિતા. સનકાદિકનો રાષ જલવિજય નામના વિષ્ણુના ક્ષારપાણે થયો હતો. આથી લેમણે હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશિપુ તરીકે દેવધાનિમાં જન્મ લીધો હતો.

૧૨-૬ શેષનાભ-લક્ષ્મણ-પરાધર-મૂલો ક. ૮-૮.

૧૨-૬ અંજુવાન—રામને સહાય કરનાર રીંછ; બ્રહ્માનો અવતાર. સીતાની સેધ કરવામાં સામેત હતો. રામાયણના મુદ્દમાં એણે બામ લીધો હતો. કૃષ્ણાવતારમાં પણ એ હતો. એની પુત્રી અંજુવતીને શ્રી કૃષ્ણ પરણ્યા હતા. હનુમાન-કેસરી વાનરનો અંજનીથી થયેલો પુત્ર. બ્રહ્મપણથી એ પરાક્રમી હતા; જન્મીને ઉગતા સૂરને રાતું ફળ બણી તે લેવા એ કૃષ્ણ હતા. એકલે ઇંદ્રે વજ્ર માર્યાથી એમની હતુ-હડપથી ઉપર તે વામ્બુ ને ત્યાં પા વવાથી 'હનુમાન' કહેવાયા. સુગ્રીવના એ મંત્રી હતા. સીતાને અયોધ્યનમાં મુદ્રિત આપી આશાસન આપનાર એ હતા. એમણે અયોધ્યાથી ઉત્તર કરી લંકા બાળી હતી. લક્ષ્મણને સાંત્ર વાળી ત્યારે સદ્વિચારવા ઓપથી માટે દ્રોણાચલને ઉંચકી લાવ્યા

હતા. એમનું આખું શરીર વજનું હોવાથી તે ' વજન' બધી ' કહેવાય છે.

૧૨-૧૩-૧૪ અહમેવ—અહંકાર. આપણુ જીવ ને એ જાગવાન—અહંકાર વિષય; સરખાવો—સુદામાચરિત્ર ' આપણુ જીવ એ સ્વયં જાગવાન '; અંદી જે વસ્તુ વચ્ચે અત્તંત અંતર બતાવ્યું છે. જીવ અને જાગવાન—જ્યાત્મા અને પરમાત્મા. આગળથી—અંધારામાં વળકવું એક જીવકું; એની પાંખોમાંથી હીવા જેવું તેજ પડે છે. સરખાવો મીસાંબાઈ " માંદા સૂજવું તેજ વળે, આમીયા સંજાદે પ્રીત ભેડ મા " બાજુ—(સં. માનુ) સૂર.

૧૨-૧૭ આ દુંકવી દુંક રપ મુધીમાં રાવણની એક લાખ નારીનો મેલ આર્યો છે.

૧૨-૨૧ જુહાર—(સં. અવહાર—અભિવંદન; અથવા સં. જુવણ—જેવન ઉપરથી.)—પ્રજ્ઞામ. રજપૂતાણીઓ જુહાર કરતી—ચિતા પર બળી મરતી તે શબ્દ જોહર (હિન્દી. જીવ+હર) ઉપરથી થયો છે. જોહર કરવું એટલે જવાહિર બતાવવું. ચિત્તોડના જુહાર ઇતિહાસમાં મુનિહિત છે. સરખાવો—' જોહર લઈ સગ સ્ત્રી, પુરુષ ભયે સંગ્રામ. '

૧૨-૩૨ રાવણે નવગ્રહ છતીને વશ કર્યા હતા; અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર પ્રમાણે એ ગ્રહ એને પીડે નહિ તે માટે એણે તદેમને પોતાના પલંગને પાથે બાંધી રાખ્યા હતા, એથી જ્યોતિષીઓ કહે છે તેમ એ ગ્રહ ' અલાચમાન ' થવા પામેજ નહિ. અંચક-પલંગ; ' માંથી ' શબ્દ આ ઉપરથી બનેલો વપરાસમાં છે.

૧૨-૩૪ સાંસ—(સં. સંશય)—સંશયમાં; સરખાવો સુદામાચરિત્ર ક. ૧૩-૪ ' સુદામાજી પડયા સાંસે. ' અમાસ—(સં. અમાસાથે+વસત્—રહેવું; તે તિથિએ સૂર્યવંદ્ર એક લાંબીમાં આવી જાય છે.)—હિન્દુ માસનો છેલ્લો દિવસ.

૧૨-૩૫ રોજ-(સં. રૂ ૧૩૬ ઉપરથી; હેમ. દેશી. રોજો)
નાશ. રોજ વાળરો-સમૂહો નાશ કરશે.

૧૨-૩૬-૪૦ સાહ્યોની કબ્બ-વાંકી, કર્મી નજર. કબ્બુ-ભૂમિતિ
અને જ્યોતિષમાં એક ખૂણામાંથી સ્લામે ખૂણે, કાટખૂણે દોરેલી રેખા
(Hypotenuse). ૧૧૬ પડયો સૂરજને કબ્બુ-૧૧૬ (એક દુબ મહ)
સૂર્યથી સ્લામે પડયો છે, એટલે તદમારું અનિષ્ટ થશે એમ મંદોદરીના
કહેવાનો ભાવ છે.

૧૨-૪૩-૪૫ આકેશીયે-(સં. આત્મનુ ઉપરથી; પ્રા. અપુણો)
પોતાની મેળે, આપેઆપ. હાથી આંખે-ચીંચોની હાથી આંખ ફરે
તે શુકન કહેવાય; પરંતુ તે આંખમાંથી આંસુ પડે તે અશુભ છે.
શરૂ-નેગર્જા.

કડવું ૧૩ મું.

આ કડવામાં રાવણ જ્ઞાનદક્ષિણે વિચાર કરે છે; એટલા ઉપરથી
જણાય છે કે રાવણ કંઈ છેક નીચ જુલિનો નહોતો. અંહી એનો બોધ-
શુકત જવાળ સતી મંદોદરીને પણ જ્ઞાન્ત કરી દે છે. રાવણ પોતાની
ધર્મપત્નીને પડાય છે અને લેના પ્રત્યે પોતે માનની દૃષ્ટિએ બૂલે છે.
' રામણુ' છૂરું ક્યું' છે તેથી સીતા આપી પડે લાગે ' એમ કહેનાર
પોતાના ભાઈ વિશ્વીવલ્લુને લાલ મારી ને દેશવટો આપે છે તે જ રાવણ
પોતાની પત્નીની તેની તે શિષ્યામણુ પૂતભારી સહતો નથી; પરંતુ ઉછરો
લેને વિનયથી જ્ઞાનશરણો ઉત્તર આપે છે.

આ કડવાની છંદ-સૂત્રની આલ સારે સરખાવો નળાખ્યાન
કડવું ૬૦ જ્યાં બાહુ: "ને દમચંતીનો આવો જ સંવાદ આ છંદમાં
પ્રેમાનન્દે વર્ણવેલો છે.

૧૩-૧-૨ પાખે-[સં. પક્ષ બાહુ; બ્. ગ્ર. પાક્ષિ=પિના]
સિવાય. લેખ-વિધિના લેખ. પરિણામ-ચોપાસ વ્યાપતા એવા પરમેશ્વર.

૧૩-૩ ભક્ષ્યભેજ-જ્યોતિષમાં વિષ્ણુ આદિ સત્ત્વગ્રીહ ચોખ

પણાબધા છે તહેમાંના મુખ્ય આઠ. ખટ દર્શન—વાચ, વેશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાન્ત—એ છ ‘દર્શન’—(એ દ્વારા ઇશ્વર કેખાય છે તે) સાંભો. નેમ-નિદમ. ન આલે સ્વપ્નામાં-પરમેશ્વર મત, વાણીથી અતીત છે તેથી ધ્યાન કે સ્વપ્નાવસ્થામાં પણ એનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી. સરખાવો શ્રુતિ-‘યતો યાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।’

૧૩-૫ મોરારી—(મુર+અરિ) મુર નામના દેવતા શત્રુ, કૃણુ; અંહી રામ. અંહી ‘હ’ નો અસવર્ણસ્વર ‘ઓ’ થયો છે.

૧૩-છત્રીસે હથીઆર-સરખાવો ‘પ્રવીણ સાગર’-લેહર ૧૨-૧૧ માંનો.
 ૧ ૨ ૩ ૪ ૫ ૬ ૭ ૮ ૯ ૧૦
 હાપો—‘અંક શલ્ક મનુ વજ, કાંત કાંત દુર્ગમ ॥ ૧૨૨ કાંત કાંત કાંત,
 ૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧
 સેલ એક, અંક સંયત ॥ તોમર પાસ કુશંક, બાક ખજર જાંબુ લક
 ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧
 ॥ જાંબુ ખજર બાલ, હલક મૂંગલ ખજ જર બંક ॥ જાંબુ જર
 ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬
 સુપતિ મુરજ, કાંતો પટા પિસ્તોલ લિય ॥ આયુધ પદાર્થ પટ ત્રીશ
 જૂત, નીતપાલ સન્ધા ચલિય ॥ ” (દુર્ગમ=ગદ્ગદ; કાંત=કાંકભાણુ;
 સેલ=મરછી; તોમર=એક જાતનું બાલુ; કાવ-કુહારો.) ઝગે—(સં.
 જગજગાય કપરથી; અથવા લઈ બાળતું કપરમાં) અજકાઠ મારે
 ઝગે.....ઈંદુ-અલંકાર ઉત્પેક્ષા. બે હાનમાં બલે સૂર્ય (અર્ક)
 અને ચંદ્ર (ઇંદુ) ગોઠવાયા ન હોય એમ કુંડલનું તેજ પડતું હતું.
 સરખાવો નળાખ્યાન કમચંતી વર્ણન, કડતું ૧૫-૮ ‘આદિત્ય ઇંદુ,
 અકાંટી’; મહાત્મસા આખ્યાન કડતું ૧૧-૪ ‘ઈંદુ આદિત્ય બે રહ્યા
 અગ્રે, અડકી રહ્યા છે મોરે માલ લગકે’ લોહ-અપળ, હાલવાં.

૧૩-૬ અગર હાકો—સુગંધી અચુરનો ધૂપ થતો હતો. સર-
 ખાવો લોકશીત, ‘અગર ચંદનનારે મોરડા, રૂપે જડીયાં છે કમાઠ
 રે.’ કેશરી-કેસરવાળું. ‘ચંદન’નું એ વિશેષણ છે.

૧૩-૧૦ મોવરજાં લઈ (સં. ડપચાર; પ્રા. ડપવારો;

સરખાવો કાદમ્બરી અષ્ટતરણમહાગલ)-આવકાર આપી. મોતી પુષ્પે-મોતી એજ કુવ-તે વરે વધાવે. મંત્ર મેલા-રાક્ષસની મલીન દિપ્તિને લીધે તામસ પ્રકૃતિના દેવોની એ આરાધના કરતા; ત્હેમને રીઝવવાના મંત્ર પણ ત્હેનાજ ' મેલા ' હતા. મારણ, ઉચ્ચાટન, વશીકરણ વગેરે જેવી સાધનામાં મંત્રો પણ ત્હેના જ હીન અર્થના હોય છે.

૧૩-૧૩-૧૪ પાઠાની—(સં. પાર્ણિ; ગ્રા. પાર્ણી) પયની પ્દાની. સરખાવો નળાખ્યાન, ' પય પાઠાનીથી હાર્યો અળતો. ' કહેવત ' જીની બુદ્ધિ પાઠાનીએ. ' અંહી મંદોદરીએ એક યુરી રાજ-પૂતાણીને જાળે એવાં ઉત્સાહપ્રેરક વચનો ઇંદ્રજીતને લ્યાં છે. અચ્યુતા-માતા.

૧૩-૧૫ કંઈ ઉડવા મન આકાશ ઘોડા-અલંકાર અતિશયો-કિત. જેથી છાંય-ચમકે--અહીં ઘોડાના અતિસ્વભાવનું સાદબિંદુ અને સ્વાભાવિક વર્ણન છે તેથી અલંકાર સ્વઆવોકિત.

૧૩-૧૬ જાણે અજ્ઞ આકાશમાં ચંદ્ર આવે—આંકાશમાંથી આછી આછી વાદળી હોય અને ત્યાં ઝાંખી છાયામાંથી ચંદ્ર નિકળતો દેખાય ત્હેવી રીતે—ઉત્પ્રેક્ષા બહુ સુંદર છે. નિકુલના-રાવણની ઇચ્છા દેવી

૧૩-૧૮ ઉન્માદ - હર્ષનો, ઉત્સાહનો ઉશરો. મેધનાદ-રાવણનો મ્હોટો પુત્ર. એણે જન્મ સમયે મેધના જેવો ગડગડાટ કર્યો હતો તેથી એણું નામ પડયું હતું. એણે સગર વાર મંદ્રને જીત્યો હતો તેથી તે ' ઇંદ્રજીત ' કહેવાયો. યુદ્ધમાં રામ લક્ષ્મણ રહ્યાં પ્રસન્ન બતાવી ત્હેમને નામપાસમાં બાંધી લીધા હતા, અને મૂર્છિત કર્યા હતા. દેવીની સાધના કરીને એક અલેલ રથ મેળવવા એ યજ્ઞ કરતો હતો; વાનરોએ ત્હેનો જાગ કર્યો. પણ ત્યાં યુદ્ધ થયું અને લક્ષ્મણના બાણથી મરાયો. નવ નીર બોળે...રથના આવા વર્ણન સાથે ગીતામાં આત્માનું સ્વરૂપ સરખાવવા બેસું છે—' નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ ધાવકઃ । ન જૈનં ક્લેદયંત્યાપો ન શોષયતિ મારુતઃ ॥ ”

૧૩-૨૦-૨૧ એક કોસ ઝોડો-૨૧ની ઉંચાઈ કરતાં જાંબા વધારે જોઈએ, નહિ તો તે ઉચલી પડે ઝોડો-(સં. ચતુષ્+પટ ઝોપડું, ચોપડું તે ઉપરથી હિન્દી.) પહોળો કેસરી-(સં. કેશર + જૂન) કેસવાળી અથવા વાળવાળા; બીજો અર્થ સિંહ, ત્રેલિયાં તરીલાં; જાડાને એક કરતાં વધારે જોડે જોડ છે ત્યારે આગલી જોડાં જોડાં જોડે છે તે. હેમરાશે-(સં. રશ્મિ; પ્રા. રસ્મિ-રાસ) સોનાનું જામન વડે. યુજ્જ્વલતામાં ' રારા ' સ્ત્રીલિંગમાં છે.

૧૩-૨૨ સૂતાર-(સં. સૂત્રધાર; પ્રા. સુતાર)-સૂતરની દોર વડે બાળખાથી, આપ વગેરે લે છે તેથી). યુજ્જ્વલ તૈયારીમાં કારીગર પશુ સાથે રાખવામાં આવતા જેથી દુરસ્તી તરત થઈ શકે.

૧૩-૨૪-૨૫ મધ માંસ-મધ અને માંસ. ઉદ્ધ આપ-ઈન્દ્ર ધનુષ્ય મેઘધનુષ્ય કહેવાય છે. ગીટ માંડી-(સં. મિષ્ ભંધ કરવું નિમિષ શબ્દ આ ધાતુ ઉપરથી છે) દષ્ટિ કરી, જોયું.

૧૩-૨૬ રૂદ્રરૂપ.....વખાણું-અલંકાર અતિશયોક્તિ. જોન શૂંઝ જાણું-આયું મેરુ પર્વતનું સિખરજી જાણું આલીને આવડું હોય એમ-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. લોચને આલ્યાં લોહી-શરાતન, કો અને વેશવાવને લીધે આંખમાં લોહી તરી આવ્યું. (રોદ્ર રસ લોહી-(સં. લોહિત રાતું, અપ. લોહિટ) રૂપિર.

૧૩-૨૭ વિલીપણુ-રાવણનો ન્હાનો ભાઈ; એણે રામને સ્ત્રી પાછી આપવા સિખામણ આપી એટલે રાવણે લેને લાત મારી કા મૂક્યા હતા. તે રામને જઈ મળ્યા અને રાવણની સર્વ યુદ્ધ વાત રામને જણાવતા હતા. રાવણને આમાં પછી જાંબડું રાજ અને મજા હતું. વિલીપણુ રામના પક્ષમાં ન હોત તો રામનો વિજય થઈ શકેલો હતા. એ જોડું મળવાથી રાવણનું રાજ્ય જાંબડું તેથી કહેવાય છે કે ' ધર કૂટે ધર જાય. '

૧૩-૨૮ જયમંજલ, હંસલો, જય અને વિજય-એ વ રાવણના રથના અગ્રમાં નામ છે. ' પ્રજ્ઞાત ચોદાઓના ચોડાઓ

નામ પણ ખ્યાલિ પામ્યાં છે. શાહનામાદમાં રસતમ પહેલવાનનો ઘોડાને
' રક્ષ ' કહે છે; શાહા પ્રતાપનો ઘોડો ' ચેતક ' કહેતો; સંમિતારનો
ઘોડો ' હંસલો ' કહેવાતો.

૧૩-૩૧-૩૨-પટો-(સં. પટહ; પ્રા. પટહો) ટોલ ' પટો
વગાડવો ' સબ્દ પ્રચલિત છે. તુરંગી-(૧). શીંગી-શૃંગ-શીંગડાનું
વાણ. પિંગ પિંગ-તે પ્રકારના ધ્વનિનો સુલક સબ્દ.

૧૩-૩૩-૩૪ અળે અંદ્ર.....લ'કનાથે—અલંકાર અતિશ-
યોકિત. લાલા. (જ. લએલ્-ભાણેક ઉપરથી) રાતામાતા. અતુરંગી-
(સં. અતુર્ + અંગ) હથેળ, પાયદળ, રથદળ અને ગજદળ એ
ચાર સૈન્યનાં અંગ કહેવાય છે-તે સમેત સેના.

૧૩-૩૫-ગોખ-(સં. ગવાક્ષ; પ્રા. ગવક્ષુ) હાતમાં પડતી
ખારી. અંદી શવણના સુહ્રવચાણનું વર્ણન થયું સુંદર અને આંખ
આજળ ખડું થાય ત્હેવું છે. સ્પેષ સ્પષિ-ગોતમ ભારદ્વાજ, વિશ્વમિત્ર,
જમદગ્નિ, વસિષ્ઠ, હરિયપ અને અત્રિ-એ સાત; કેટલાક પ્રમાણે
મશેચિ, અંબિરા, અત્રિ, પુલસ્ત્ય, પુલહ, કતુ અને વસિષ્ઠ-એમ સાત
છે; એ નામનું સાત તારાનું ગ્રમખું. વેણુ—(વીણા) જે તુમ્બાનો
સીતાર; સરસ્વતી અને નારદનું ખાસ વાણ.

૧૩-૩૬-કામધેનુ—(કામધેનુ) કામતાને પૂરતારી ઉદ્ગતી
ગાય. (મધ્યમપદોદોષી).

કડવું ૧૪ મું.

આ કડવાનો ઠાળ સાતમા કડવા સારે સરખાવવા જેવો છે.
વાનરસેનાના બધા વાચકો, એકે અપવાદ સિવાય પર્વત ઉપરનાજ
રહેનાર છે એમ જણાય છે. એ વાનર તે પર્વતની તલેલીમાં રહેલી

અર્ધસંસ્કૃત પ્રભ તો ન હોય ? વાલ્મીકિ રામાયણ-યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૩૩ માં લંકા ઉપર હલ્દેશ અને રામસેનાની તૈયારી વર્ણવ્યાં છે ત્યાં શ્લોક ૩૩ થી ૩૭ માં રામ કહે છે, ‘ આ સંગ્રામમાં કોઈ પણ વાતરે મનુષ્યસ્વરૂપ ધારણ કરવું નહિ; કારણ કે વાતરસેના એ આપણી સંજ્ઞા છે. ’ કવિ (શ્લોક. ૩૪-૩૫) રામ, હર્ષમણ અને ચાર મંત્રીઓ સહિત વિશીષણ એટલા જ સાત મનુષ્યો તરીકે ફરતા હતા.

આ હડવામાં ગણાવેલી અસંખ્ય પણ વાતરની સંખ્યાનો મેળ એકે પ્રતમાં મળતો નથી, કોટિ અને લાખના આંકડામાં બધે કોઈ પણ ધારણ વગર ફેરફાર કરેલો મળી આવે છે. તેથી બધી પ્રતોનો આધાર હવે ‘ વાતર ભેદા પણ અઠાર ’ નો મેળ અમે બેસાડ્યો છે.

૧૪-૧ કિષ્કિન્ધા-સુગ્રીવની રાજધાની. ૧૪-૮. ધન્વન્તરીનેા અવતાર-સુષેણ. હર્ષમણને રાવણની સાંગ વામનાથી મૂર્છા આવે છે. ત્યારે દ્રાણાચલ ઉપર યોધધી મંજાવી આ સુષેણ જ ત્હનો રક્ષકાંટી હર્ષમણને સંરક્ષન કરે છે.

૧૪-૨૦ વેષ્ણુજ ભેદો—વિશીષણ; પરમશાશ્વત વેષ્ણુવેામાં એની ગણના છે; સરખાવો પાંડવગીતા “ પ્રહ્લાદનારદપરાશરપુંડરીક-। વ્યાસાંવરીષશુકશૌનકમીષ્મદારુભ્યાન્ ॥ રુકમાંગદાર્જુનશ-શિષ્ટવિભીષણાદીન્ ॥ પુણ્યાનિમાન્પરમશાગવતાન્કમરામિ ॥”

કંલુ' ૧૫ મું.

આ હડવામાં હર્ષમણ પ્રથમ યુદ્ધે ચઢે છે, બહુ પરાક્રમ દાખવે છે અને દ્વંદ્વયુદ્ધ જામે છે; પણ વાતરસેના ભેર ઉપર આવતાં રાવણ કોપે છે. “ કા મારી સેનામાં ભેદો નથી ? ”—એમ રાવણને બોલતો સાંભળી ઈદ્રણત રણભૂમિ ઉપર આવી ચઢે છે અને અદ્ભુત શૌર્ય દાખવે છે. છેવટ નાવપાટથી હર્ષમણ, રામ અને બધી રામસેનાને બાંધી વિ-જયી થાય છે.

૧૫-૧ ચક્રમારથ વાનર ઉદયગી—રામ અંહી વાનરોની નિઃસ્વાર્થ સાહાય્યને વખાણે છે. દમદગી—અધીરાગ્રથી વાટ ભેટી; રાખે ધણો અર્થ સૂચક છે.

૧૫-૨ અસૂર—(સં. ઉત્સૂર-સાચોત્સૂરોચ્ચિકાલકે; સૂઈ જતો રહ્યો હોય ત્યારે, એટલે થોડું મરાઠી હાથિર આવીજ રીતે વ્યુત્પન્ન થયું હાજે છે.) થોડું સરખાવે અભિમન્યુઆખ્યાન કડવું ૩૪-૬ ' સત્રામ ' કરવાને યાવ છે અસૂર, કૌતુક કરશે માહાર' સૂર.' મઈ સીતા.....સંભારીયે—રામ હરમણને પાને ચઢાવીને કહે છે કે હમારા બાહુના બળથી બાણ ફેંકવાની વિદ્યા બરાબર વાપરો અને સીતાને પાછી લાવો.

૧૫-૫ હનુમાન ઉપર હરમણ અહયો—ધ્રુવજીવ, રાવણ, કુમ-હણ વગેરે મ્હોટા મ્હોટા યુદ્ધરથ ઉપર ચઢીને લઢવા આવ છે; ત્યારે એવા પ્રકારની સાધન સામગ્રી વગરના રામ હરમણ ફક્ત સાદાં હથિયાર વડે લઢે છે તેથી જ અંહી હનુમાનની મજબૂત પીઠ ઉપર ઉભો રહીને હરમણ લઢે છે એમ કહ્યું છે.

૧૫-૫ વળડે ગાલ—રાક્ષસ સેના પાસે વગડવાને ભૂતાં ભૂતાં શશ્વસંગીત લતાં; વાનરોને તો એમાવું કશું નહોતું તેથી ' વળડે ગાલ ' એમ કહ્યું છે. પશુછશુખ વાગે—(સં. પ્રત્યંચા; દેશ્ય પટંચા) મનુષ્યની હોરી (પ્રત્યંચા) નો ટંકાર થતો.

૧૫-૭ પાડે તાળી—અંહી રૂબણાવેડિત છે. ભૂતો કડવું ૩-૧૦ ચાંકાં પૂછ શું મણિધર કાળી-પુછકાની લંબાઈ, ચળકતો કાળો રંગ અને તેનાં પાતળાં ચંચળાં ઉપરથી કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે બહુ તે કાલીય નાચ જ ન હોય !

૧૫-૮ ઉભો કળ—બન્ને સેન્ય. થયાં અકચૂર—(સં. સૂર્ણ ઉપરથી ચૂરોન્નિરજિત) ટારાજ થયાં; અથવા પ્રચલિત અર્થ લઈએ તો એકતાર થઈ ગયાં, લઢવાયાં ચૂંલાયાં.

૧૫-૯ થયા એકાકાર—રોબરોબ થયા. સહે ફરી મંડારો

સેવાર-નહો જમતની ઉત્પત્તિ ફરીથી ચરાની હોય અને તહેને માટે પ્રલય થતો ન હોય !-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. દ્વંદ્વયુધનો ધોર સંગ્રામ પછીની દુઃકોમાં વર્ણવેલો છે.

૧૫-૨૦ લેખનય—(લાત અને ખાથ) બંધનરૂપે પર આવી ગયા. અંહી રોક અને ભયાનક રસનાં વર્ણન છે. સૈન્યમાં મારામારીને લીધે કોઇના હાથ, કોઇના પગ, કોઇનાં માથાં, કોઇનાં પડ એમ વિવિધ અવયવો કપાઈને રણમાં રમ્મને છે; અને તેથી રણક્ષેત્ર ભયાનક લાગે છે-એમ વર્ણન છે. શું મેઠ માંસનાં ઉગ્યાં ક્ષેત્ર-નહો માંસ અને ચરખીનાં જ ખેતર હોય એમ દેખાવું; અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા.

૨૧-૨૫ મરુતક લોહોણનાં બહે કળધ—લડતા લડતાં માથું કપાવા છતાં પડ લટવા મંડયાં. મહાક્રંક-દ્વંદ્વયુધને લીધે આરે દોડા-દોડ થઈ રહી અને તેથી ધૂળ ફરી રહી દિવસ રાત ન ભયે વરી-અલંકાર અતેશયોક્તિ. ખળકે વહે-‘ખળકે’ રાખધી વહેવાનો વેગ અને ધોધનો ખનિ નિકળે છે. શોષિતની નદી-લોહીની નહો નદી વ-વહેવા માંડી. ‘રણુ નદી’ એમ પણ કવિએ કહ્યું છે. સરખાવો અભિ-મન્યુ આખ્યાન કહતું પર-“...કેધિરની કેધિરની નદી ભયાનક, ખલકે વ-હેતી ભરી. કુંભરના મસ્તક કાચખા સરખાં, મોન વીરનાં હોયન; ભડના બૂલ બૂલજ સરખાં, મગર માયા વિનાનાં તન. સેવાળ વાળ વીર શીરના, છાળ કેધિરના છાંટા; પડે પાળા પ્રાકભી, અઠવાયે આંતર-રડાંનાં આંટા. માંસ પાળ બાંધી બે પાસે, એવી ભયાનક નદી, શું કહું જનમેજે રાત્ર, મુખે વાત તવ જલ વહી, હરી ૬ થી ૧૨.

૨૪-૨૪-૧૫.....ફવેઠની—શરીર ઉપરથી પરસેવાના રેલાં ઘટરતા. લોહકંઠ કરકહે-અંહી વાનરસ્વભાવોક્તિ છે. લોખંડના હોય એવા વાનરાના મજબૂત હાંતની ચીંચીવારી થતી હતી.

૨૫-૨૫ ક્ષિતિ અંબર શું ચઢીયાં ચાક—નહો પુરવી અને આકાશને ચાક ઉપર ચઢાવ્યાં હોય ને એવો ધોર અવાજ થાય એવો હનુમાનની હાકનો અવાજ થયો. અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કહતું ૪૩-૫ ‘અઠવા એક બાણે એકલો, પુરવી ચઢાવું ચાક.’

આ દ્રંધી દ્રંધુજની બેઠનાં નામ ગણાવ્યાં છે. સૌ ચોતપોતાનો સમોવડીયો અને સરખા બળવાળો થોડો જોણી લે છે.

૧૫-૨૧-૨૩ હરિ-વાનર. વાધ્યા શુધે...સશુદ્ધ-અલંકાર ઉપમા.
પર્વણી-(સં. પર્વની સાતમી વિગ્રહિત) પૂનમ. વાધે-આમળ ખણે
અને ખસે. પ્રકલે સમે-અંહી બે સમાન સ્વર અ, અ, સાથે આવવાથી
તેને બદલે અસવર્ણ સ્વર ' એ ' થયો છે. ન્યૂન પ્રકલે...રામઅંદ-
અલંકાર ઉપમા.

૧૫-૨૫-૨૫ કોષે પરબળી (સં. પ્ર+ચલ) કોષથી બળી
રહેલો બેલો. હેલામાં-બેલો કડવું ૧૦-૧૦; સરખાવો અભિમન્યુઆ-
ખ્યાન કડવું ૨૪-૧૭ ' હાથેવાળો હેલામાં મળ્યો રે '

૧૫-૨૬-૨૭ હરિનો ઉતાડું ઉન્માદ-વાનરાને પારાડ કરું. ગયો-
ઉંચો રવિમંડલ લાગે-અલંકાર અતિશયોક્તિ. અગ્રીત-બેલું માપ
મદી ન યાદાય બેલું; અસંખ્ય. કાળરૂપ કોષો. ધંદલત-અલંકાર
રૂપક.

૧૫-૨૮-૨૯ શાખામૃગ-માડની શાખા (ડાળી) ઉપર મુગની
ત્વરાથી ફરી શકે તે-વાનર. જ્યા નિપાત-માર્ગ ગયા. મોઝાર-[પ્રા.
મજ્જાર, સં. મજ્જ+અગાર (ન. બો. હી.); મજ્જ+કાર (૧.
હ. મુ); બ્દની ગ. મુઝારિ ']-માં; આ ચળ કવિતામાં જ વપરાય છે.

૧૫-૩૦-૩૧ મોહ પરબાવતો નથી-(સં. પરિ+મૂ હરા-
વડું) મોહ લગને હરાવે એ સંભવડું નથી. બાડબન (સં. મદુ-
બાડ) શાખાઓનો સમૂહ. કડાબૂદ-(સં. કટક કડું+ચુત બેડવું,
સંધવું) જેમ કડું સંધિલું કોષ અને લેમાંથી કાઢ નિહળી શકે નહિ
તેમ સમડ. ૧૫-૩૨ સરખ બાંધ્યાં તપે કષિ દિલ્લ-સરખનાં ડરને લીધે
તેનો તાપ લાગ્યો.

૧૫-૩૫-૩૬ કાલે છત્યાની સીતા મૂકે આશ-આ લીધી.

રામ અને સીતા બન્નેને સૂરખી લાગ્યું પડે છે. વાયક-(વાક્યનો વર્ણવ્યવચ)-વચન. મૈથલી-મિથિલાના જનકની પુત્રી.

૧૫-૩૮ પેરે—(સં. પ્રકાર, પ્રા. ધસાર કપરથી બનેલું ક્ષી વિંમરૂપ; બ્દ. ગૂ. પિરિ) ની જેમ. પશુ-વક્ત્રમાં હોમવાનું પશુ. પશુની પેરે...રામ-અલંકાર ઉપમા મોહ્યો...મહિશ-ઉપમા.

૧૫-૩૯ ખીત રામની...હસમુખી-અહીં 'હસમુખી મહારાજ'—એ ઉપમેયની ઉપમાન કરતાં અધિકતા બતાવવાથી વ્યતિરેક અલંકાર થયો છે.

૧૫-૪૦ ત્રિજટા—અસીક વારિકામાં સીતાને સાચવવા રાખેલી રાક્ષસી; ત્રાયણી છાત્રી એ સીતાની સારી સરજારા કરતી. જ્યારે ઇદ્ર-છતે સીતાને માયાથી રામનું મસ્તક બતાવ્યું ત્યારે એણે સીતાને આત્માસન આપી ખરી હકીકત હતી. ના હારે રામ મળે ત્રિલોક—ત્રણ લોક એમા થઇને રામ સ્કામે લહે તો પણ રામ હારી નવ નહિ.

૧૫-૪૧ કાલજીત-એણે કાલને છતેલો છે એવા (બહુશ્રીહિ); ખીલે પાક એકાતીત-[એક + અતીત (અતિ-દૂર+ફાત અધેક્ષા)] માયાથી પર, વેગળો. અખંધ-મુક્ત; સ્વતંત્ર.વેગળી-(વિ+ગતા) દૂર ગઇ.

૧૫-૪૨ રામના કૃત્રિમ મસ્તક બતાવ્યાની વાત મૂલ વાકિમહિ રામાયણમાં (સર્ગ ૪૭) એકંદર જણાવની સરખાત પહેલાંની છે; અને રાવણે અજમાવેલો એક સામ ઉપાય છે. સીતાનું આત્માસન કરનાર રાક્ષસી સરમા છે. રઘુવક્ત્રમાં પ્રેમાનન્દે આ પ્રસંગને સુખ વણું સાથે મેળવી દીધો છે. યુક્તકાંડ સર્ગ ૪૮ માં ત્રિજટા જ સીતાનું આત્માસન કરે છે; રામને તો સીતા એવા આવ્યાની કંઈ ખબર પડતી નથી. ' નિવારવા સીતાનું કુખ, રામે હસતું હીધું નિજ મુખ '—એમ લીંટી મૂકી કવિએ સુંદરતા આણી છે.

૧૫-૪૫ ગુણુતીતને શું માયાખંધન...અલંકાર વિરોધાક્ષાસ

‘ગુણાલીલને સચ્ચુ સ્વરૂપમાં માયાબંધન છે જ; તેથી વિરોધનો માત્ર આભાસ છે. ખગરોજ-ગરુડ. રામ વિષ્ણુના અલતાર હતા તેથી તેમનું વાહન અંહી આવે છે. તમે સૂતે સૂતો સ્વંસાર-અલંકાર અતિ-શયોક્તિ-અસંબંધમાં સંબંધ બતાવ્યો છે.

૧૫-૪૮ વાનરોએ હંકારે એ આજ લગાડી હતી તે રાવણે બરસાદ (પરબ) પ્રેરીને હોલવી લીધી. હુતાશન-દોષેહું એ અશન કરે છે, બાળી નાખે છે તે અગ્નિ.

૧૫-૫૦ જેમ શહુ તારામાં.....કપિમાંય—અંહી કુંભકર્ણને શહુ સાથે અને કપિ એ દેવના અવતાર હતા તેમને તારા સાથે સર-ખાંવા છે. અલંકાર ઉપમા.

શું અશક પહોંચો આવ્યો કાળ-ઉત્પેક્ષા. સે.—(સં. શતં પ્રા. સર્જ—) સો, સે’ કુંભકર્ણનું બારે વિકરાલ શરીર અને તેની હડવાની રાંધણી વહતિનું વર્ણન પછીની ટૂંકમાં આવે છે. રામાયણના આ પાત્ર સાથે હનુમાનની વ્યવહાર અને ચાલાકી સરખાવવા જેવાં છે. મહાભારતમાંનો ભીમ અને તેનું અંગમળ કુંભકર્ણનાં કેટલાંક પરાક્રમે સાથે મળતાં આવે છે. કુંભકર્ણના વર્ણન સાથે સરખાવો. ફરામ સ્કંધ માંનું પૂતનાના મૃત્યુ વખતનું વર્ણન—કડવું ૨૩

૧૫-૫૩ આ દંકમાંનું બીમસવર્ણન દમક્રમાટ ઉપખલે હેડું છે. શીર—(સં. રી અવાજ કરવો) ચીસ. બૂચ. કક્ષપદ-અગલની બખોલ. ૧૫-૫૪ વાટે—(સં. વટમન; પ્રા. વત્તા) રસ્તે, માર્ગમાં. હંસ—(સં. અહં સઃ) છવ, ખાત્યા. સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કડવું ૧૫ ‘હસતાં હંસ જ હરખે ચે’ડો, હરિભગિનીવદનમાં રે’ કડવું ૨૫ ‘હંસ લકી ગયા સરવ કોના, જવ કહાંબુ’ દુર્યોધન રે’; દસમ સ્કંધ. ‘નિજ સાધન બળે, એ થયો બ્રહ્મનો હંસ.’ પદ્યક ઉપર્યાની ન પડે પ્રીત-અંહી લડાઈનો આબેહૂમ ચિતાર ખડો થાય છે.

૧૫-૫૫ આ કડીમાં ગાદો નિષાલ રસ બવાઈ રહ્યો છે. ઓધ-
રાજા-(સં. ઝોય સમૂહ, વહેણ)-રેલા, નિંજાળા ૧૫-૫૬ વાળ્યો
હાલ-(સં. વંચ; પ્રા. વદ્યો) નામ નિશાન ન રાખ્યું; સરખાવો
મામેર કડવું ૭, હાલ વાળ્યો રે, ડોસીએ હાલ વાળ્યો રે '
ઉચ્ચાલ-ઉંચો ૭૫. ૧૫-૫૮ વિરજ-રજ વગરનો.

૧૫-૫૯ ખાળો-(સં. પાલ હપરથી) ૫૯ હપર. અંદીવી
હવે અતિશયોદિતવાળા મુન્દર વર્ણન હપર દ્વિતરી પડ્યા છે. કુંભકર્ણના
વિરાટ સરીરમાં મહોદા બેઠ બેવડું પેટ છે ત્હેમાં વાનરો કેમ ફેરા ફેરે છે
અને પરસ્પર અફળાય છે તે વર્ણન હાસ્યરસનાં છે.

૧૫-૬૦ હનુમાન જાતે કુંભકર્ણના હાથમાં આવીને પડે છે.
બાહી એ જમળ વાનર વિરાજ કુંભકર્ણના સપાટામાં આવે એમ નહોતો.
૧૫-૬૧ ઘાસ્યો-(સં. ઘસૂ) જળી ગયો, કાળીયો ક્યો. સરખાવો
નળાખ્યાન કડવું ૫-૧૫ ' ગાળ્યાં હરો હીમાળે અસ્થ, તે ઘસ્યો કમ-
ચંતીનો હસ્ત. ' ખમાસ. ૧૫-૧૨ વાડીવાળો-અયોઠ વાડી લૂંટનાર
હનુમાન; આ પરાક્રમ રાક્ષસોને બહુ ધ્રુવતું હતું તેથી ત્હેમનું સૈન્ય
હવે હરખાય છે.

૧૫-૬૩ હખ-(સં. કુક્ષિ). અફળાય-(સં. આનસ્ફાલ)
અથડાય; ખીને પાઠ ' અફળાય ' ૨૫૪ છે.

૧૫-૬૪ દુર્મધ વાસના.....બેઠ-અલંકાર પૂછોપમા પેટને
સાગરનું રૂપક આપવા માટે સરખાવો બાલજી હાંબરી પૂર્વ ભાગ ૫.
૨૮ ' કુખા હરી અતિ ઊંડું પેટ, મુનિ પીધું મહિરામજી બેઠ. '

૧૫-૬૬ ઉદર માંહે અજવાળું.....સોલ્લિત વહું-અંદી
અદ્ભુત રસ છે. નદીએ સોલ્લિત અડકું વહું-અલંકાર અતિશ-
યોક્તિ. જે-સ. પાર્શ્વેન હપરથી પાસિં, પાહિં પાધ, જે-એ રીતે
ઉત્કાન્તિ થઈ હોય એમ સંભવે છે. ન્યમ ઓહોદા ધરને.....અબ્યુ-
ન્યમ મહોદા ધરને અજવાળા માટે બારી અને છબ્બું હોય છે તેમ

કુલકર્ણના મોઢા અંધારા પેઠમાં બિંદુ પડવાથી બારી અથવા છત્તું
હોય એમ અજવાળું થયું. અલંકાર ઉપમા ભાનુ-સં. મજૂ આમથ
લેવો, ના ઉપર આવડું-ઉપરથી.

૧૫-૧૭—અંહી અતિશયોક્તિની પરિચીત્રા બતાવી છે. ૧૫-૧૮
ન્યમ કુન્નરને સાહે કેશરી-અલંકાર ઉપમા. કેશરી-સિંહ. ભધુ-
ભાથવી-ચરીરને સંગ્રામીની ન્હાનું કરડું તે.

૧૫-૭૦-૭૧ ટે—(કુણ્ઠિતમ્) જટ. કથિવધાસ...ભિરિ-
પતિ-આ ઉત્પ્રેક્ષા થયી મુંદર અને હૃદયંગમ છે. વાદભીષિ રામાયણ
યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૭ માં આ જ ઉત્પ્રેક્ષા સાંગોપાંગ નજરે પડે છે. ખાતુ-
એક વગેરે; એમ પૂર્વતના સિખર ઉપર વરસાદ પડે ને તેથી પૂર્વ
ઉપરની એક બેની ખાતુઓ ધોવાઈ ને રાતાં ઝાણ પડે તેમ-વિશાલ
કુલકર્ણના માથા ઉપરથી લોહીના રેલા ઉતરતા હતા.

૧૫-૭૩ પદ્મધે કહું—(સં. પદ્મજ) કવિતામાં લખું. અલં-
કાર-અભિમાન, અલંકાર. ૧૫-૭૪ પાદ—(સં. પાદ+આવૃત્તિ)
લાલ.

૧૫-૭૫ અસ્તક પદ્ધતિ કંપી ધરા—અલંકાર અતિશયોક્તિ.
જાંઠા ઉલ્લના પડયા કાંમરા-આ વર્ણન સાથે સરખાવો પૂતનાવધનું
વર્ણન-નયમ રસધ ક્ર.કુ. ૨૩ ‘ અહુ વક્ષા ઓપનાં ડાપરાં રે, પદ્ધતિ
સુરજ ધાય. ’ ૧૫-૭૭ વિપ્રે—(સં. ઠયપ્ર) અસ્થિર, અસ્વસ્થ. જ્યો-
ક્ર.કુ. ૧૭-૧.

ક્ર.કુ. ૧૬ મું.

આ માથાની સીતાવધનો પ્રસંગ મૂલ રામાયણ યુદ્ધકાંડ સર્ગ
૮૧ માં છે.

૧૬-૧ સેનપદ્ય—સેનનો માલો સમૂહ. આવૃત્તિ—(આ+વૃ)
૮

દાંડી રીધું. ૧૬-૩ સાચા તથા સીતા-અંહી આલેખ બનાવેલાં પૂતળાંથી ભૂતાં પડાય એવી હવા બતાવવામાં રાક્ષસોની હવા માટે ઉંચા અભિપ્રાય થાય છે.

૧૬-૪ આપ—(સં. આત્મા; પ્રા. જાપ્તા અથવા અત્તા) પૌતાપણું. સરખાવો અભિમન્યુઆખ્યાન ૪૬૩ું ૨૬ ‘અણ્યું’ વિષ્ણુ તે મૂક્યાં આપ, છે આગળનું આગળ પાપ. ’ અને રથુપર ૩. ૨૫-૩૪ ‘મંદોદરી વિદાયે ધણું, વળી અવની પછાટે આપ રે. ’ ૪૬૩ું ૨૮-૨ ‘મત કરી હવમ ૪૬૫ું આપ. ’

૧૬-૫ કારણી—(સં. કૃત્રિમમ્; દેવ્ય કારિમમ્), સાચી નહિ તે, બનાવડી. પતિત—(પત્-૫૬૩ું) નીચે પડેલા, પાપથી પડેલા. ૧૬-૬ જુગત કરતા સ્થાય-સે યુક્તિઓ કરતા હતા.

૧૬-૭ હનુમાનને સુરભ ઘડું—અંહી હનુમાનની સ્વામિભક્તિ બનિત થઈ છે. મોઢ પાખા જુગદીશ—રામનો મનુષ્યસ્વભાવ બતાવેલો છે. અંહી દેવનો નિર્વિહાર સ્વભાવ રામને માટે નથી વર્ણવાયો; અને તેથીજ રામચરિત્ર વધારે રસિક અને લોકપ્રિય થયું છે. વાક્યોબિને મન થજુ રામ મનુષ્ય હતા, દેવ નહોતા.

૧૬-૧૧ વાનરનો પેાહોલ્યો સ્વાદ—(સં. માત્તકં; પ્રા. પત્તડં ઉપરથી પુટ્ત; અને ભૂ. ચૂ. માં પુટ્ત)-ધન્ના પૂરી થવાથી સંતોષ થયો. બીજો પાઠ ‘અણેનો’ એમ છે; ભાં ‘યુદ્ધમાં બલિદાન મળવાથી હરખાતી મહામલી’ એમ અર્થ થાય.

૧૬-૧૨ પુરુષ પુરાણ—મહાંડમાં સૌથી જૂનામાં જૂનો, વિખ્ય. સરખાવો ગીતા. અ. ૧૧ શ્લો. ૩૮ ‘ત્વમાદિદેવઃ પુરુષઃ પુરાણઃ’ ૧૬-૧૫-ના સમાય પદમાં સંધ-એમ પદમાં આપો સિંધુ (દરીયો) સમાય નહિ તેમ-અલંકાર ઉપમા; બીજો પાઠ ‘સીપમાં ન રહે સંધ’ એનો અર્થ પણ સારો છે.

૧૬-૧૭ સુરભમંડળ લગે જઈને.....જાંચાન—અતિરથાશિત;

કડવું ૧૭-૧૮ મું.]

(૧૧૫)

સરખાવો હર્મયમંત્રી કૃત સીતાહરણ દ્રંઢ રટટ, રટટ. 'હર્મયમ્ ઉપરિ
બધ્નુઃ સુર્વં ધમ્મી તિહાં ભિક્ષુ' વામ્યુ, ઉદ્દણ્ન મિત્ત કેહું. '

૧૬-૨૦ અંહી રામનો મનુષ્યસ્વભાવ જ્ઞાનિત છે. રામ ઐક
પ્રાકૃત-પામર મનુષ્યની પેઠે નાસીયાણ વધને આ'વા હૃદયાર કાઢે છે.
૧૬-૨૨ આજે-પિતા' એ અર્થમાં જગ્ય દેરવ રાખે છે. લાડમાં પુત્રા-
કિકને 'બાપ' કહેવાય છે.

કડવું ૧૭ મું.

૧૭ ૨ આજુયા વાજા જે-ભવો કડવું ૧૭-૬. ૧૭-૪ સંન્યાસ-
સહમ કર્મનો ત્યાગ. ૧૭-૭ પરિશોધ-વિચાર, નિર્ણય. ૧૭-૬ મેષ-
નાહ સામર કેમ પીધો જે-સામર પીવો એ અસહ્ય અને અમા' હમ
કહેવાય; તેમ ઉદ્દણ્નને છત્તવો એ એટલુંજ દુર્ધંડ કાર્ય હતું. અલંકાર
રુપક.

૧૭-૧૧ આપ મળાયું-હેલ હપ્પ ક્યું. સાલ-(સં. કાલ્ય)
'ખંચતું' દુઃખ. આજ સીતા મધુ' રત્ન વામ્યુ' જે-માન હવે એમ લાગે
છે કે સીતારૂપી રત્ન હાથમાંથી ગયું છે તે બધું ત્હમે પાછું આવ્યું.

કડવું ૧૮ મું.

આ કડવામાં હર્મયમંત્રી પ્રત્યક્ષાના અહેવાલ ઉપરથી એની નીતિ-
મત્તાનો ઉશ્ચિ જ્ઞાત આવે છે. એક વડીલ લાઈ પ્રત્યે માન અને ટીક
આજ્ઞાપાલકતા, આમાર સાથેનો વિવેક અને માનસિક ધર્મચરણું કાણુ
મત-એ હર્મયમંત્રીના અખંડ છવનમાં, અને પાસ કરીને વનવાસના છવ-
નમાં એકસરખા નવલંક વારિત્રણું દુર્ધંડ રત્ન કાર્ય છે. કવિત વાચિક
અને માનસિક એવું અથવા શુદ્ધ ભક્તચર્યમત અને સીતા પ્રત્યે મુનિત્રા
સરખી સીતા માત' ના એવો પૂજ્ય અને પવિત્રભાવ-હર્મયમંત્રીના છવનમાં

ખાસ તરી આવે છે. સીતાહરણ પછી રાવણનું જગત સાથે યુદ્ધ થતું હતું તે વખતે સીતાએ કેટલાં કેપૂર, કુંડલ અને નેપૂર રામના હાથમાં આવે છે; રામ લક્ષ્મણને તે ગતાવે છે ત્યારે નૈમિક બ્રહ્મચારીનો ઉત્તર છે કે, 'નાહં જાનામિ કેયૂરં નાહં જાનામિ કુંડલમ્ । નૂપુરં ચૈવ જાનામિ નિત્યં પાદામિવન્દનાત્ ॥' બ્રાહ્મણી તરફ જઈ દષ્ટિએ એહં ન એધયે એવા હિન્દુધર્મસાક્ષના આદેશ પ્રમાણે વર્તનાર લક્ષ્મણના આ વાક્ય એકું સુંદર વાક્ય અન્યભાષાના સાહિત્યમાં ભાગ્યેજ હશે.

૧૮-૧ નાસા હોચ્ચન ઉપકૈ નીર-મંદી રામનો બ્રાહ્મણ બળ-હણ રહ્યો છે. રોહણી ગદ્ગદ્ વચાથી આંખ અને નાકમાંથી પાણી કાઢે છે. સહેલર-સરખા ઉદરમાં જન્મેલા તે-સાંકુ-સાઈ (બહુમીઠિ), મંત્રી-રામનો સલાહકાર. બીજે પાઠ 'સુમિત્રા બાપ'-સુમિત્રાનો પુત્ર.

૧૮-૪ જાનિત્યો કરી-ભૂલથી. ૧૮-૬ બહરીફા-બાર. ૧૮-૭ કમરણા થઈ-સાંભરી આખું. સુરતકે ખૂણી હતે છલપા બહી-ભૂલ વચાથી, અને મહા અનિષ્ઠ થયું એમ લાગવાથી ફાંત વડે છલને કચરી ભાલતી અટકાવી-આ સામાન્ય મનુષ્યવર્તન છે. સરખાવો અસિમન્યુ-આખ્યાન કહ્યું ૧૫-૧૮ ' નણ્ડે છલ કરી ત્યાં ફાંત રે, ભાલી કોથી તમારો કંથ રે. ' અધિક-બાધ કરેલું, નિષિદ્ધ.

૧૮-૮ દક્ષિણ અંગે કું, મધ્યે અવિનાશ, સીતા સૂતાં હાથી પાશ-અરણ્યમાં શશસની પીઠકે તેથી રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે જ સૂતાં. રામજી મદિરોમાં મૂર્તિઓનો અનુક્રમ આ પ્રમાણેજ હોય છે. સરખાવો રામરક્ષાસ્તોત્ર. " દક્ષિણે લક્ષ્મણો ચસ્ય વામે જ જનકાત્મજા । પુરતો મારુતિર્યસ્ય તં વન્દે રણુનન્દનમ્ ॥ "

૧૮-૧૦ બીજે પાઠ ' અજાન બાકુ લાંગા અત્યંત ' -આનન-હીવણ સુધી પહોંચે એવા લાંગા હોય; પણ મંદી પુનઃકથિતોષ આવે છે.

૧૮-૧૧ વિવેક લણો-સાસસાર વિચાર કર્યો. ૧૮-૧૨

મન હોય અંશક ધણું—કપટ વચવાળું કારણ ‘મીઠું
 [અ અંશક ધણું]’ એ વાક્યમાં આપ્યું છે. તેથી અલંકાર કાવ્ય-
 જાનકી નિમિત્તે લજ્જા શેઠ—પરપુરવનો સ્પર્શ’ ચવાથી જાનકી
 [અ નહિ કરી શકે. અરોહવાટિકામાં હનુમાન એધાળીની વીંટી
 [તા જાશે આવે છે ત્યારે કહે છે, “રામચંદ્ર મોઢા સમયમાં
 કંઈને આ તરફ આવી પડે એ છે: અથવા આજ પડીએ તકથી
] હો તો અંકારી પીઠ ઉપર બેસી જવ, હું સમુદ્ર જોઈને રામ
 હમને લઈ જઈશ.” ત્યારે સીતાજી પ્રત્યુત્તર આપે છે કે “એક
 મનો વચ તેમ કરે તો જોડા થાય; અને બીજું રામ સિવાય
 મનો સ્પર્શ અંકારાથી થઈ શકે નહિ; (રાવણના સ્પર્શ વખતે તો
 [ધીન-વિવશ હતી])”—આ ઉપરથી જણાશે કે હરેમણની કક્ષિત
 છે.

૧૮-૧૭ અંસર્ગ પાતક—સ સર્ગ-સ્પર્શસ્પર્શનું પાપ પાતક—
 [અં માટે] પાપ. સુમિત્રા-હરેમણની માતા. આશ્રિત-(પ્રાયશ્ચિત)
 પાપકર્મના ક્ષય માટે શાશ્વ પ્રમાણે કરવાનું કર્મ—જેને મનુસ્મૃતિ
 ચો નામ તપઃ પ્રોક્તં ચિત્ત નિશ્ચય લચ્યતે । તપો-
 વસંયુક્તં પ્રાયશ્ચિત્તમિતિ સ્મૃતમ્ ॥ ”

કડવું ૧૯ મું.

આ કરવામાં કવિએ ઇંદ્રજીતના વજ્રમંત્રનો પ્રસંગ વર્ણવતાં
 [અની જાવાવટ કરી કાવ્યમાં ખૂબી આણી છે. મૂલ વાક્યોદિ
 [અમાં ૮૭ આ સર્ગમાં આ કથા છે. યોર સુધના વર્ણન પછી
 [શિશર દ્રુતમારનો સ્વાસ આપણે લેતા હોઈએ એમ આ વાંચતાં
 છે.

૧૯-૧ બીજી પાઠ ‘સુનંદન મન ઉપની રણી’—આનંદ; સરખાવો
 વિદે:—’ સંજો સ્વામતમાં પ્રભુ છુટવતા, પૂરે તમારી ‘રણી ।’
 ૩૩-૧માણ.

૧૯-૧૨-૬ જાતિ-(યતિ) ચમ, નિચમ પાળનાર. વાહ્યાણ્-
(સં. વિમાનકં; પ્રા. વિદ્યાજડ) સ્થવાર. ૧૯-૭ આરકત-સ્થેજ
રતાસવાળાં. ઠરી પરિધાન-પહેરીને.

૧૯-૯ મગ-(સં. મુદ્ગ) એક અનાજ ને હવિષ્યાન્ન કહેવાય
છે. બાકળા-(સં. વાષ્કલ) બાફેલા મગ અડાં; સરખાવે કહેવત
'ભૂતને બાકળા નાખવા', અડાં સરસવ રાઈ મસૂર-આ બધાં
આસુરી દેવીનાં હૃતદ્રવ્ય છે.

૧૯-૧૨ ઈંદ્રજીત બેઠો..... મેરુ સમાન-મન અને આસન દ્વ
કરીને બેઠો. અલંકાર પૂર્ણોપમા. ૧૯-૧૩ અંહી વાનરચેષ્ટા હવિષ્યે
આબેદ્ધ બહુલી છે.

૧૯-૧૪ વણુસાડયા-(વિનમચ) બગાડયા; સરખાવે 'વણુસે
વણુસેવના યજી, નાપારી નરધારણા નહી ' છાંછ-(સં. સ્પર્શ; પ્રા.
છિવજ; હિન્દી છના ઉપરથી.) અરીચ; અશુદ્ધિ. પંશો-(સં. પ્રસૂતિ)
બે હાથના પંજા એકઠા કરીયે ને ને પોલાણ થાય તે.

૧૯-૧૫ પ્રેમાનન્દે અંહી હાસ્યરસની ઊંજ ઉરાડી છે. યુજના
મંલીર અને હાકણ પ્રસંગોની વચ્ચે આવાં વર્ણનો આપવાથી યુજવર્ણ-
નની એકતાનતા અને તેથી થતો કંટાળો જતાં રહે છે; અને ઉલટું
વર્ણનમાં વૈવિધ્ય અને રમણીયતા આવ્યાં છે. એક તરફ રાક્ષસ સૈન્ય
અને બીજી તરફ રામજી વાનરસૈન્ય સહામસ્હામો પડાવ નાખી પડયું
છે; હાથ ધરીકમાં ભેસભેર, તો ધરીકમાં ધીમી થતી ભય
છે. એ પ્રસંગને લીધે ભોતાભાવે સ્થેજ કંટાળો આવવા નેવું થાય
એટલામાં અંહી આપેલા વાનરચેષ્ટાના મનોરંજક વર્ણનથી યુજવર્ણન.
સાંભળ્યાનો શાક ઉતરી ભય છે. કેમરણુની માણ-જપમાળ.

૧૯-૧૭ શુકાચાર્ય-શૃંગુના પુત્ર અને જાનવોના ગુરુ. એમની
પાસે સંજીવની વિદ્યા હતી. એ મહોદય વિદ્વાન, યોદ્ધા અને કવિ હતા.
૧૯-૧૮ બીભે પાઠ હિયુનિત-મૂતપરિત્યાગ. પૂઠજે. (સં. પૃથ્વ; પ્રા. પ્રુથ્વ)
પાઠજી.

૧૯-૧૯ પરમાણુ-અણુ; વિશીષણુ રામનો ભેદ ન હોત તો રામને વિજય મળત કે નહિ તે યાં છે. અંદી તો 'ધર ફૂટે ધર અથ' જેવું થયું હતું. ૧૩-૨૧ બીંહયું-(સં. અપિનદ્ધ-પિનદ્ધ) બંધ હતું. બીને પાઠ બૂચું-(સં. પૂર-પૂરવું).

૧૯-૨૩ ૫૬ પ્રહારે ધરા ધમધમે-અતિસચ્ચાંડિ. આખી અણી-(સં. અણિ-ળી ધાર, કાર) જરા પણ ધંભ વગર; સરખાવો 'અણી ચૂકયો સો વરસ થવે' ૧૯-૨૪ વહે ઉતપાત-(ઉત્ત+પત્ ક્રાંત) > ફૂટી ફૂટીને, ઢળળી ઢળળીને લહતા. ૧૯-૨૬ રજુ રાખ્યું-અણી સાચવી લીધી; ઠટાઠટીનો પ્રસંગ સાચવ્યો; સરખાવો અભિમન્યુઆખ્યાન ઠહયું પર-૩૭ ' પછી ખટરથીએ રજુ રાખ્યું, બાણે આક્રોશ પરબન્ય. '

૧૯-૩૭ રાજા જી યુદ્ધ અંદીથી રાજ થાય છે. આ પ્રકારના યુદ્ધમાં રાજા પછી લેવું નિવારણ કરનાર બીજા રાજા રહાયું ફેંકાય છે અને આવી અભયપરંપરા વર્ણવવાનો કવિઓનો સંપ્રદાય છે. ક્રુસ્તીમાં જેમ એક કાવળી બીજી તોડ હોય છે તેમ અંદી હોય છે.

અન્યાજથી અગ્નિ વરસે લેવું નિવારણ પર્વનાજથી થતા વરસાદથી થાય છે. વરસાદના મેધનાં વાદળાં વિખેરી નાખવાને મેધનાદે વાયુ પ્રેર્યાં એટલે પવનના સપાટમાં વાદળાં વિખેરાઈ ગયાં. મુસવાદ પ્રેરતો વાયુ બોલો કરવાને લદમણે વાયુ બક્ષી રહેનાર સર્પને સંભાર્યા અને લેવું અજ ફેંક્યું. સર્પ પવન ગળી ગયા એટલે એ સર્પને નસાડવા ઇંદ્રજીતે સર્પના જન્મવેરી એવા ગરુડને સંભાર્યા. ગરુડાજથી સર્પ નહાસી ગયા એટલે ગરુડને ઉશ્કેરી મૂકવા લદમણે રહોડા રહોડા પથ્થર વરસાવનાર રોલાજ ફેંક્યું. એટલે એ પથ્થરને નિવારનાર વજ્રવું અજ ઇંદ્રજીતે ફેંક્યું વજ્રથી પથ્થરના ભૂકે ભૂકા થઈ ગયા. આ પછી રેવોનાં આપેલાં અગ્નિનો ઉપયોગ થતા મંડયો. લદમણના બ્રહ્માજ રહોમે ઇંદ્રજીતે રહોજ મૂક્યું. લદમણે વિષ્ણુવું અજ મૂક્યું (વિષ્ણુ આપવું એ અર્થમાં) તેના પ્રતાપે સાગરે પણ બલે માલ મૂકી. આટલે મુખી અભયપરંપરાવું વર્ણન છે. (દ્રંઠ ર૭ થી ૩૦) પ્રેમાનન્દે આવુંજ યુદ્ધ વર્ણન અભિમન્યુ અને પદ્મથી વચ્ચે વર્ણવ્યું.

છે. ભૂલેા હંડુ' ૫૧-૬૩ થી ૧૦ સુધી. ૧લી બોખા-
હરણુ' હંડુ' ૩૮ થી આ વર્ણનથીજ બરેડું છે. અન્ન—(અસ્
ફેંકડું) મંત્રથી ફેંકાતાં હથીવાર.

૧૬-૨૮ અમદવા-મગડાબા (અકર્મક). ઝિદિ કાપી નાખ્યા-
ઇંદ્રના વળે જિવા વખતા જતા પર્વતોની પાંખો કાપી નાખી હતી. એ
ઇંદ્રનું વળ મેધનાક લેને જીતીને લઇ આવ્યો હતો.

૧૬-૨૯ અંહી બેવા જેવું છે કેલકમણનાં અન્ન સાત્ત્વક (વિષ્ણુ)
અને રાજસ (બ્રહ્મા) પ્રકારનાં છે; ઇંદ્રજીવ રાક્ષસ હોવાથી તહેજે જમ
તેજસ્વી રુદ્રનું તામસ અન્ન, ચોળ્યું છે. સુત રાવણે-રાવણ સુત
ઇંદ્રજીવે; વિભક્તિને વ્યત્તવ થયો છે.

૧૬-૩૦ થી ૩૩ વિષ્ણુવાસની અસર પછે સુધી થઇ છે. અલ-
કાર અતિશયોક્તિ. ધીમાન—ભુદિવાળો. દેવરાજાન-ઇંદ્ર. કાકુત્સ્થ-
કુલદીપન-સૂર્યવંશમાં થઇ ગયેલા ઇંદ્રવાકુના પુત્ર કકુત્સ્થના કુલમાં
રામ થયા હતા-તેથી લેના વંશને દીપાવનાર. અલકાર રુપક.
પર્વણીએ ન્યમ થાપે સમુદ્ર-જેમ અમાસ અને પૂનમને દિવસે
સમુદ્રમાં બરડી આવે છે તેમ.

૧૬-૩૪ ' ઇંદ્રજીવ અકળાયો થયું, કો પાસે ન હીકું પોતા
તાલું. ' પૃ. ૪૮ થી ૩૪ થી ફેંકની આ બીજી લીટી હાપવામાં રહી
ગયેલી છે તે ત્યાં વાંચવી. કો પાસે ન હીકું પોતાતાલું—સરખાવો
સાતમે કોઠે આવી પહોંચેલા અભિમન્યુની સ્થિતિ-તાપીદાસકૃત અભિમન્યુ
આખ્યાન " અરૂંપરૂં શોધે તેણીવાર, જેને નહિ ન આવે વાહાર;
અકળાયો મન પેહેલી આરા, હવે જીમનો શો વિશ્વાસ. "

૧૬-૩૫-૩૬ ધનુષ આકરખી-(આ+કૃષ્ ખેંચડું) ધનુષ
ખેંચડું. પનો ખ થયો છે. ધારા જાણે જામકે વીજળી-ધરની ધારાને
અંતઃક્રમો ચળકાટ અને વેગને લીધે વીજળીની ઉત્પ્રેક્ષા કરી છે. વીજળી-
(સં. વિદ્યુલ્હતા; પ્રા. વિજ્જુલ્હિઆ; ૨૨૫ વિજ્જુલા.) શકે...
...ફાડશે-ઉત્પ્રેક્ષા. જાણાંકને ફાડશે—વંચાવતરણ વખતે બ્રહ્માંડમાંથી
હિંદ્ર પડ્યું હતું તે દ્વારા ગંગા નીચે આવ્યાં હતાં એમ કહ્યા છે તે ઉપરથી.

૧૬-૩૭ લોહ-હાલતાં. કપોહ-પાલ. મુખ સોજકળા સારી
આજ-મુખ તો સોજ કળાથી ખીરેલો ચંદ્ર જ્યેષ્ઠ કથા-એવું હતું.

૧૬-૩૮-૬૬ સુલોચના-રોપનાગની પુત્રી, ઇદ્રજીવની પત્ની. તે
સતી ગણાય છે. ઇદ્રજીવનું માથું બોળામાં લઈ એણે અગ્નિપ્રવેશ કર્યો
હતો. દોહતરામ પંડ્યાએ " ઇદ્રજીવધક્ષણ " નામનું મહાકાવ્ય
આ પ્રસંગ ઉપર રચ્યું છે.

કડવું ૨૦ મું.

ઇદ્રજીવધર્મી મંદોદરીના ત્રણે પુત્ર મરાવા; એમ ચવાથી એક
બહાદુરોઈ માતા ને વિલાપ કરે છે તે હૃદયને હલમલાવી નાખે ત્હેનો
છે. પરિણામે રાવણને એ વિલાપની અસર થાય છે ને એ ખીજવાર યુધ્ધ
ચડે છે.

૨૦-૨૩ વાંઝણી-(સં. વળ્લ્યા; પ્રા. વંજા) પુત્ર વનરની.
અથ હંકા ઉગ્ગઠ સમસાન-મલંકાર રૂપક. ૨૦-૪ જુમ ભણીતા-
જગપ્રસિદ્ધ. દુઃખણી-(દુઃખિની) દુઃખવાળી.

૨૦-૬ કુમુદિની પેદે કરમાણી-મલંકાર ઉપમા. ૨૦-૭ ખીલે
પાક છુલ્લિજાટ-મંદોદરી પોતાના પતિ રાવણને આવા ઠણ રાખે
ત્હે એ અજુગતું લાગે છે. ૨૦-૯ વાસવી સાંઝ-વાસવ-ઇદ્રે આપેલી
સાંઝ. હંસ-નરો કડવું ૧૫-૫૪. ૨૦-૧૨ સળકે રોષ, ધરા ધમધમે-
રોષ હાલવા માંડયા, પૃથ્વી ધૂળવા મંદ્રી; અતિશયોક્તિ. ૨૦-૧૩ ઉડે
રેણુ...થારો એક-મલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા. શોષિત સરિતા-નૂનો કડવું
૧૫-૧૩. ૨૦-૧૪ ભણુલ-(રણલ ઉપરથી જાણવલ્યમાન) ધીમ
ધીમતો અને શતો. અકલે અનલ...તદ્ગુણ-મલંકાર ઉપમા.

૨૦-૧૬ શરમહારે ઉડયા જેમ રેણુ-જેમ ધૂળના રમણુ ઉડે
તેમ-મલંકાર ઉપમા. શોહાવડ-૨૦-૧૯ (વજા+વર્ષ) ફરે દિશાએ
૨૦-૧૮ સાથે અનાથપત કથા-માથું સેવ રક્ષ-નેતા વનરનું ચક્રું.

૨૦-૨૧ માયું કપિહન...કહળી. અલંકાર ઉપમા. ૨૦-૨૨ ક્ષિતિતલ-
જમીન. પડછંદા (સં. પ્રતિચ્છન્દ)-પડયા. સરખાવો ન્હાનાલાલ,
'ઝીણા ઝીણા મેહ'નો તાસ:-'મીઠા મુદંગ પડછંદા રે' થયો રદ્દ.....
આવર્યો-કાપ રૂપી તમસ્-અલંકારને લીધે રદ્દ એવો ભવાનક થયો અને
એનું મુખ ક્રોધના આવેશથી ઘેરા હાલ રંગથી છવાયું.

૨૦-૨૪ જયમ બીલમાંહે...પાપણી-અલંકાર પૂણ્યોપમા.
છીલ-દર; સરખાવો અભિમન્યુ આખ્યાન કરવું. ૫૩-૨૨ 'એવે એક
શત્રુચાર્યે, મૂઠી મોટી સાંગ; સર્પણી સરખી આવી પેંઠી અભિમનને
અંગ.' '

૨૦-૨૬ શિતલ પદ...કણ્ઠ આ બધાં મૃત્યુનાં ચિન્હો છે; મૃત્યુ
વખતનાં શીત આવે છે ત્હેનો ઉલ્લેખ અંહી થયો છે. ૨૦-૨૮ આણ્ણ
બોહોણો-(સં. વિહીન; પ્રા. વિદૂર્ણ) પ્રાણ વગરનો. ૨૦-૨૯
સુવેણ્ણન-'જન' રાખ્ધ માનાર્થે વપરાયો છે.

૨૦-૩૦ સંત શિરોમણી-સાધુઓમાં પ્રેમ. છેદ-(સં. છિદ્
કાપવું; વિચ્છેદ-વણ આ કાવું ઉપરથી છે.) છેદ રેવો-સ્નેહ કા-
પવો, ક્રોધ રેવો, વિશ્વાસપાત કરવો. ૨૦ ૩૧ ધીર-(સં. ધૈર્ય)
ધીરજ. (અનદૃઢ-એ નામનો સુદેવખંડમાં પર્વત છે; ત્યાં ગમે પહેલો
વનવાસમાં મુકામ કર્યો હતો.

૨૦-૩૪ મત્ય-(મતિ-ય નો વ થયો છે.) બુદ્ધિ. પત્ય-
(સં. પ્રતિ+દ્ વિશ્વાસ મુકવો. પ્રતિતિ) વિશ્વાસ. માઠી-(મૃદુ,
મૃદુ કાવું) ખરાબ. ૨૦-૩૫ ગોઝારો-(સં. ગો+હત્યા+કાર)
મહા પાપી. ૨૦-૩૭ સુરતક પઠિયો આલા-મ્હોદ્દુ દુઃખ પડયું-
કરણી-(કૃ પાવનું નામ કરણ તેનું ત્રીલિંગ) આવશ્ય. સરખાવો
' કરણી તેવી પાર ઉતરણી '.

૨૦-૩૯ હોય કાણે પાપાણ્ણ કંઠણ્ણ.....માફ રૂદે-અહીં
વપમાનનો ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ બતાવવાથી અલંકાર સ્ફાર. સરખાવો.

દશમ સ્કંધ, નામદમન. ‘ હોય કાષ્ટયે’ પાપાણુ હીન, તેથી હીન છે હોહું; પણ દુષ્ટ છે કાળજી મારું, શું દેખાડું મોહોડું રે-સામળીયા ’.

૨-૪૦ આ હી અને પછીની હીની એક હીંદીમાં એક સંસ્કૃત શ્લોકનો સાવાર્થ કવિએ મૂક્યો છે એમ હવશય બધી પ્રતો ઉપરથી જણાય છે. એ શ્લોક લક્ષ્મીનાઓના દોષથી અગ્રહ છે, તે આમ હોવો જોઈએ એમ લાગે છે—“ નિર્ગુણે હિ શરીરે મે યક્મેવાદ્યુર્મુર્ત મહત્ । યદ્યત પતતિ લૌમિત્રે તત્સર્વ લક્ષ્યતે મયા ॥ ”

૨૦-૪૨ તો આજ કેમ અધર્મી થયો—સરખાવો. ઉત્તરરામ-અસ્તિ નાટક—જ્યાં આકાશપુત્રના અક્ષયમૃત્યુથી લેનો પિતા રામના સમ્બંધને માથે અધર્મનો દોષ મૂકે છે. અંહી હદમઃપુત્રના જીવનમાંથી પરિચીત એવા પ્રસંગો સંભારી સંભારી રામ એના સ્નેહ માટે બાંધુ સારે છે. આ નર્ણનમાં હરજીરસની રેલ રેલી છે, અને વાંચનાર રામના દુઃખમાં ભાગ લેવા મંદી જાય છે એટલું બધું વર્ણન સ્વાભાવિક છે.

૨૦-૪૫ દશમ રામને સ્વર્ગમાં હાંપી રામ લેખને કહેથીને કહે છે; અંહી કવિએ હરજી રસની હાં વાળી છે. ૨૦-૪૬ જડચેતન બધું અંહી રહે છે અને રામના દુઃખમાં સમભાગ થાય છે. સરખાવો દશમ સ્કંધ ‘દેવકીવિલાપ’-‘રોવાં વૃક્ષ જોળન હો’, કેવે બાળક બાહુમાં, રોવા હય હરતી હો, રોવાં નગર અંકુવાં-દેવકી રોતાં હો રોઇ પ્રભ આમની’-વૃક્ષને મનુષ્યની થેડે લાગણી થાય છે એમ રો. જગદીશચંદ્ર બોલે પૂરવાર હરી બતાવ્યું છે. ૨૦-૪૮ જલજાત-(જંતુ) જળચર પ્રાણી ૨૦-૫૧ શકયવિશકયા સમ્બંધે હાડી નાખનાર ઓપધી; મૃતસંજીવની. ભૂતો ૨૦-૫૮ ‘ વિશલ્યહરણી ’, ૨૦-૫૩ પ્રાતસ્-સ્કવાર.

૨૦-૫૭ આગબધો—આગબધી; પ્રેમાનંદ બીના અર્થમાં ‘બા’ બધું વાપરે છે. ભૂતો ચંદ્રહાસ આખ્યાન કડવું ૧૫-૬ ‘ મેં પાપણીએ પુન્ય ન કીધું, તો કષ્ટાંધો આવો સ્વામ; ’ અભિમન્યુ આખ્યાન ‘ પાપી રહો પ્રાણુ લેવા, ચેતમાંધો નવ હાથેજ. ’ ૨૦-૬૦ તિઃસે-(નિઃશય) નિશય હીને, નહી.

૨૦-૧૧ રજની મન—રાત્રિ થઈ. અંહી ‘ રજની ’ સ્ત્રીલિંગ
જતાં નપુંસકલિંગ વપરાયું છે. ૨૦-૧૨ સમૂળો—મૂળ સહિત, બધો.
તે પુષ્પવત્ત લીધો કપિરીસ-પર્વતને પુષ્પ સાથે સરખાવવાથી કુલ
એવો તે હલકો છે એવો અર્થ નિકળે છે. અલંકાર ૨૦-૫૬. ૨૦-૧૩
નિધન—(નિ+હન)—મૃત્યુ.

૨૦-૧૪ અંહી એક બોધક પ્રસંગ કવિએ મૂક્યો છે. અલંકાર
માટે સરખાવો બાળબલમાંવું વાક્ય ‘ Pride hath a fall. ’ ૨૦-૧૫
ખાવનપુરી અયોધ્યા—સાત શ્રેષ્ઠ આપનારી નગરીઓમાં અયોધ્યા એક
છે. ભૂવો—‘ અયોધ્યામથુરામાયા, કાશીકાશ્ચીઅવન્તિકા ।
પુરીદ્વારવતી ચૈવ સતૈતા મોક્ષદાયિકાઃ ॥ ’

૨૦-૧૧ તેણે સમે.....ફેરા ફેરે—અંહી કવિએ ભરતને દશરથ—
રામચંદ્રના રક્ષક તરીકે બતાવી લેના ઉદાત્તપણામાં ઉમેરો કર્યો છે. ૨૦-૧૮
ધરણ્યુ-ધરણ્યુ—પૃથ્વી. મિરિ-દ્રોણાચલ. ૨૦-૭૧ રાત્રિ મહારાની પીઠા
અણ્ણી—અંહી હનુમાનની સ્વામિભક્તિ અને સેવાધર્મની તીવ્ર લાગણી
જવલત મહારો છે.

૨૦-૭૩ રાત્રિ—(સં. જીરઃ) સંસ્કૃતમાં પુરિલિંગવાચક છે;
જતાં સુન્દરીમાં ‘ બાણ ’ ના અર્થમાં એવું નપુંસક લિંગ છે; અંહી
મૂળની ભતિ ઊઠી કેવાઈ નથી ૨૦-૭૫ અર્ધ વિસર્જન—અર્ધસ્વ થઈ ગયું.

કડવું. ૨૧ મું.

આ કડવામાં રામબાણની સર્વબ્યાપકતા અને રાવણની પરાધીન
સ્થિતિ બતાવ્યાં છે. સર્વ સંબંધીઓ દુઃખની વેળાએ એનાથી વેગળા
ભવ છે—હેનો પણ રાવણને અનુભવ થાય છે. તેથી જ મહોદરી અર્ધા-
ન્તરન્યાસથી કહે છે ‘ નથી નાથ ! કે દોહલે કાળ બાધી. ’

૨૧-૨ દશમુખ ફેરીને નવમુખ છાંડે—દશમુખ રાવણ, રામનાં
બાણ સ્હામે ફેરીને એમાં માંડી શકતો નહોતો. અંહી ‘ સ્ ’ અને ‘ નવ ’

સાથે આવવાથી અર્થનો ભય થાય છે; પરંતુ 'નવ' નો અર્થ નહારમાં થેતાં એ બાબત દૂર થાય છે. પતીત પૂઠે...તેવાં-અર્થહાર વિષય.

૨૧-૩ ઉદ્યાન-વાડી; ' ઉત્પત્તિ ' શબ્દ આ ઉપરથી બન્યો છે. ભોંયસં-(મૂમિગૃહ-મૂંઢવર-મૂંઢવર-મૂંઢવર-). મેડી-(સં. માદિ; મરાઠીમાં આજ શબ્દ વપરાય છે). અર્થ બેડી-પગથી. આગળ કપીને; સં. સ્વેટક ઉપરથી !

૨૧-૪ કુખલણે રેષ-(ત્યજ-ઘણવું ઉપરથી નામ ' ઢાળો '). મેડો આગળથી દૂર થવું. ૨૧-૬ આમ-(સં. મમ)-મમત. સરખાવો સુઘામાચરિત્ર ' માથે વણસે કામ, આમ ન મૂકીએ રે '

૨૧-૭ રામનાં બાણ સતી મંદોદરીની મર્ચાદા હાંડતાં નથી-એટલે બધા મંદોદરીના સતીત્વનો અને ચારિત્રનો મદિમા અંદો ધ્વનિત છે. ૨૧-૮ કુખ્યુધ લેડી-વિનાય બતાવે છે. લાખ્યા બોલ કહયા પ્રથમ. ભેદ ગીઠા-પહેલાં મનને સારા લાગે એવા શબ્દો ત્હમે સાંભળ્યા; હવે એ ત્હમને કહયા લાગશે. સરખાવો હવે લારવી, કિશતાળુંનાય 'હિત મનોહારી જ દુર્લભ વચ્ચ' તેમજ સુભાષિત 'અમિયસ્યાપિ પથ્યસ્ય ઓતાવક્તા જ દુર્લભઃ । '

૨૧-૯ કંઈ-(સં. કાન્ત; પ્રા. કન્તુ) નાય, પતિ. રમીયા. (શ. રમ) આડા, બહા. બીજો પાઠ રમી-(રાગ-કોપના અર્થમાં મરાઠીમાં વપરાય છે.) કયમ હરણ છતે.....સાથે-અર્થહાર વિષય. કુળર છત્યે કંઈ.....સાથે-અર્થહાર વિષય.

૨૧-૧૦ કાંઈ એક કાંઈ કાંઈ, સશુદ્ધભાડી-અર્થહાર વિષય. ભાલી લાજ કાઢી-વચન કદાચુકત છે. ૨૧-૧૩ સેજ સુતા-(સં. શપ્ત્યા; પ્રા. સેજ્યા) પયારીમાં સૂતા. સમ-(સં. સપથ અરબી કલમ)-સોજન. ૨૧-૧૪ નથી નાય કો દોહલે કાળ ભાથી-અર્થહાર અર્થાન્તરચાસ. સરખાવો કહ્યું ૮-૧૦ 'વાંઝી તે વેળાએ રે હો, વાહાકું જ નથી '

દશશુભ નિરશુભ કહેા કેમ ફરીયા-સપણે દશશુભ છતિ

મુખ વગરનાં કેમ ફર્ચાં એમ વિરોધ; પરંતુ ‘નિરમુખ’ એટલે પદી બચેલે મ્હોડે’ એમ અર્થ લેવાથી વિરોધનો પરિહાર થાય છે. તેથી અલંકાર વિરોધાભાસ. ૨૧-૧૫ છાંયડી પાથ-સરખાવો મામેરું હડવું ૧૩-હામેાદર દોશીનું વર્ણન ‘વાંધી પાથ તે અવળે આંટ રે’ ૨૧-૧૫; બાણનો ધા.

૨૧-૧૬ લાજ્યો.....અર્ધવાણી-અભિમાનીનું અભિમાન મંદોદરી આગળ પાસની પેઠે કતરી ભય છે; અને એના મ્હોંમાં હવે અર્ધ-વાણી શોભે નહિ. તેથી મંદોદરીના સખ જે મૂંઝે મ્હોંએ સાંભળી હે છે. ૨૧-૧૭ રૂઠો દેહ મૂકી ભયમ.....સપ્તશય-અલંકાર પૂછોપમ આ કંઠે કપમા, આગળ જતાં સર્વથા સાચી પડે છે.

૨૧-૧૮ ભૂંઝળ તણે નાદ.....હિમપાળ આરે-અલંકાર અતિશયોક્તિ. ૨૧-૧૯ આ દૂંઝમાં બે ઉત્પ્રેક્ષાઓ છે. ૨૧-૨૦ આજ્ય-ધી. ૨૧-૨૨ ઓહયાં ઉંઠનાં થમં કધિર મળતાં-અંદી બીભ-ત્સરસ છે. ૨૧-૨૪ શૂરને મુખ સંચાર હેતા-સ્દામિ મ્હોંએ લલતા. શૂંઝાર-(સં. યુષ્મતિ; પ્રા. જુઝ્ઝાર મૂંઝે.) મૂંઝાર. ૨૧-૨૫ મું પ્રહલે કરવા.....વેશ લીધો-ઉત્પ્રેક્ષા.

૨૧-૨૬ વપુકોધ.....ફરતો-તાવણના સરીર (વપુ)માં કોષ બાપી રહ્યો હતો અને તેથી બહુ કાળ હોય ત્હેવી એની મુખમંત્રિ થઈ હતી; અને એ ફરે તેમ મેલાડંબર ફરવાથી બહુ એ આકાશ સાથે ફરતો હોય એમ લાગવું. આ દૂંઝનો સરલ અર્થ એકો પ્રલભાં નથી જડયો. ૨૧-૨૭ કશામુંબેનો પર્વત રાય લાસે-અલંકાર ઉત્પ્રેક્ષા મુકામુખ બેવાં વદન-સ્પર્શ અલંકાર.

કડવું ૨૨ મું.

આ કડવામાં આપેલા યુદ્ધવર્ણનમાં ફરેક વરણમાં ત્રણ ત્રણ ચમક આવે છે; તે કપરથી ‘હંદ ત્રિતાલો’ એમ કહ્યું હોય એમ લાગે છે. હંદમાં અનુપ્રાસની ઝડપમઠને લીધે લક્ષણના વર્ણનને માટે તે બહુ

અનુકૂળ જણાય છે. ઘેર સંત્રામણું ધસમસણું અને ઉછળણું વર્ણન એકેવાસે વાંચી જઈએ તોયું છે. વર્ણનમાં, લડાઈયું ધમસાણું આંખ આગળ પ્રેતવદ્ધ કરવાનો શુભ છે; અને ત્યાંજ કવિની કલાની સફલતા છે. અભિમન્યુઆખ્યાનમાં પ્રેમાનન્દે ૪૪ મા કડવામાં આવા ત્રિતાલવાળા 'હંદમાંજ યુદ્ધવર્ણન કર્યું' છે; તે વર્ણન જા કડવા સાથે વાંચી જવાની અમારી ખાસ જાણામણ છે. યુદ્ધવર્ણન સિવાય દમયન્તીના સ્વરૂપ-વર્ણન વખતે પણ, પ્રેમાનન્દ નવાખ્યાનના ૨૭ મા કડવામાં 'નૃપલિમ્બ તનયા, રૂપ બનયા, રસીલી રંગ પૂરણા'—એ હરિગીતની ચાલમાં એ ચમકની અમત્કૃતિભર્યું વર્ણન આપે છે તે પણ આગુંજ સુન્દર છે.

યુદ્ધમાં હથીચારનો કડકડાર, ઢોડધામ, ધાવણની ચીસ, મારફાડ, કાપાકાપી વગેરે ધાય તોયું વર્ણન કરવામાં સખરો પણ એવા કઠોર અને હર્ષ જોઈયે. ઘેર સંધર્ષ જનિતો ખ્યાલ આપવા અયોધ બ્યંજનો, અનુનાસિકો અને ધ, ઝ, ઢ, ધ, જ એવા ફરેક વર્ણના બ્યંજનો વપરાય છે આમ રસ અને પ્રસંગને અનુરૂપ વાણીની રચના કવિઓ કરે છે.

૨૨-૧ સોંઠયા— (સં. સમુપદ્યોક્; મરખાવો દંડવું, દંડડું; અથવા સમુદ્ધ-સમુદ્ધ-સંવુદ્ધ-સોંઠ-સમુદ્ધ એટલે સૌથીની સમૃદ્ધિ-શુક્ત. ધૂર ચઢવાને 'સાંઠવું' કહે છે—' મીમાંષી બહરી સાંઠે જળ વાપકુ ખી મારે. ') સંઠાડવા; તેવાર થવા. કુમહંદ-ઘાડનાં ઘડ. ૨૨-૨ સુભક્ષ્ણ-ભાલાવડે, ૨૨-૩ અસ્થિ સૂરે-હાડકાં ચૂર્ણ કરે. ૨૨-ચુખે આર ભાખે—' મારો મારો ' એમ મુખથી બોલે. ૨૨-૫-૩ંડચુક-મૂડેહું ૩ંડ-ખોપરી, મૂડ-બેલાન. ૨૨-૬ વકારે—(સં. વિ+કૃ; વિકારય) યુદ્ધને માટે બોલાવે. પગે લીક-પગથી પકડીને ઝીંકી નાખે; પછાડે. હૈયે હીક આવે સરખાવો. અભિમન્યુઆખ્યાન ' ધસી મારે હીક, હૈયે આવે હીક, ઝીંક ખાતાં કોના છપ બયે. ' ૨૨-૭ ચત્ર તત્ર સર્વત્ર-મંહી ત્યાં ને બધે. ૨૨-૮ એકજ થાયે—એક જગ્યામાં આવી બચ. ૨૨-૧૦ જાજરી—(સં. જર્જરિત) વિખેરીનાખી; આખી ફરી નાખી.

કડવું ૨૩ મું.

આ કડવામાં રામરાવણનું આખરું યુદ્ધ વર્ણવાયું છે. વાલ્મીકિ
લખે છે, “ આ રામરાવણનું યુદ્ધ એટલે ગમન ગમનાકારં સાગરઃ
સાગરોપમઃ । રામરાવણયોર્યુદ્ધં રામરાવણયોરિષ ॥-” આ
અનન્ય અલંકારથી રામરાવણ યુદ્ધ એ જાણે ન મૂતો ન મનિષ્યતિ
એવું અદ્વિતીય કહેવાય છે.

૨૩-૨ કૌલંક-ધનુષ્ય; તેના ઠંકારની અસર આ કૂંકમાં અતિ-
અયોગ્યથી વર્ણવી છે. જોયો કડવું ૩-કૂંક ૫-૬-૭. ૨૩-૩ આતંક-
સૂર્ય. શતઅંક-સો કામ. ૨૩-૫ આરતી-સરસ્વતી. ૨૩-૬ નિર્ભર-
એને જરા (રૂખાવર્યા) નથી તે-દેવ (બહુમોહિ) ૨૩-૮ જન્મ પ્રકલે
.....૨૫૨૫-અલંકાર પૂર્ણપ્રમા.

૨૩-૧૦ રાવણના મારથી વાનરા સંગ્રામ, રામ અને પોતાની
મામ-ત્રણે મૂળને ન્દારી ગયા. કવિએ રાવણના પરાક્રમ અને શૂરાતનને
પૂરતો ન્યાય આપ્યો છે. એને માટે વખાણ કરતાં કવિ આટલ્યા નથી.
આ કૂંકમાં પહેલી લીટીમાં ઘ, ઘ અને બીજીમાં આમ, આમ સાથે
આવવાથી અનુમાસ નામનો રાજાલંકાર થયો છે.

૨૩-૧૩ શું પ્રકલે.....સમે કચી-પ્રલયના વખતનો જાણે અગ્નિ
(પાવક) ન હોય તેમ કોઈની અળથી કૂર લાગતી દુષ્ટિથી રામે જોયું.

૨૩-૧૬ વનચર-વનમાં ચરે તે, વાનર. ૨૩-૧૮ અંબેનું-અંબાનું,
માતાનું. સ્વાધન-આરાધન. ૨૩-૧૯ સોડનો ધા થયો સહોદર-
ભાઈ થઈને ભાઈને જ પા માર્યો; પેટમાં પેશી પાળી મારી. સરખાવો
કહેવત “ ધર ફૂટે ધર ભય, ” વિલીપણ રામના પક્ષમાં છતાં બોધની
ખાતર કવિએ એને આટલવરો ઠીક ચાળકો માર્યો છે. સોડ-(સં.શાટક)
વન; સરખાવો ‘ સોડ પાલવી. ’

કું ૨૪ મું.

આ કડવામાં અનુધાન અને તેની સાધનસામગ્રી કવિના વખ-
 ૥ કર્મકાંડીઓ જેમ વાપરતા તેમ કવિએ વર્ણવ્યાં છે. પ્યાનજન માટે
 નરો એ ઉપાયો થોડા છે તેવું હાસ્યરસથી ઉછળતું વર્ણન આપવાની
 અંહી કવિએ સાધી છે. એક સ્થાવી રસની પુષ્ટિને અર્થે બીજા
 ચારી જાવતું આલંબન કવિ વખતો વખત કરે છે, તેમ અંહી ચતુર્થ
 સરખાવો ઇદ્રણતયજન વખતવું વર્ણન કડવું ૧૬.

૨૪-૪ કદે કૌતક—(સં. કૌતુક) ઉપહાસ, મરહી કરે.
 ૧-૫ શુદ્ધ વચન આરાધન પ્રકારો-બૂરો કડવું ૧૬-૧૬ 'હસ યાજ
 મી મહી કાન'. નાના જાત-અનેક પ્રકારે સરખાવો 'નાના નારી,
 તપ્પલા લોકયાત્રા ।'. મૂક—(સં. સ્મય; પ્રા. મસ્તુ).
 ૧—(સં. કુર્ચ) દાદી. રંગડે—(કા. રજીદન સોહ કરવા; 'રંગ'-
 ૬ આ ઉપરથી છે.) ત્રાસ આપે, કુઝા કે. ૨૪-૮ મંદોદરીતું અપ-
 ન કરવાતું બીડું કડપનાર અંગ કેમ થયો તે બહુવા સાધન નથી.

૨૪-૧૦ અંહી શુદ્ધ વાનરોથી બળવાન પતિ સન્મુખ કેસ મહીને
 પમાન પામતી મંદોદરી સાથે દુર્ધૌધનસભામાં યુધિષ્ઠિરભીમઅર્જુન-
 ન્મુખ દુઃસાસનને હાથે અપમાન પામતી દ્રૌપદીનો પ્રસંગ સરખા-
 ૧ બેવો છે.

૨૪-૧૧ વીણું—(સં. વિર્ણલક; પ્રા. વિહલક-વિહાલક)
 [મણ; બોચીયાણું. વિનતા—(વનિતા; વન સ્નેહ કરવા)—મી; અંહી
 રવ્યત્યય થયો છે, અને વ, વ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ થયો છે.
 ધનાઈની માતા-અંહી વિરોધજી સાથિપ્રાય છે—ઈદ્રણત બેવા પરાક્રમી
 ની માતાની આવી સ્થિતિ ।—બેવો જાવ છે; અલંકાર પરિકર.

૨૪ ૧૨ રોષે ભરીયો—અંહી ક્રિયાપદને સ્ત્રીવાચક બહુવચન
 માડવાનો કાખડો છે. પુત્રસ્ત્રીઓની ક્યામાં 'મેઃપીયો જીપીયો હરીયો '
 વી રીતના પ્રયોગો સાબળાયે બીધે.

૨૪-૧૩ કવચ સંભળે...ટીકડી—અલંકાર ઉપમા; અંહી કવિએ સુંદર રૂપમાન દર્શાવ્યું છે. વાસ્તવિક પક્ષ યુક્તકાંડ સંજ્ઞા ૩૨ શ્લોક ૩ માં ' ક્રોશન્તી કુરરી યથા । ' એમ ઉપમા આપે છે. ટીકડી— (દિટ્ટમ) ન્હાવું સરખું થાંખી છે; એટલે ત્હેની પામરતા અને બલ-હીનતા અંહી ઉંડી અસર કરે છે.

૨૪-૧૪ શત્રુચક્રા—રહામા, વિરોધી પક્ષના હોવા છતાં; દેવને પક્ષ દયા અને ન્યાયવૃત્તિ હમેશાં રહે છે એમ આથી બતાવ્યું છે. સરખાવો સુદામાચરિત્ર ૩-૯ ' રાત્ર ચક્રા વિલાક્ષણે બધ, બધયા મી ભુગદીશ. ', ચક્રા—(સ્થા) ચક્રું ઉપરથી, બ્ધ. ગ્રુ. માં 'સ્થા' રૂપ છે)—હોવા છતાં. ૨૪-૧૫ તાપશ્વના સેવક—રામ લક્ષ્મણે વનવાસ કરેલો તેથી તાપસ. ૨૪-૨૧ મંદોદરીના ઉદ્ધારો કવિએ એવા સચોટ વર્ણવ્યા છે કે અંહી આપેલી ઉપમા એક પ્રકારની યદ્યપિ શુભતા વાધાની તથા.....તે બત માહારી ધાય—તીવ્ર અસર કરે અને રૂવાં ઉભાં કરી નાખે એવા એક સતીને જાળતા સખેડે અહીં મંદોદરીના યુગ્મમાં મૂકાયા છે. ૨૪-૧૭ ભુજનજ—બળ નાશ પામ્યું છે એવું એવા (અહુપ્રીદિ); બીજો પાઠ ' નિર્બળશઠ '—નિર્બળ થયા તેથી શઠ થયા.

૨૪-૧૮ નેત્રે—ચોર; કારણ કે રામલક્ષ્મણમાંથી કોઈ પણ પર્ણકુટિમાં નહોતું ત્યારે રાવણ સીતાને હરી ગયા હતા. એક સુસ્તક ..૬૪ સુસ્તક ધિઃકંકાર—અલંકાર માટે બ્ધવો ૬૬૫ ૧૫-૩૯.

૨૪-૧૯ અંહી અંબા અને વાનરોના સખેડો અતિ હીન છે. કોઈના ધરમાં રહેલી સ્ત્રીનો બીજો પુરુષ અંગીકાર કરે ત્હેમાં નીતિની ભાવના ખરેખર હલકી હોવાય; છતાં રામાયણ-કાળમાંજ આપણને બે દાખલા મળ્યા છે તે પ્થાનમાં લેવા યોગ્ય છે—એક તારા અને બીજા મંદોદરી. ધરુણી—(ગૃહિણી) સ્ત્રી. તારુણી—તરુણ સ્ત્રી. ૨૪-૨૨ અંહી કવિવિધમાં ચનારી વસ્તુને કવિએ દર્શી છે; અંગ્રેજીમાં ત્હેને Historic Fallacy કહે છે. ૨૪-૨૩ આ વલણમાં ઉપલી લીંટીમાં સુચવેલા પ્રસંગો ઉત્તર આપેલો છે.

કેડવું ૨૫ મું.

૨૫-૧ હસ આપ મંડલાકાર કીધાં-એ હાથમાં એક ચાપ (ખનુબ) એમ એકંદરે હસ ધનુબ એકી વખતે રાવણે ચઢાવ્યાં. મંડલાકાર કીધાં-ધનુબની દોરી ખેંચાય ત્યારે ત્રેણ આકાર થાય છે; સરખાવે કુમારસંભવ:—હામે શિવ સ્વામે એ ધનુબ ચઢાવ્યું છે તેવું વર્ણન કાલિ-દાસ આમ આપે છે.—‘દ્વર્ગી ચક્રીકૃતચારુચાર્ય’—સર્ગ ૬ મેથી. ૭૦. અખંડ શરની ધાર રે—આણની ધારા અખંડ—સતત વરસતી હતી.

૨૫-૨ સ્યામ, રામ અને સંજામ—દરેકમાં આમ, આમનો ઉચ્ચાર થવાથી સ્પૃતિરુત્તિ નામનો શબ્દાકાર થયો છે. મૈથશ્યામ—આરે યુગમાં ધર્મરાવતારના વર્ણુ ન્હા ન્હા કર્યા છે; સત્ય કરતાં કાપરમાં રહેજ ભૂખરો, તેથી ત્રેતામાં વધારે ઘેરો અને હલિયુગમાં તેથી વધારે સ્યામ—એમ પુરાણ કહે છે. રામ ત્રેતાની સરખાતમાં થઈ ગયા. ૨૫-૩ અંહીથી ઇંદ્રે મીઠલેલા રથનું વર્ણુન છ દૂંકમાં આપ્યું છે. આતલી—ઈંદ્રનો સારથી. ૨૫-૪ રથચક્ર....આજે મેલ રે—અલંકાર ઉપમા; સરખાવે શાકુન્તલમાં આ માતલીનાજ રથનું વર્ણુન, અંક કહ્યો. ૨૫-૫ પ્રથમ—(પૃથક્) ન્હા ન્હા. નવભતિ—મહિની નવ ભત છે ગીતાકારી—મીનાની કારીગીરીવાળું. મીનો—(ફા) કાચના બેથી યજ્ઞકંડી એક વસ્તુ.

૨૫-૬ કીકાર—સુંદર. તકીયા—(ફા.) અટેલવાની વસ્તુ; સરખાવે ‘શિખનાથ અનાથનકો તકીયો દય.’ વીજલ્લા (સં. લયજન;—પંખા. ૨૫-૮ ફેરવાળ—ફરી રાકે એવી. તુરંબ—(ત્વ. રાથી નવ છે માટે) ઘોડો. હીસારવ—(સં. દેષારવ) ઘોડાનો હજુ-હજુટ. ૨૫-૯ રવિમંડળ તા ચંદ્રમંડળ.....વૈમાન રે—અલંકાર ઉપમા. વિમાન—(વિન્માન વળન) જેનું વળન નથી, બહુ હલકું છે એવું આકાશમાં ફરવાનું વાહન. ૨૫-૧૦ ફરે દ્રષ્ટે—રામને ઘોડાની વિરુદ્ધ મહા આપવાને બીધે રાવણે ઇંદ્ર સ્વામું કરી નબરે જોયું. ૨૫-૧૩ આ દૂંકની પહેલી હાંટીમાં ૫, ૫ સાથે આવવાથી અનુપ્રાસ થયો છે. પદ્મ—અંહી સમર્પણવાવ બનિત થયો છે. હોય...ઈંદ્રરાય રે—‘ઇન્દ્ર’ પ્રા. કા. માં છે, તે ‘ઈંદ્ર’ને બદલે પ્રતની અશુદ્ધિને બીધે સેવાયું હાગે છે.

૨૫-૨૬ આ દ્વંદ્વમાં, રાવણના અવસાનને નજીક લાવનાર કુષ્ઠ મહાયોગદત્ત એ બ્રુવ (નિષ્ઠ) બાગ્યુ' હવું તે નીચેની દૃષ્ટામાં કવિ ગણાવી અય છે. વિશ્વામિત્ર-ગ્દોરા તપસ્વી હતા; પોતે ક્ષત્રિય રામના પુત્ર હોવાથી રાજર્ષિ કહેવાતા. એમને બ્રહ્મર્ષિ થવાની ઇચ્છા હતી. તે બાબતમાં એમને વસિષ્ઠ સાથે વાદ થયો હતો. એક વાર ઇશ્વર રામ પાસેથી પોતાના યજ્ઞના રક્ષણ માટે બાલક રામચંદ્રમણને એ માગી ગયા હતા. ત્યાં રાક્ષસનો વધ થયા પછી ત્યાંથી જનકને ત્યાં સીતારવંચરમાં એ ગયા હતા. રામચંદ્રમણને ખતુર્વિદ્યા એમણે શિખવાડી હતી. તેથી જ અંહી રામ એમણે રમણ છરે છે.

૨૫-૧૭ શિખના અન્થ રાખ્યા નહિ રે—બ્રુવો કહવું ૭-૧૬. શાપ છે નંદી તણુ—એક સમયે રાવણે પોતે શિવભક્ત હોવા છતાં નંદી-મવરણ' મોહું' એક હસીને કહ્યું કે “આ તો સાવ વાનરમુખો છે.” તેથી શાપ પામી નંદીએ શાપ દીધો હતો કે “ત્હારું મૃત્યુ વાનરથી નિર્માણ થશે”-બ્રુવો વાલ્મીકિ રામાયણ-ઉત્તરકાંડ સર્ગ ૧૬. શુદ્ધ-ભાન. ૨૫-૧૮ સંધ્યા સુમો-સંધ્યાકાળ રૂદ્રનો કહેવાય છે; દિવસ અને રાતનો એ સંધિકાળ છે. સરખાવો હિરણ્યકશિપુનો વધ વિષ્ણુએ નૃસિંહઅવતાર લઈને સંધ્યાકાળે જ થયો હતો. બ્રાહ્મ અમરત્યનું—રામે રાવણને મારવાને બ્રહ્માએ કહયું; એ અન્થ પૂર્વે બ્રહ્માએ ઇંદ્રને આપ્યું હવું અને ઇંદ્રે અમરત્યદ્રોશ રામને આપ્યું હવું. બ્રુવો વાલ્મીકિ યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૦૮. સીતાનો શાપ—શાપ ૨૫૪ શબ્દોમાં દીધેલો મળી આવતો નથી; છતાં એને મળતા સીતાના કહવાર મુંદરકાંડ સર્ગ ૨૨ માં જ્યાં રાવણ સીતાને પ્રમથી આપે છે ત્યાં છે.

૨૫-૨૦ રિષ્ટ-અનિષ્ટ-યોગ; “ રોગિણો મરણં ચસ્માદ-અન્યંભાવી લક્ષ્યતે । તલ્લક્ષણમરિષ્ટં સ્યાદ્રિષ્ટમપ્યમિધી-યતે ॥ ”. અષ્ટયોગે રિષ્ટ ઉપન્યુ—આઠ અપયોગ-અનિષ્ટ ધરીએ એકઠી થવાથી ધણું મોટું પરિણામ આવવાનું થયું. ૨૫-૨૧ રાવણે પોતાના બળના પ્રમાણમાં ભારે યુદ્ધ કયું; છતાં છેવટની અણીની વખતે એણે બધું બળ, શક્તિ અને (રાજાએ-) વિદ્યા નાશ પામ્યાં; અને રામનાં બ્રાહ્મ વાગતાં એનાં ગર્ભસ્થાન બેઠાવા મંડયાં.

૨૫-૨૨ એટલે રાવણ કળી ગયો કે હવે ' દિન પદ્ધત્યો; પદ્ધતી યદી; ' અને હવે જરૂર મહારો અંતકાળ આવી પહોંચ્યો છે. તેથી રાવણ પોતાનાં વીસે લોકાન વડે રામને ભેઠ રહ્યો; અને રામનું રૂપ પોતાના કુદયમાં લેવાયું. ૨૫-૨૩ જગતના હિત કારણે-રામને ધર્મવરના અવતાર તરીકેનું એક ખરું દર્શન એ હવું કે રામજનોના હિતની ખાતર (લોકોનાં જ હિતાય જૈ ।) દુર્જનોને હંડ દેવાનો હતો તેથી રામે કૃત્રિમ કોપ કર્યો (કોપે ચડયા ભુગદીરા રે).

૨૫-૨૪ પંખત—(સં. પશ્ચત્તિ) હાર; ઓળ. તોયે ના મૂકે ટેક રે-રાવણ એક વીરને જાણે તેમ છેક ઉવટ સુધી યુદ્ધ કરી રહ્યો હતો. રાવણ એક પ્રતિનાયક તરીકે મહાન યોદ્ધો હતો. એટલું ન્યાયના ખાતર કહેવું ભેધભે; આ સાથે સરખાવો અભિમન્યુનું ઉવટનું પરાક્રમ જ્યારે હાથ કપાઈ જવાથી એ પગવડે બાણ છાંટે છે. ૨૫-૨૫ આ દુઃકમાં પહેલી લીંટીમાં ઉપમા અને બીજીમાં ઉત્પ્રેક્ષા છે. મહામળ-જેને મહાં ગળે છે-કરે છે તેવો મસ્ત હાથી. એકંદ્ર-એક દંતુરાગરાજો; લડાઈમાં જોને એક દંતુરાગ (દંતુરાજ) માગી ગયો હોય અને બીજો એકલ રહ્યો હોય તેવો હાથી જેવો રાવણ શોભતો હતો, એમ ઉપમાનો લાભ છે. સરખાવો અભિમન્યુઆખ્યાનમાં કર્ણનો પુત્ર ધવાય છે તેવું વર્ણન-કહેવું ૪૬-૧૯ ' કર વિના ખિરાજતો, કુંવર મહાકાળભાથી; તે ધૂમનો રણ વિષે, જેમ હંત વહોલ્યો હાથી.' શું એક શૃંગે...રીસ રે-રાવણ હવે એક માયાનો હોવા છતાં બીજાં મસ્તકના કપાયાથી લાંથી રૂધિરની ધાર વહેતી હતી; તે માટે કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે બહુ કોઈ ગિરિના એક શૃંગ ઉપરથી જેકે જેવી બીજાં ધાતુઓ ધોવાઈ ધોવાઈને નીચે વહી આવતી ન હોય !

૨૫-૨૬ અમર-જેને મૃત્યુ નથી તે-દેવ. એક હસ્ત આવતી...ભાર રે-કહેવાય છે કે દુષ્ટ માણસોનો ભાર પૃથ્વીથી પણ સહેવાતો નથી. પૃથ્વી એનાથી ભારે મરે છે; તેથીજ રાવણથી દમાયલી પૃથ્વી, તેના મરણથી ભાર ધરવાને લીધે એક હાથ લેંચી આવી. ૨૫-૨૭ નારદ-(નરસ્ય ધર્મ નારં-તં દદાનિ સઃ-આનવધર્મને શીખવનાર) બ્રહ્માના માનસપુત્ર; તે મનુષ્યોને ધર્મને

બોધ કરતા. તે સદૈવ વીણા વગાડતા અને ઇશ્વરનું ગાન કરતા વિશ્વમાં ફરે છે. દેવતાઓને પરસ્પર અથવા ઋષિને કે રાબને સંદેશો પહોંચાડવા હોય છે તો તે નારદ કરે છે. એ કલહપ્રિય કહેવાય છે. શારદ-શરદઃ ઋતુમાં એ દેવીની પૂજા થાય છે તે દેવી શારદા.

૨૫-૨૬ અંતકાળે રાવણ...ઓળખ્યા-છેવટે રામને વિષ્ણુ તરીકે રાવણ ઓળખે છે એટલે ત્હેમનું સ્તવન ત્હેણે કર્યું. અંહી જયવિજયના શાપનો ઇલાનો સંબંધ કવિએ બતાવ્યો છે. ભૂલો સુનકાદિક-કડવું ૧; આ સાથે સરખાવો ગ્રાહ્યો સપડાયલા ગજેન્દ્રે ચૂંકમાં હમળ ધરીને કરેલી પ્રાર્થના. ૨૫-૩૦ આવાગમનથી છોડાવો-જન્મ-મરણરૂપી સંસારમાં આવડું અને જડું ત્હેમાંથી મ્હારો મોક્ષ કરો. શ્રુતિ છે કે એ બ્રહ્માને સાક્ષાત્ ભુવે છે તે ' ન સ પુનરાવર્તતે । ' આપો મૂળ હામ-અંહી વિષ્ણુના દ્વારપાળ જય અને વિજયને બ્રહ્માના પુત્ર સનતકુમારોએ કીધેલા શાપનો ઉલ્લેખ છે. પાંચ પાંચ વર્ષના ચાર ઋષિબાલકોને વિષ્ણુના અંતઃપુરમાં જતા અટકાવનાર જયવિજયને શાપ થયો કે ' ત્હમે રાક્ષસ થાવ; ત્હમે અંહી વૈકુંઠમાં રહેવાને પાત્ર નથી. ' પછી જયવિજયે પ્રાર્થના કરતાં શાપનો અનુબ્રહ્મ થયો કે મૃત્યુસેાહમાં ને વેરભાવે વિષ્ણુને (કે એમના અવતારને) બાજો તો ત્રણ જન્મમાં ત્હમારો ઉદ્ધાર થશે; અને ત્હમારું મૂલ સ્થાન પામશે; નહિ તો ને સ્નેહભાવે બાજો તો સાત જન્મ વહી જશે. " તેથી જયવિજયે વેરભાવે ભક્તિ માગી અને તે રામાવતારમાં રાવણ, કુંભકર્ણુરૂપે જનમ્યા હતા.

૨૫-૩૧ અહીં ' રીઝવા એટલે શીરા છે ' એમ કહેવામાં દેખીતો વિરોધ છે; પરંતુ તેમ કરીને મોક્ષ આપ્યો એમ ભણવાથી વિરોધ જતો રહે છે. ૨૫-૩૨ અહીં કવિએ રાવણના ભૂમિષ્ઠતનને બહુ સુંદર ઉપમાઓથી રાણુમાર્થ્યું છે. જેમ આખા નક્ષત્રમંડલ સાથે સૂર્ય નીચે આવી પડે, અને જેમ ગ્રેક પર્વત મૂળમાંથી ઉખડીને તૂટી પડે તેમ હંકારપતિ રાવણ રામના છેવટના બાણથી જગીન ઉપર પડ્યો (અલંકાર-ઉપમા). ૨૫-૩૩ અહીંથી કવિએ રાવણવધના સમાચાર ફેલાયાનું વર્ણન ધણાજ મોટા પણ સમીટ શબ્દોમાં કર્યું છે; આપણને સંભળતાં એટલો વખત થાય છે તેટલોજ સમય બહુ થઈ રહેતાં લાગે છે.

૨૫-૩૫ સંસ્કાર-અંત્યેષ્ઠિ-મરણ પછીના સંસ્કાર. ૨૫-૩૭ અહીં સારદ્રાબનો સંદેહ સામાન્ય વાંચકને પણ થાય છે. અહીં જે વાનરને સહ-વન કર્યાની કથા છે તેને આધાર યુક્તકાંડ સર્ગ ૧૨૦ માં છે ખરો; પરંતુ ત્યાં તો ફક્ત ઈંદ્ર તેમને જીવતા કરે છે જોડી કથા છે. અહીંનો પ્રસંગ વધારે સચિત્ત છે. ૨૫-૪૦ પાખ્યા સહુ લોક-લોક સાત કલા છે. ભૂર, કુવર, સ્વર, મહર, જન, તપ, અને સત્ય. સાસોની કસ્ટી પ્રમાણે તે તે લોકને પાખ્યા એમ કાવ છે. ૨૫-૪૧ મહાને કામ-મહાની આસપાસ. મહું- (ડા. સુવેઈ) મહું; સરખાવો અભિમન્યુ પાખ્યાન ક. ૧૫-૮ ' જુઓ કમાઈ આપણા કંચની, જે મહું મસાણથી આવડ્યું. ' ૨૫-૪૨ ભૂત-વાસના ક્ષેવર; કિંમ દેહ. રેહી-રેહના અર્થમાં; સરખાવો મુદામાચરિત્ર કડવું ૬-૮ ' કે કું ઉદર ભરાવું નથી, તેણે સૂઈ રેહી. ' જીવ ધસી-વાસના દેહ પોતાના ભૂતા ક્ષેવર પાસે ભમતો હતો તે ચેતન આવતા ફરી ક્ષેવરમાં કાબલ થયો.

૨૫-૪૪ ધીજ કરાવી-(સં. દિવ્ય) અધરી કસોટી કરી; જેને અગ્નિમાં નાખ્યા છતાં અગ્નિ બાળતો નથી તે પવિત્ર અણાય છે. સરખાવો મદસ્મૃતિ અ. ૮-૪૧૫ ' યમિન્દ્રો ન દદત્યમ્નિઃ સ જ્ઞેયઃ ક્ષપથે કુચિઃ । ' સરખાવો ક્યારામ, 'હો તો ધીજ પતીજ કર', શિવપિંડી કાથ ધરાવો રે.' ખીજે પાક 'કીજ' પ્રાચીન કાવ્યમાં છે; અને તે ઉપર નોટ છે કે 'સીતાને ઉપનયનસંસ્કાર કરાવ્યા; સ્ત્રીઓને ઉપનયનને અધિકાર છે '-વગેરે વિવેચન, એક ખોટા પાઠને લીધે ઉદ્ભવ્યું છે. વખતે એમને મળેલી પ્રતમાં 'ધીજ'ને બદલે 'કીજ' હોય તે બદલ ઉપરનો સુધારો કરવામાં આવ્યો હોય એમ સંભવે છે. સાખ પૂરો દસરથ રાથ રે-સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ થયા પછી દસરથ રાત્ર ત્યાં વિમાનમાં બેસીને આવે છે, અને સીતા શુદ્ધ છે એમ રામને કહે છે. (યુક્તકાંડ સર્ગ ૧૧૬). કેકેયીનો સાખ મૂકાવ્યો-કેકેયીએ રામને માટે વનવાસની માગણી કરી ત્યારે દસરથે સાખ લીધી હતો કે ' હું પુત્ર ભરત સહિત ત્હારો ત્યાગ કરું છું. ' રામના કહેવાથી એ રાખનો એમણે અનુમત્ત કર્યો. અહીં રામના ચારિત્ર્યું ઉદાત્તપણું બહુત મધું છે. જેનાં વચનથી પોતાને રાજ્યના મુખને બદલે વનવાસનાં દુઃખ લોગવવાં

પડયાં, અને સીતાહરણની આપત્તિ ભોગવવી પડી તેજ દેકેથી માટે આટલી બધી સ્નેહની લાગણી એક રામ જ રાખી શકે (સર્ગ ૧૧૬).

૨૫-૪૬ પુષ્પક વિમાન—કુમેરવું વાહન; તે રાવણે પોતાના બાઇ પાસેથી પડાવી લીધું હતું. લંકાથી અયોધ્યા પહોંચવાને એકજ દિવસ લાગે (જોડે સર્ગ ૧૨૧) એટલી એની ગતિ હતી.

કંડવું ૨૬ મું.

રાવણવધ પછી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને સીતા સાથે રામનું અયોધ્યા તરફ પ્રયાણ—એ જયા કડવામાં હહેરાઇ ગયું છે. આ કડવામાં કાવ્યનો કવચસંહાર છે. લંકાથી પાછા અયોધ્યા જતાં રામ, પોતાના કેટલાક ચિરપરિચીત પ્રસંગો અને સ્થળો પુષ્પક વિમાનમાં બેઠા સીતાને બતાવે છે. કુતમરામચરિત નાટકમાં લવભૂતિ કવિ પહેલાજ અંકમાં જે ચિત્રપટદર્શનનો પ્રસંગ ગેઠવે છે તેને ધણો મળતો છે. વાલ્મીકિમાં યુદ્ધકાંડ સર્ગ ૧૨૩ માં આ કથા છે.

૨૬-૨ પાળખંડના કીધી—લંકા અને રામેશ્વર વચ્ચે જે સેતુ બાંધ્યો હતો તે પાછો રામે તોડી નાખ્યો; તે એવા હેતુથી કે કોઇ બીજો રાત્રુ વિભીષણને લંકા ઉપર ચઢી આવી સંતાપે નહિ. રામેશ્વરમાં રામેશ્વરના મહાજ્યોતિર્લિંગની સ્થાપના રામે કરી હતી. વાલ્મીકિમાં સેતુબંધની કથા પહેલવહેલી આજ સ્થળે બાપેલી છે. ૨૬-૩ સીતાને શ્રીરામ દેખાડે—કુતમરામચરિત નાટકમાં લલમણ સીતાને ચિત્રપટ બતાવે છે; અંહી રામ બધું બતાવે છે. આજ્ઞાત વાહ-અજાણે રસ્તે; પંચવટીથી દક્ષિણમાં જનસ્થાન, કિષ્કિંધા, અને લંકાએ બધો પ્રદેશ રામ લલમણને અભિવ્યક્ત હતો; પણ પછી સુગ્રીવ સાથે મૈત્રિ થવાથી રામ, સીતાની બાળ કાઠડા કાઠડા લંકા પહોંચ્યા હતા. બીજે પાઠ ‘આ અયોધ્યાની વાટ છ’—અસંગત છે. વ્રજ્યમૂક-પર્વત, જ્યાં રામને સુગ્રીવને પ્રથમ મેળાપ થયો હતો. કિષ્કિંધા-વાલીની રાજધાની. ૨૬-૪ પંચવટીવન—રામ સીતા વનવાસમાં પાંચ વડની છાયા નીચે પર્ણકુટી બાંધીને રહ્યાં હતાં. જડામુશ-પક્ષી અરુણનો પુત્ર. એ દસરથનો મિત્ર હતો. ‘વનવાસમાં આજળ, રાક્ષસનો ભો છે તેથી પંચવટીમાં

રહેજે' એમ એમને એણે કહ્યું હતું. રાવણ જ્યારે આશ્રમમાંથી સીતાને ઉઘાડી જતો હતો ત્યારે રાવણ સાથે એણે યુદ્ધ કર્યું હતું. રામ સીતાની શોધ કરવા ત્યારે જ્યાંયુએ બધો વૃતાન્ત કહીને પ્રાણ મૂક્યા હતા. આશ્રમ નારી-રાખરી; એ લીલાડી હતી. પંપા સરોવરને કાંઠે માતંગ ઋષીનો આશ્રમ હતો ત્યાં એ રહેતી. કોઈ દિવસ રામ અંદીયાં આવશે એમ એને યવાથી, હમેશાં એ આશ્રમ વાળતી ને દુર્લક્ષ્મીદેવિ લાવી મૂકતી. વનમાંથી એ જોર વીણી લાવતી અને રામ આવે ત્યારે લહેમને ધરવા માટે બાબી બાબીને તે મૂકતી, કે રાજેને કોઈ ખાટું જોર આવી ન જાય. આ રાખરીનાં લાવસર્યાં એકાં જોર પણ રામચંદ્ર આરોધ્યા હતા. આ ક્યા અરણ્યકાંડ સર્ગ ૭૪ માં છે. શરણંગ-ઋષિનું નામ; વિરાધ રાક્ષસનો વધ કર્યા પછી રામ એમના આશ્રમમાં ગયા હતા. અગ્નિ-સપ્ત ઋષિમાંના એક; અનસૂયાના પતિ-હનાત્રવના પિતા. ચિત્ર-કૂટથી નિકળી રામ અગ્નિના આશ્રમમાં એમના સમાગમે આવ્યા હતા. ભૂલો અયોધ્યાકાંડ સર્ગ ૧૧૭.

૨૬-૫ ત્રિવેંદ્રીમંથ-ચિત્રકૂટ પાસેની મંદાનીની નદી; હાલની સરસ્વતી છે તે પણ હોય. ગોબિહિ નમ્ર-શૃંગેરપુરનો સિંહરાજ શુક એને ત્યાં રામ લક્ષ્મણ સીતા વનવાસમાં નીકળ્યાં તે વખતે રાતવાસો રહ્યાં હતાં. પછી બીજે દિવસે ગંગાની સ્કામે પાર ગુડે આપેલા નાવમાં બેસી એ ઉતર્યાં. હતાં. સુદક્ષિણ-સુતીક્ષ્ણ મુનિનો સમાગમ શશંગના આશ્રમમાંથી નીકળ્યા પછી રામને થયો હતો. ભૂલો અરણ્યકાંડ સર્ગ ૭.

૨૬-૬ ભરત-કેકેયીના પુત્ર; એ એમને મોસાળ હતા ત્યારે કૌશીએ હારથ અને રામને વનવાસ અને ભરતને માટે રાજગદી માગ્યાં હતાં; પણ ભરતે તો માદી ન સ્વીકારતાં નંદીઆમમાં રામની પાડુકાઓ રાખી અયોધ્યાનું રક્ષણ કર્યું હતું. રામને માટે એને આટલો બધો ભાતુમ્મેમ હતો. શત્રુધન-સુમિત્રાનો પુત્ર, લક્ષ્મણનો ભાઈ. હેં હેં કહી હેલામાં ઉઠ્યા-અંદી હમંબને લીધો યતો ત્વરાવિસથ કવિએ વર્ણવ્યો છે. ૨૬-૧૦ હાલ-(પ્રા. ઘટ્ટ) દુકાન; સરખાવો હડતાળ (હાટે + વાળાં). સમારે-(સમીકૃ) સરખું કરે, સુધારે. ૨૬-૧૧ તરીયા તોરણ-(સં: ત્રિકલ ઉપરથી) બરના પોલા સાંકાનું ત્રિકાણ પાડીને બનાવેલું તોરણ; અથવા

(જયઃ + તોરણ) ત્રણ ભવનાં તોરણ, આસોપાલવ, આંખો અને નારી-
ચેળી એમ ત્રણનાં પાંડડાંનાં તોરણ જ'ખાય છે (પ્રા. કા. ટીકા) નાટક-નૃત્ય.
નોતમ-(નવ નવું + તમ ઉત્કર્ષવાચક શબ્દ) વધારે નવું; અવનવું.
૨૬-૨૨ રાજ્યસામગ્રી-રાજની પદવીને ધટલી ને શોભતી સામગ્રી.
(અધ્યમપદ્ધતી સમાસ) ૨૬-૨૩ 'પુણ્યપવિત્રે'—એ શબ્દ લક્ષમણ સાથે
અથવા ભરત સંબંધ સાથે લઈ શકાય છે. ૨૬-૨૪ કોડે-કોડેથી, અભિ-
લાષ સહિત. કંઠક-સૈન્ય. ૨૬-૨૫ કુસલી લેડ-કુસલ સમાચાર. ૨૬-૨૭
અપવાદ શિરનો ભાગેજી-રામને વનવાસ મોઢલા બદલ અને દશરથ-
મૃત્યુના નિમિત્ત થવારૂપ અપવાદ બધે તે માટે ભૂલો-રામે દશરથની
પાસે દોષીનો સાબ મૂકાવ્યો છે. કાંડુ' ૨૫-૪૪.

૨૬-૨૧ લવકુશ મૂક્યા નંદીઆમમાં—સમતા બે પુત્ર લવ
અને કુશ બ્યારે સગર્ભા સીતાને રામે લોહાપવાદને લીધે કાઢી મૂક્યાં
હતાં બ્યારે વાદમીકિના આશ્રમમાં તે જન્મ્યા હતા. અંદીયી ઉત્તરકાંડના
કથા-મસંજનું સૂચન છે. હરિગુણ આમ-ધર્મવરતા ગુણનો-ચરિત્રોનો
સમૂહ. ૨૬-૨૨ કંઠવાં છવીસ—અંદી કાવ્યનું પૂર કવિ આપે છે; જેથી
દૂંકામાં વધધટ હોય તો પકડાય શકે. નંદાવતી-નંદરબાર; અંદી
પ્રેમાનન્દને રાજાશ્રમ મળ્યો હતો; તેથી જ એ લખે છે 'ઉદર કાળે સેન્યું
નંદરબાર.' ૨૬-૨૪ દેસાઈ મહેતા સંકરદાસ-કવિના આ વૈષ્ણવ
મિત્ર સંબંધી કંઈ માહિતી મળી શકી નથી. સંજોષે કથા કહી કંઈ
હુતી, પૂરવે તે મેં વિસ્તારીજી-હાલનું કાવ્ય મમે તો પ્રેમાનન્દના જ
પહેલાં રચેલા કાવ્યની દ્વિતીય આવૃત્તિ હોય; અથવા તો પરિશિષ્ટમાં
આપેલા પ્રેમાનન્દના પુરોગામી કવિ વજ્રવાનો રજુજી અને કવિ વિષ્ણુ-
દાસના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથકાંડના આધારે થોડે તે કથા વિસ્તારી હોય—એમ
બે સંભવિત અર્થ નિકળે છે. ૨૬-૨૬ બુધ અનુસાર—બુદ્ધિ પ્રમાણે;
અંદી નિરસિમાની મહાકવિ વિનય બતાવે છે. ૨૬-૨૬ આ દૂંકમાં
છેલ્લું પ્રોતાવજ્ઞાને માટે શુભાર્શિર્વચન છે. નાટકમાં ભરતવાદ્ય હોય
છે તેમ આ લાગે છે.

કવિ વજ્રયાદૃત

રણુજંગ.

- કંઠસું' ગુણસમુદ્ર મણુ સરસ્વતિ, પૂછને કહું કર ભેડ;
૧ છું: રણુજંગ લાંકાં કીધો રાધવ, ગાઈ' ગુણ પા ધોડ'— ૧
- ભનકી-કારણુ જન્મત ત્રિ ભણે, સાયર ભાંધી પાજ;
લીધા પેદિલો આપી લાંકા, ભોળવે છે આજ— ૨
- બોહોતેર કોડ છે રીંછ રાધને, કપિ પદ્મ અઠાર;
ત્રિકૂટ વીંટયો વાંનરે, આબ્યા અવોહા રાધ— ૩
- શેષ રુળકથો મુવ પ્રમકથો, અળવજ્યા રવિ અંદ્ર;
આગળ હાંક વાગે હનુમંતની, (ત્યારે) ઉમકથો ભડ ઇદ્ર— ૪
- સીતાછગર સેવખંધ ભાંધી, ઉતર્યો અણુજંગલ;
લાંકાખંડ તમે સુરમાજ રાધવ, રચ્યો મહા રણુજંગ— ૫

- કંઠસું' રાવણે ત્રિકૂટાયળ રાણુગારીયો, છાલું મેધાડંબર છત,
૨ છું: તે કાઠના કાંચરા ઉપર, રાવણુ નચાવે સુરપાત— ૧
- રામે સારંગનો ગુણુ' સજ કરી, પોંખીયા' વાળ તીર;
છત ભાંછને ભોમ પાડ્યું, જયો જયો રધુનીર— ૨
- આયો લરહર પૂર સાયરતીર ઉતરે રિ;
તળહી સાવર પૂર અવાધ, સળહી ભૂખે મરે રિ— ૩

૧ (૧). ૨ સીતા મેળવવા કપી છળ-કારણુ, બાહાનું. ૩ જરા
પણુ હુડયાન વગર. ૪ સારંગખનુખની ઠોરી. ૫ ફેંક્યાં.

તળ એક આંખલી કો વૃક્ષ, ત્યાંહાંથી આંખળો ડરો રિ,
વાંનર સમઢી ધાય, આંખળા પાછળ ફરે રિ— ૪

તળ રાંમણ કહિ એક વાત, હનુમંત વચન મુણોરે—

અગાર્થ સાગરે તોયં વૈરી ચ લંકેશ્વરઃ ।

વંચલં શાનરં સૈન્યં ન જાને કિં ભવિષ્યતિ ॥ ૧ ॥

હનુમંતો- પ્રકૃતિઃ સ્વસ્વભાવસ્ય ન માં મુઙ્ચતિ રાઘવ ।

વાચઃ અહં પ્રકૃતિ મુઙ્ચામિ પ્રકૃતિર્માં ન મુઙ્ચતિ ॥ ૨ ॥

કડકું માહાશ સ્વામીજી બળ જોલી કેખાડું—

૪ થુઃ કોહો તે આંહાંધો ગડગડું, ચમપૂરી લગડું;
આકાશ માંહી ઉતપડું, ૧ જઈ હંદ્ર કડાડું— ૧

સાત સાયર સિંધુ શોધુ, ગગન ને પાતાળ જ પેપુ;
.....રોષ કે હંખ હોયુ, ૨

મૂજ વીરને વરદાન જ એહેવું, વજ્રમે મોક્ષ અંજ દાખું;
અબધારમો હું રૂદ્ર કહાવું, કોહો તે હું કરી આલું— ૩

બધ બઢ જળ માંહે તાફું, ત્રિકૂટ કટકા કરી નાખું;
કોણ ધાય આડું, સ્વામી બળ જોલી કેખાડું— ૪

એમ કહેતાં રાંમ હરખ્યાં, અને હથી ગહેંધાર;
વાંનર સમજા હરખીયા, મન શાખીયા જીવાઠ— ૫

કડકું ત્રીન દિન બયો જીવવાસ, રામજી કાહો કરે રે;

૪ થુઃ રામજી પૂર્યો શોધત બાંણ, સાયર તળ ડરે રે— ૧

સાગર લે આકાશકો રૂપ, આઈ પાયે પયો રે;
તળ રાંમજી કહિ એક વાત, બાટજી બચન મુણોરે— ૨

- “તુમ હીયો બાકાણુકો રૂપ, જાટજી કાઠ પટોરે ?” ૩
- “અશુ તુમક હે સળ બ્હાન, તુમસે” કાઠ કહુંરે;
સીતા હરી ગયો રાવણુ રાવ, મેરો કહૂ ન ગયે રે— ૪
- તુકારે મુઝીવ હવમંત સાય, બેસી વિધ કરોરે;
પાપાણે બાંધો પાળ, સેન્વાઓ ઉતરે રે” — ૫
- જળ બાંધી સાવર પાળ, સેન્વાઓ ઉતરી રે;
તબ આયો લંકા હેઠ, રાવણુ કહૂ ન કરે રે.— ૬

- કંઠુ આવી કરી અંગદ બેઝયો, વિષ્ટિ કરે કાળ;
૫ મું: અંગદ જતો ત્યાંહાં ગયો, બંહાં હુતો રાવણુ તાળ— ૧
- ધીમઝા ધીમઝા ફટફટ રે ફોકડા ભેળડા ચોમડા
હારે તું સીતાને ચોરી લાવ્યો— ૨
- રામ લક્ષ્મણુ રૂકયા મારયો, તુજ કાઠરો ખાલ, તુ ખાસ ટોરી ૩
- રાવણુ આવડા છું હીસે, દશ અસ્તક કંઠકંઠવાડાં,
બાણુ ચોગાન રમયો કોયે ચઢયો, મહારાજા હોઠ દેયો,
ધારી ઉગાળરે ભેર વાંસે. ૪
- એક બલી સંકટ, બીજો કક્ષાપટ, ત્રીજો લંપટ ભેણે સીત ચોરી ૫
- આવડા રાવણુ છું હીસે બાપડા, રાવણુની મા કું બાન હુતી ?
અંગદ ઉતરે “મર્મ” રાવણુ મરે, કપિ કોપ્યા— ૬
- રાંચ કહે સાંભળે નગર આજુ,
જરડ બિશુક (શુ) અંક રાખી રહો,
રંક તું લંકામાંહાં કોહોણે વાસ્યો ?
સીતા સરખી ઝીને હારે લાવ્યો ? ૭

૭ બાળદાંથી—વાળથી પકડીને. ૮ વાંસે ચાળક મારયો. ૬ રાવણુની મર્મસ્થાન કોહવાં હવાં.

- કડવું મુહને ધરો હો લંક દીધી શીર સટે;
૧ કું: તો હું રાવણ ચરણો હટે— મુહને. ૧
- ગમ્ ગદ લંક રાજ્ય તિલ્લ સોણું, યુદ્ધ છાંટે તે વોધ જીઆ, ૧૦
સીતા રામ સરીસો સંગમ હરો, મૂળ વેકુંક ગયા— મુહને. ૨
- દશરથસુત કેદિ મુજ દાનવડા, રણવટ બાધાં બોલ રેદિ,
એકે બાંણે દશ શિર અળગાં તો તું રાવણા રામ કેદિ—મુહને. ૩
- મુખે રામ રત્ન એશી નાહી, તો રવિ રાશિ;
બે લાંડાર સોપું, નશ કામડે ભૂ ફાર—
શ્રી રઘુનાથચરણપ્રતાપ ચહ, રથે જીભ પસાર— મુહને. ૪
- સંદટ પડે ને રાવણ સંભાર, તો હું દીન ન લોકાડું;
દશ શીશ ધરનિર્માલ ૧૧ હે, અગ કેસે ચરણ છોડાઉં—મુહને. ૫

- કડવું એક સંકેતા તે વલો, ગયો શ્રી રઘુ પાસ,
૭ કું: એ મંદ્યુદિ કાંધ ન ભંણે, પાંચરો સર્વ નારા— ૧
- એક વાર રવિ કમતે કપિ, રઘુનાથજીને જન દહામા દીધ;
કમકયા રાવણ તણા હસ્તિ, લાંક હનુમંત કીધ— ૨
- રથી તુલા કપિ રઘુનાથ આમળ, બોલ્યા બોહોત પ્રકાર;
મુખીવ હનુમંત લક્ષ્મણ ભંજુવંત મળ્યા માણ ૧૨ ગ્યાર— ૩
- કના જડ જળે ભરયો, કાર્યું કનયો આપાડ,
અસુર બોસરયા ઇંદ્ર ત્રાઠો રંભા પાંચી ત્રાસ— ૪
- લંકા ગદ તળે મુરકાજ રાધવ રમ્યો મહા રણજંગ;
સીતલજે સેત બાંધી ઉતરયો અણસંગ— ૫

કડવું આઠસથી ચાર ઉતર્યું, ઈંદ્ર મોહ્યું વિમાન; ૧૭	
૮ મું: મનપવન ધોડા ભેડરી, એક મેવત ને બીજો રથામ—	૧
સૂત્રધારી વિશ્વકર્મા, જડાબા રથની ભેડ;	
નીલ્યા મણી લસણીઆ, પદ્મ રાગની કોડ—	૨
હર હરથો નેજો મીમથો, ને લસે લોહાં લીસ;	
રઘુનાથ પાત જ પરહતા, ત્રેહોકયા તથાવા ઈસ—	૩
રઘુવીર વીરાસન વાળ્યું, હળા સોલે સાથ;	
બહુ છત્ર માથે ઝળહળે ને ધ્વજ સહીત પતાક—	૪

કડવું બઠતર પેઢિયું જોસવું, હસે કસણે ૧૮હીર;	
૯ મું: તરકસ બાંધ્યું શોભવું ને હવો શુભ જગીર—	૧
મોજડી લાલ સુરંગ પહેરી, તેને જડથો જરદ જગાડ;	
કટિલંક ઉપર ઠારી, તેને જડથો કોડ જડાવ—	૨
કટિ ધર્યાં લાથા ને પૂંજ ૧૫ઝગટે, જોડા મી રઘુરાય;	
ટોપ આગળ ઝૂમ ઝૂમે, જાણે વીજ આપાડ સોય—	૩
તાકવી જાણે ત્રિકૂટ ઉપર, પૂજ્યા—પોખ્યા તીર;	
વીર હાક વાળે વજ્રટે તે સોસરાં સરીર—	૪
રાંમ છ નવાણ તરલ ને વદન રાવ, દેહ ધખીયા પ્રેમ;	
રાવણને ઘેર કોથો રાધવ, હરે અસુરાં હોમ—	૫
સારંગ ૧૬ સરજો અસુર આહુત ૧૭, શોભિત તે સોમપાન;	
હબે ઠીકે થવા, પોતે તાં જજમાન—	૬

આ ઈંદ્રચવણન સાથે સરખાવો પ્રેમાનન્દ ' રઘુવણ ' કડવું ૨૫ મું. ૧૪ હસોએ હીર-રેશમ કડવું. ૧૫ ખીજાં. ૧૬ બાણ; અંદી રણવું મજા તરીકેનું ૨૫૬ કવિએ કહ્યું છે. ૧૭ આહુતિ પડાવ નાંખ્યો; આવણી કરી.

ત્રેત્રયાં ત્રંજક ઢોલ ઢમઢયાં, કપિ દે મેહેલાંજી;
સુગ્રીવ અંજક થોડા બંજુવંત, હનુમંત સુષેજી સુભજી. લ'કા.

કહણું એકવારક રાવજી રધુનાય સાંઢામું, દેવરાબ્ધું મેહેલાંજી;
૧૦ જી: મયાંણી ૧૮ તેડાવીઓ મઢયા સોદ્દર સાંઢાજી પલાંજી—
૧૯જીક ભમરો પદ્મપંખો, ગવાસો ને બાજ;
ભંપારાવમ માંણીક મનસખો; ત્યાંહાં હંસલો હંસરાજ—
વેતાલ વાલો વાંનરો, ભાવતો ભવણું મૂલ;
યુગમોહન જગજ્યોત જયદેવ, મહરકંઈ કપોલ—
મહારેવ હરજ્યોત દિનકર, તિલક ટોપ ટટાર;
કનક કથીપો કટિખજ, ભાંહાં ગંઢરે ઝમકાર—
નીલકંઠ સામેર સલ્લો, અન્ડાલો આંખીઆર,
પદારથ પીરોલો પાંખરો, ત્યાંહાં નવલખો નલીઆર—
ચિત્રાંજક ભંચલ ચડવડો, વેગરો જપલો આંજી;
હીરસેન હીપક હરમણી તે, રાજ પાજ પલાંજી—
એક કહણ અણુભંજ અઢારે, મુગરાજ મોતી ઠોઢ,
થોડેરા થ થણા મૂલ મનોહર, ચંદ્રમણી ચઢાર—
યુગમોહન ને યુગજ્યોત જયદેવ પદારથ પલાંજી;
બે કોઢ પીળા પવનવેળો પાખરીઆ બોરી આજી.
બીજ પાવમેના રાવરંજન, સુલજી શણગાર;
સરમોઢ જંજુદીય જમલા, આંણીઆ અણુઆલ.
મીપાજ પાસ બે કોઢ છે જેવડા જાવન વીર;
તેજ તે સોઢે અતિ ભલા બજે મળે ચંદ્ર થે હીર.

૧૮ થોડાનો ઉપરી. ૧૯ અહીં થોડાની બત ગણાવી છે; સરા
મેમાનંદ-‘રજુચજ’ કહણું ૬ કું.

- પાંચરે કોઠ પાટીઆ ઉતાર છે, ઉદ્વલતને અવીધાર;
કાળરા ત્રણ કોઠ છે, કુંભકરણને મોઠઘાત. ૧૧
- સાખ ધરણ માંડવ મોઠ, લેણુ દેઈ તું આવ;
અમાર આટો જોલજે તેને અકોઠા તું દેવ. ૧૨
- હરડા કાળા બોરડા, તીલુઆ હરડા હાઠ;
આંધાવરણ મણીસરા, માંહે તુરી તેજે ઘાટ. ૧૩
- બોરીઆ જોહેતેર કોઠ છે, તે જમાઈએને આપ;
રંજુથંબલે રજુથંક તેણે રીંછ પાખર ઘાલ. ૧૪
- ઘોડારના ઘોસ વેહેલીઆ તે સોલ કોઠ રણુગાર;
પલાંણુ ઘોડા રથતણા તે પાખરા રણુ જોલ. ૧૫
- બરણો સીંચાણો, સર રાહુઓ રણુગાર;
ગીરીવાંણુ ગઠમાંદિ છે તે સીંઘા સીતેર હબર. ૧૬
- હંસજમલો હાચીઓ આખડ ચીત્રા ભેડ;
એ આપર એકા સૂત છે, તે માહરે રથ પધોર. ૧૭
- કેલાસીથો મુને મનવેગી, મહાદેવે મોઠકથો છે કાલ;
સજ કરી માહારે સૂત આંળી, પેલા હામીને આવ. ૧૮
- તેર કોઠ તાંબ તથેડીના, હસા કુંભરા આપ;
હસ કોઠ કાછી કરી થો રથ, ચઢીને તું ચાલ. ૧૯
- અરળી કોઠ અઠાર છે, આપ અસુરાંરે છેડ;
એક કોઠ ઉના અરળી પાખરી પાલા દોર— ૨૦
- બલી તણા બાર કોઠ છે તે જત્યા મોહોણે નવિ બય;
તે વઢે વરાયે વેલુ થાય, જે વસે પાતાલ માંલ. ૨૧
- થંદ્રના ચોવીસ કોઠ છે, તે જલ શીતલ બત્ત;
પ્રગટયા અગ્નિને આ હોલવે, દિવસ ફેડી કરે રાત્ત. ૨૨

૨૦ અંદીથી પ્રેમાનન્દ-રણુચણના સાતમા કડવા સાથે સામ્ય છે.
૨૧ ભેડ (૧). ૨૨ વિલંબ.

- અર્કના આડચીસ કોડ છે, તે તાં આણી લદાર,
જયવિજયે પૂરા પાખરીને, સુખાસન સણુગાર. ૨૩
- પવનના પંચવીશ કોડ છે તે પાટે પર્વત શુંમ;
સાત કોડ શુકાચાર્વના તે માચારૂપ તુરંગ. ૨૪
- આઠ હજાર છે ઇંદ્રના ચ્યાર ચ્યાર ચમર બધાવ;
બાકીશ માર્ગે જાએ આવે, તે પખાલા પધાણ. ૨૫
- ચમ તણા ચાર કોડ છે, તે જાણે કાલિંદ્રી કૂપ;
દીસતા જાણે કુંજરા જોતાં યાચ જળરૂપ. ૨૬
- લક્ષે ઘોડે ચઢયો રાવણ, સગ્યા સર્વ સણુગાર;
પંચ રત્ન ઘોડા પાખણા, તેહના વર્ણ કોડ અદાર. ૨૭
- વખાણુતાં વઢી વાર લાગે, વાત કરતાં કૈર;
પદારથ ઘોડા જાઠળ્યા, જાણે પર્વત મેર. ૨૮
- જળધટા સાયર ધમેધમે, જોવા સહસ્ર કોડ સુંદાળ;
નેજ અંબાદી હલકે અંકુશ હાય કુંતાર. ૨૯
- જયમ જયમ હઠા ત્યમ ત્યમ હરી મોહકયા રાજદાર;
ઝગહજે માણીક મે મોલી, હેથે વેજવંતી માલ. ૩૦
- પદારથ ઘોડા પાઠળ્યા, જાણે અર્ક કોટિ ઉલોત;
મખીઆરડે માણેક જડયાં, સાંકળ્યા સૂતાજ્યોત. ૩૧
- ચમર ચાંપ્યાં ચુખા ચંદન, પૂજ્યા રેવંતરૂપ;
મૃગમહરૂપ ચંદન આરતી, તાંહાં હોય નાંના લોભ અનુપ. ૩૨
- હસંતો રવિ હાથીઆ હોયે નચર મોઝાર;
હનડે વીખડે ગીત ગાયે વડે રાજદાર. ૩૩
- જણુ સાલીન સ્વરૂપ હીસે રાવણુ પેહિરે જણુ;
વીસ લોખન ઝડે પાવક, ઝગહજે કચવીણુ. ૩૪

૨૩ જૂવો રણુચક્ર કંડવું ૭-૧૦ માં પ્રાચીનકાવ્યનો પાઠ. ૨૪
આવડ. ૨૫ કસ્તૂરી.

દશ લાખ મણ્ડનું શીલું બમતર, પેહિરયું સખળ શરીર;	
અમમ્મે મોતી ઝમે માંણીક, ઝમે ઝાઝૂ હીર.	૩૫
ઝડા હથરોટા ટોપ ટટાર લાખા નાનાં જ્યોત્ય;	
તેણિ તેજ આકાશમાંહે બલ્લે અર્ધ કોટિ ઉઘોત.	૩૬
મોજડી લાલ સુરંગ પેહિરી, જડયો જરક જગાદ;	
કરી લઈ ઉપેરિ કઠારી તેણિ જડયો કોડ જડાવ.	૩૭
કેઠ કઠારી હાથ લાલો, ખંધ ખેડોરડે ભેડ;	
ઝડા મુદગર સજી કરી ત્યાંહાં પટા ને પાધેર.	૩૮
શંકુ દર્શન પાસ અંકુશ, વીર વરકશ માંન;	
ખસે નેભે મીમચો, ત્યાંહાં મૂક કરી કમાન.	૩૯
છત્રીસ આયુધ ઉચક્યાં તેણિ આંણી ધાર અમોધ;	
મૃગમદ ચંદન આરતી ત્યાંહાં હોઈ નાના ભોગ.	૪૦
ચૂઆ ચંદન આરતી, ચુક કરે શુકાચાર્ય;	
મોતીડે યાજી ભરી કરીને વધાવે નિભ નાર.	૪૧
અંગના કરે એવારણાં, ને ધણી દે આશીસ;	
રણુજાંજી છતી આવલે, છવલે કોડ વરીસ.	૪૨
આવે ઇંદ્રની અપછરા, કરે ભાંમણાં આશીસ;	
આવે દેવની અંગના કહે છવલે કોડ વરીસ.	૪૩
બ્રહ્માની સાવિત્રી આવે, કરે ભાંમણાં આશીસ;	
રણુજાંજી છતી આવલે, છવલે કોડ વરસ.	૪૪
૧૭ભેક હાથ ચંચલ ચાબકા, બીજે હાથે લિંદીમાલ;	
ત્રીજે હાથ દે દેખાંમણી, કરે કટકના ભાગ.	૪૫
ચોથે હાથ કમાન સાહી, પાંચમે બરછા સોચ;	
છઠે પુસ્તક વાંચે હિ, સાતમે દરખા લેવ.	૪૬

૨૬ હાથ. ૨૭ અંદી સવણના વીસે હાથની પ્રવૃત્તિ ગણાવનાથી અમત્કૃતિ આવી છે.

आठमे त्रिदश करे नखवट, नोमे साही लगाम;	
इशमे ते साही स्मरणीर, तेछे जये शिवजुं नाम,	४७
अगीयारमे तेउ घोड़ने, दे सीजांमख सुध;	
आरमे तउआर उवाही, ते करवाने गढाबुद्ध.	४८
तेरमे राय सले भूपल, यैदमे लरणी सार;	
पंनरमे घोड़ने गोठले, आधा बुद्ध करवा धार.	४९
सोदमे भूछे ताये दे, सतरमे करे बमरनो पाय;	
अठारमे तेउ घोड़ने, आधा बुद्ध करवा जय.	५०
सर्व आबुध जेम धरयां, जोगणीसमे धावे तीर;	
वीसमे साहो बीनखो, जेवो मुसठ सुधीर.	५१
इश भरतठ वीस ढाय इडा, वीस छोचन सार;	
वीस अवछे जमे मुकता, वीस विधना डार.	५२
रावलुनो भृगार मुंदर, बछुयो कडि निज भर्म;	
रावलुने घेर सर्व हुण, पख जेठ नोढोतो धर्म.	५३
रावलु पूछे रे भंढोदरी, ठुं कडि मुज साची वात;	
हुं छणुं के नढीं छणुं, ते कढो साक्षात्	५४
भंढोदरी कडि सुख रे राखा, साखं हकुं ते सार;	
लोकायारे जेम कडि, धर्मो जय निरधार.	५५

श्लोक.

हृषभमीं रघुनाथोऽस्य, अधमीं दशकंदरः ।

पर्य वदंती लोकानां । यतो धर्मस्ततो जयः ॥

२७ रांमछ बांझ ने आपल पाधरां रे, बांझ साबे वक्षमख वीर—
सुख हो राखा रे—

सीताने आपी रांमछने पाये पडो रे, जेम कडे भंढोदरी नार—
सुख ५७

વાંઠાં ધનુષ ને સરીવા પાધરા રે, વાંઠાં વાનર કેરાં પૂજા; સુવચ પદ
વાંઠાં તે વાંઠાં રે સુગ્રીવ સજીવો રે, વાંઠાં રઘુનાથજીની મૂજા; સુવચ
વાંઠાં નાચ ને હોર પાદરાં રે, વાંઠાં આગેર જાંઘી પાજા. સુવચ. ૬૦
જેણે જલ ન તરયાં તુંબડાં રે, ત્યાંહાં સમે વાઘાં પાપાજી. સુવચ. ૬૧

કહ્યું ૭૭ હઠ જાંઘો આજી વાર, હઠીલા રાણા રે,
૧૧ મું. તાહારા કહઠમાંહિ હીસે છે વાંઠી વાત, સાંભળ હો રાણા રે. ૧
નિશીપજી બાધ રામજીને જલ મળ્યા, તેને આપ્યું હંઠાનું રાજ્ય.
રાવજી તુજને રામજી મારશે રે, હેરો હંઠાનું રાજ્ય, હઠીલા. ૨
રાંમજી ભટવાંએ હંઠા બેળશે, તારાં રાક્ષસડાંને હરશે હોટ, હઠીલા. ૩
અગપતિ બોલ્યા હો રાણા તાહારે માળીએ રે, વાપસ બોલ્યા
ધરને બાર. ૪
રૂપાવજી કેહે છે નાલનફાતે વાનર ચારો ચૂર,
એ થું બોલી રાણી મંદોદરી, મુજવરે હફરો નથી કો મુર. ૫
રાવજી બેણી જેરે બોલીયા, મુજ મંદોદરી નાર;
તેત્રીસ કોડ માહારી સેવા કરે, ત્યાંહાં કાણુ સુગ્રીવ મોરાર. ૬
નરપતિ મુજે રે ધોતીવાં, સૂઈ કરે રે. રસોઈ;
મેલવે તે ભરડે છે કેદસ, વચ આણે છે તોચ. ૭
મણેશ મધેડાં ચારે છે, આપુંડા દોળે છે વાચ;
પવન બાહારેવર છે આંગણે, ઇંદ્ર બોળજ કરાચ. ૮
બ્રહ્મા પુસ્તક વાંચે છે, નવ ગ્રંથો બાંધ્યા ખાડ;
રામ હૃદયજી મુજને શું કરે, તું તો ગેહિત્રી ગુમાર. ૯

૩૦ સરખાવો પ્રેમાનંદ રજુવજી કહ્યું ૧૨ મું. ૩૧ સરખાવો
પ્રેમાનંદ-રજુવજી કહ્યું ૬ મું. ૩૨ મહારાષ્ટ્રી ચઢીચાતો. ૩૩ બૃહસ્પતિ.
૩૪ સાફ કરે છે.

- મુજ વારતા તે હાં કરેં રે, સીતા કરેં હથેં;
સુતો સિંહ જગાવીજો, માગી લીધું મર્ણ. ૧૦
- વણ પૂછે મ'હોદરી મોતી ઝાંખાં હાં;
દસ આબ્યું રધુનાથનું રજ લાગી રતનાં. ૧૧
- વજ્ર રાંમજના ભંજુને, યજ્ઞા ઉદ્ર ને ઇસ;
સીતાને તું લાવીયો, ભોમ પડે દરા શીસ. ૧૨
- હઠીલો સાથે લક્ષ્મણ હનુમંત વીર;
અસ્વાર આબ્યા રે શ્રીરામના રે, લંકામઢ યોયો અજધીર. ૧૩
- રાવણ ખાંન ને યોગ્ય રામજને ધણા રે, સંખ્યા નહીં સરદાર;
હઠકતણો આંક કિમ વાલીએ રે, પાલાતણો નથી રે પાર. ૧૪
- પવન રાંમજને પંખો કરે, દીવડીયા અંદ્ર ને સૂર;
આગા અસ્તાબ્યા લેહ રણા, બારે મેધ હબ્દર ૧૫
- ગોખ ચઢી મેં નીહાળીયું, હઠકતણો વિસ્તાર;
મ'હોદરી કરેં મુસકવે, ત્રુટયો નવસેર હાર. ૧૬
- ઉપઆજ દહાડો ધૂંધળો, સુણ પીયુડા મોરી વાત;
રાણો રાવણ રણ ચઢયે, મ'હોદરી કેહિ છે વાત. ૧૭
- એક અણુવિંતબું આવી મળે, આથોડુ ધાએ ફેંક;
દૈવ લખાવે જોઈ લખે, મીટી ન સકે લોક. ૧૮
- હે હે દૈવ દયા નહીં, અષ્ટ ધરાવનહાર;
મુજ પીયુ રણ સાંચરયો, નહીં આવે ખીજ વાર. ૧૯
- હે હે દૈવ દયા નહીં, અલીઅલ એક જ પંથ;
સીતાનો ધણી આવીયો, મુજ પીયુડો નવ લહંત. ૨૦
- લંકા ગાંમને ગાંદે રાવણે. રચ્યો રણતાલ તેણીવાર;
રાણો રાવણ રણ ચઢયો, મ'હોદરીતણો ભર્તાર. ૨૧

૩૫ સરખાવો પ્રેમાનંદ-રણચક્ર કંડવું ૮-૨, જ્યાં આ જ રાખ્ખો મળી આવે છે.

- જયતે કીરણે વરંદહલો કીધો, હા કીધાં કહે ચંદ;
દીધે દશમાં દડવડી ભણે ધન વેારંત. ૨૨
- કોઢવા કપિ કીધા ઉંચોહોરે, હડવડા પાડે હાક;
કપિ રીંછ વાંતર મળ્યા, પાડતા મોઢા ઢાક. ૨૩
- ભંજુવંત ત્રાડે હનું કરે હોહાર, મુગીવ સાહે ઝાક;
અંગદ મુખેજી ઉછળ્યા, પાડતા પોહાર. ૨૪
- મહાના ગુંબર મુમમ્મે, રચના મુમહાર, પાડતા તે પ્રહાર;
કોઢવા ગુણ મુભણુ આવી રામે કીધો મનુષ્યટંકાર ૨૫

કડવું ૨૮ ત્રિકૃશમળ તાલ, મળ્યા કપિરાલ, જયતે સુર સુ સોદળીયા;
૧૪ મું: રામનો રણભંગ, ભણી અણુભંગ, ઇંદ્ર જેસી વિમાન જેવા ચઢીયા ૧

કરડે કપિ હંત, ગાળે ગિરિભંગ, તુટે શિરખંધ, ઢળે ઢળીયા;
દેહ તે દહાક, વાળે વીરહાક, પડે શેષ હાક, શીસે ઢળીયા. ૨

અળહળે ભોહી ખાલ, ભયંતા ખંધાલ, ધાકંતા તોખાર; સો દગ વળીયા
કીધો રિપુહોમ, દેમ ખંધ ધોમ, ઉઠ્યા અંગ રોમ, હમા વળીયા. ૩

ગઢેડે ભંજુવંત, હાકે હનુમંત, ઈંદ્રજીત ને હનુમાન આધરીયા;
હનુ કરે હોહાર, મહાના ગુંબર, તાંદાં કુંભકર્ણને લક્ષ્મણ આધરીયા. ૪

ભાળંતે ગાંમ, રોજ્યા એક કામ, ત્યાંહાં રાવણુ રાંમ ધાયે મળીયા;
કવિ કરે વખાણુ, સમરે પુરાણુ, સાધે ગુણુતા કવે દશ કંખરીયા;
હવે દશકંધ, તાણુ ગુણુબંધ, ભણુ અધવંદ્ર રાહુ ગળીયા. ૬

રાવણુનાં વાઢવાં દશ વેણુ, ભણુ મૃંગમેર, માયાં નાલકેર પૂલ ચઢીયા;
રધુનાથજીનો રણભંગ, ભણી ઇંદ્ર, જેસી વિમાન જેવા ચઢીયા. ૭

છેદી વીર્ય અંગ, કીધું દેહભંગ, લસીને ચારંગ, મુ લડવરીયા;
રહો રૂઢે રાંમ, પાંચો નિભ કાંમ, જેસીને વિમાન, વેકુંડે ગયા. ૮

૩૬ કોલાહલ. ૩૭ આગળ. ૩૮ આ ત્રિતાલવાળા છંદ સાથે સર-
આવો પ્રેમાનંદ-રણુચલ કડવું-૨૨ મું.

ત્રૂટે કહીઆલ, ફૂટે અણીઆલ, વાગે વીર બાંધુ, આરાં પરીયા;
 હોવ વધુ કાટ વાગે હથીઆર તે બધે થટસુ સોંસરીયા. ૭૯ ૬
 આરયા સર્વ મીર, કાપ્યા રણુવીર, સાહો શરધીર, સો સેઠથીયા;
 કાપ્યા કપિ કાળ, કાઢી અંતરાળ, ૪૦ ગળે ધાલી માળ, કેસુ કુટીયા. ૧૦
 ઢોળ હમકતે, હડાંમા હમકતે, થંટા વાગે નાદશું મમધમીયા;
 નિપ-યો રણુજન, જંગનો તરંગ, મહિ નવરંગ, કયા લખીયા. ૧૧
 રણુનાયજનો રણુજન, નાંણી ઉદ્ર, ભેસી વિમાન ભેવા ચઢીયા;
 વણયો જન વાંધુ, છત્યું ભગવાન, જાપિ વાદમી; કવિ કહીયા. ૧૨
 જયો રણુયાજ, કીધો ચાર ભાજ, આપ્યા મહા ત્યાજ, હંકા ફરીયા;
 વણયા મુખ વાંધુ, માયું ગુણ નંધુ, સતી ભગવાનજ લેધ વળીયા; ૧૩

કહવું. ઢોલ ધસુકતે બનકી લેધ વળીયા, કેવતા લાગ્યા પાય;
 ૧૫ જુ' સાથ સભેડો ઘોડે ધૂમણી ત્યાંકાં વણયો વધામણી બય. ૧
 રાંભી સીતા સુંદર સદન સોહામણી, વર પાંખી છે રણુનાથ;
 વલકલ નાંખી વજ્ર પેઢિરીયાં સાથરે સુતાં વાલીમાંહે. ૨
 રાંમજને મણુપ ચઢાવીઉં લક્ષ્મણ પૂરે છે બાંધુ;
 ફર મસ્તક ઉઠયાં રાવણુવણુાં અથોહામાંહે હવું છે બધુ. ૩
ત્યાંકાં વણયો વધામણે બય;
 સાથ સભેડો ઘોડે ધૂમણી, સહુકો મંગળ ગાય. ૪

કહવું. ૪૧રાંમ આથે રાંમ નજર અથોહામાંહે રે;
 ૧૬ જુ'. કોં રણુજાર પેઢિયો પીતાંબર, રાંમ વધાવા બય રે. ૧

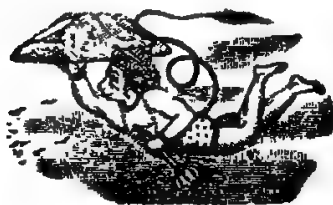
૩૬ સુંસરાં, આરપાર. ૪૦ આંતરાડાં. ૪૧ સરખાવો પ્રેમાનંદ-
 રણુયજ કહવું ૨૬ જુ'.

એકે છત્ર સિંહાસન લીને, એક વળી એક લળી શીર નામે;
એક સખી મોતીર વધાવે, એક રાંમના ગુણ ગાવે. ૨
તવ હર્ષે લોક નગરનિવાસી, તવ હર્ષ્યાં કોસલ્યા માયરે;
સખલન ઉલટ અંત ન માય રે. ૩

ક્ર.પુ. રામનાંમ આધાર, હમરે રાંમ નાંમ આધાર,
૧૭ મું. રામનાંમપર પ્રીત ન કવળી, તેહનો ચો અવતાર, અમારે. ૧
પાન ગુણ હું કહ ન લાંછું કવણુ કપાડે બાર;
આધુ ધરે ને જરા બ્યાપે, કંધે બેઠો કાળ. ૨
વેદ પૂરાણ શાસ્ત્ર એમ બોલે, રાંમ ઉતારે પાર;
વજ્રયો કહે ગાય મુલે, તે પાંચે પદારથ ચાર. અમારે.

[ઉત્તિશ્રી રણભંજ સમાપ્ત સંપૂર્ણ શુભમસ્તુ ॥ શ્રી ॥ સંવત
૧૭૪૦ વર્ષે માસ માસે શુકલ પક્ષે સપ્તમીયાં રવિવાસરે લખી છે ॥ લખીત
હવે શ્રી ૫ હીરણ્ય ॥ રણભંજનાં કંઠવાં ૧૭ ॥ શુભમસ્તુ ॥ હવે શ્રી ૫
સોમેશ્વર મુખદેવની ચોપડી લખી છે. ॥

મગ્નપૃષ્ઠકદિગ્રીવા વસુમુદિરધોમુલમ ।
કદેન લિખિતં ગ્રંથં ચત્તેન પરિપાલયેત્ ॥]

પૂર્તિ.

રામાયણ—(સં. રામસ્ય અયનં ચરિતં અધિકૃત્ય કૃતો ગ્રંથઃ) રામ—રાખ્દનો મહિમા બતાવનાર સુખાધિત—‘રાકારો-
 ચ્ચારમાત્રેણ મુક્તાન્નિર્વાતિ પાતકમ્ । પુનઃપ્રવેશશંકાયાં
 મકારોઽસ્તિ કપાટવત્ ॥’—ભાવાર્થ રામચરિતસાવન રામમાં
 આપ્યો છે—“રા” ઉચ્ચારતાં મુખ વધી, પાપ પુલાહ બલ; મતિ ફિરી
 આવે તેહથી, ‘મ’ મો કમાડી યાય. ” નવધા ભક્તિ—‘અવર્ણ કીર્તનં
 ચિત્તોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં હાસ્યં સરલય-
 માત્મનિવેદનમ્ ॥’ ૬૭૭. ૨-૫ મળવાની વાત ના બાધી (બાઝી)
 —સરખાવો ભાલણ કાઠમરી પૂર્વાભામ પ્ર. ૧૫૨ ‘બાઝ નહિ કો
 સાધિ’—ગાથ સાથે મેળ પડતો નથી. અધોરી—(સં. ઘોર ભયંકર,
 અ ઉમેરાયો ‘અધોપ’ની પેઠે). ઓવારણ—[સં અપવારય ઉપરથી
 અપવારણ—અશુભને અપનારતા—(ટાળતા) માટે ને વિધિ (દાખ વજે-
 રના અભિનયથી) કરાય છે તે]. ગોઝારો—(સં. ગુહ્યાગાર—ગુહ્યાઝાર
 ધર, કેવો ધંબાદિ જેમાં અકાલમરણાદિક વધાં હોય તે અશુભ કહેવાય
 છે તે ઉપરથી મનુષ્ય માટે પણ કહેવાય ઓરડાની સાથેની ઓરડીને ‘ગબર’
 કહે છે તે સખ્દ પણ આમ બ્યુત્પત્ત થયો લાગે છે.) નીશાણુ—(નિ+સ્થન્
 અવાન્ કરવો) ડકો, નોખત. નિશાન (ફા.) અને ‘નિશાની’થી આ
 રાખઃ ગોંખો છે. મોળાણ—(સં. મુકુટ ઉપરથી) માથે બાંધવાનું
 વસ્ત્ર. ગીદ—[સં. મિષ્ મીચવું, ઉપરથી નિમેષ; મિષ્ + તિ
 પ્રત્યય, (કુશ્ તું કુષ્ટિ તેમ) મિષ્ટિ—પ્રા. મિટ્ટી—મીઠું—મીટ].
 યુદ્ધારે—(પ્રા. વોહારી—વરહારી—સાવરણી). મસાણી—સખ્દ પ્રેમા.
 નંદજ ‘સાહિત્ય’ માસિકમાં છપાયેલા વિરાટ પર્વ અ. ૬ માં વાપરે છે.—
 ‘રાય વણા અમે ખેડવું, માર’ નામ તે મસાણી’. વધામણી—(સં.
 વર્ધયતિ. વર્ધાપયતિ ઉપરથી નામ વર્ધાપનમ્; પ્રા. વજ્ઞાવહ)
 હકારે—સં. આકારય બોલાવવું ઉપરથી. સ્વમ—સં. શપથ—અપ.
 સવહુ—સવહ—સર્વહ—સર્વ અને સ્વ એમ ઉત્કાન્તિ લાગે છે.

રસાલંકાર પ્રકરણ.

કાવ્ય એટલે શું ?—સામાન્ય રીતે બોલીએ તો, કાવ્ય એટલે ૧ અર્થનો સુંદર સંબંધમાં પ્રયોગ. કાવ્યસામીએએ કાવ્યમાં બહાં. (લક્ષણ આપ્યાં છે.). કોઇએ રસને પ્રધાન ગણી રસાત્મક વાક્યને કહ્યું છે; કોઇએ વકોક્તિ—એટલે ચમત્કારવાળી ઉક્તિને કાવ્ય કહ્યું છે; કોઇએ રમણીય અર્થ ઉત્પન્ન કરનાર સંબંધોને કાવ્ય કહ્યાં છે; એ સંબંધ અને અર્થ બંનેને કાવ્ય ગણ્યા છે. ખરું જોતાં, સંબંધ અર્થ પરસ્પર જોડાયેલા છે; માટે સંબંધ અને અર્થ બંને મળીને જ થાય છે.

રસ—પણ સંબંધ અને અર્થ કાવ્યનું શરીર છે; કાવ્યનો આત્મા રસ છે. જે લખાણમાં લાગણીઓ એવી સુંદર રીતે વર્ણવી હોય કે ત્યાં વારને આપણું મન ત્હેમાં તસ્લીન થઇ એક પ્રકારનો અતોલક નહ બોગવે, તો ત્હેમાં રસ છે એમ કહેવાય. રસનું સ્વરૂપ એવું થાય છે કે સંબંધાર્થનું ગ્રહણ થતાં આખો સંજ્ઞા (વર્ણવાતો) બાદે ત્યાં સુધી જે આનંદની સ્થિતિ મનમાં થાય તે રસ; રસને ત્વરાથી ગ્રહણ કરવાની શક્તિ તે રસિકતા.

રસની ઉત્પત્તિ—હૃદયમાં વાસનારૂપ રહેલા રતિ, શોક, ક્રોધ, ભય વગેરે ડેહાક બાવોમાંથી છે. એ બાવોનો અનુભવ યથાથી મનમાં મનો સંસાર હમેશ રહે છે; અને તેથી તે સ્થાયીભાવ કહેવાય છે. સ્થાયીભાવ વ્યક્ત થાય છે ત્યારે રસ કહેવાય છે. કાવ્યમાં કવિ જે અંશે પોતાના હૃદયના ભાવ ઉતારી શક્યો હોય અને તે હૃદયના સાથે વાંચનાર, એટલે અંશે પોતાના હૃદયવાણું એકત્ર કરી રંગી સુષ્ટિનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યો હોય તેટલે અંશે વાંચનારના પાંચીભાવ રસરૂપે વ્યક્ત થઇ કાવ્યરસમાં પ્રવાહિત થાય છે.

દ્વનિ કાવ્ય—જે કાવ્યમાં વાચ્ય અર્થ કરતાં વ્યંજ્ય અર્થ ગદી-

ચાતો હોય, અને વધારે ચમત્કારી હોય તોને કવનિકાવ્ય કહ્યું છે. વાંચતાં વારને તરત માલમ પડે તે વાચ્ય અર્થ, અંદર ગૂઢ રહેલો, તરત માલમ ન પડી આવે પણ જરા કંડા ઉત્તર્યાથી સહુદયી (કાવ્યની ખૂબીની પરીક્ષા કરવાના અનુભવવાળા) ને માલમ પડે તોનો અર્થ તે વ્યંગ્ય કહેવાય.

કાવ્યમાં શબ્દચમત્કૃતિ અને ચમત્કૃતિ બંને જરૂરનાં છે. પરંતુ અર્થ પ્રધાન છે, શબ્દ ગૌણ છે. શબ્દચમત્કૃતિ એટલે રસની જમાવટને અનુસાર પદ-લાલિત્ય; એટલું પદલાલિત્ય અથવા એકલી મનોહરી શબ્દરચના કે મધુર છંદરચના કંઈ કાવ્ય નથી. જ્યારે અર્થમાં ચમત્કાર ખરાબર રજો હોય ત્યારેજ કાવ્ય થયું કહેવાય.

અમૂક વસ્તુ સામાન્ય મનુષ્ય જૂલે અને કવિ જૂલે તોમાં ધણો ફેર છે. કવિ પોતાની પ્રતિભા અને કલ્પનાના બલવડે સામાન્ય વસ્તુનું વર્ણન એવું ખૂબીદાર બનાવે છે કે વાંચવાથી આપણને અતિશય આનન્દ થાય છે. કાવ્યમાં સાથે સાથે પ્રસાદ અને સ્વાભાવિકપણું હોય તોજ તે હૃદયમ્મ થાય છે.

અલંકાર—એટલે શોભા અથવા શોભા આપનારી વસ્તુ; જેમધરેણી શરીરને શોભીતાં કરે છે તેમ જમાણી કેઠણીક ચમત્કારિક રીત અથવા છતાં જમાણી શોભા અને સચોટતાને પ્રુષ્ટિ આપે છે—તોને નામ અલંકાર. કાવ્યમાં બહુધા શબ્દ અને અર્થ સાલંકાર હોવા જોઈએ; અલંકાર કવચિત્ ન હોય તો બાલો; પરંતુ કાવ્યમાં જો રસનું અસ્તિત્વ હોય તો પછી અલંકાર, શબ્દ અને અર્થ—જે બંને કાવ્યતા અંગમાં આવતા ઉત્પન્ન કરે છે; અને જેમ આશ્પણ શરીરને શોભાવી આનન્દ પમાડે છે તેમ કાવ્યાલંકાર આત્માને આનન્દ પમાડી કાવ્યતા ઉપકારક થાય છે.

હાર કહ્યું તેમ, શબ્દ અને અર્થ જો કાવ્યનું કલેવર છે; રસ એનો આત્મા છે. જેમ શરીરને હાર વગેરે અલંકારો ભૂષિત કરે છે અને તે દ્વારા આત્માને આનન્દ પમાડે છે તેમ કાવ્યમાં ઉપમાદિ અલંકાર શબ્દ અને અર્થને ઉત્કૃષ્ટ બનાવી રસમાં વધારો કરે છે. રસનો અભાવ હોય તો અલંકાર માત્ર શબ્દ અને અર્થને શોભાવે છે અને ઉક્તિમાં ફક્ત

વેચિત્ર્ય પેદા કરે છે. આમ કાવ્યને અલંકાર સાધનભૂત છે; સાધ્ય-
વસ્તુ નથી.

શબ્દાલંકાર—અલંકાર શબ્દમાં અને અર્થમાં બંનેમાં હોય છે. વિશેષ કરીને જ્યાં શબ્દની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે છે ત્યાં શબ્દાલંકાર થાય છે; અનુપ્રાસ, યમક વગેરે શબ્દાલંકાર છે. એકનો એક વર્ણ એટલે જ્યંજન પારંપર આવે ત્હેને અનુપ્રાસ કહે છે; જેમકે ‘વરણુ’ લીલા રઘુપતિની, વિમલ વાલ્મિકિ વાળ. કહડણું ૧-૩. સિન્નસિન્ન અર્ધવાળા કે અર્ધ સંહિત બે કે વધારે અક્ષર એકજ ક્રમમાં ફરીને આવે છે ત્યારે યમક થાય છે; જેમકે ‘અતુલ બળથી સભા વાનર, સિધિલ વ્યાકુલ થાય; સંગ્રામ રામ ને મામ મૂકી, હપિ નાકા ભય’ કહડણું ૨૩-૨૪; વળી ભૂવો આખું ૨૨ મું કહડણું.

અર્થાલંકાર—જ્યાં વાક્યના અર્થની અથવા વાક્ય માટેલા વિચારની ચમત્કૃતિ જોવામાં આવે ત્હેને અર્થાલંકાર કહે છે; ઉપમા કેપદ્ધિ અર્થના અલંકાર છે.

૧—અતિશયોક્તિ—જ્યાં વર્ણન કરવાની વસ્તુનું નામ જ ન હોય અને ત્હેને બહાર બીજાનું વસ્તુનું વર્ણન એવી રીતે થયું હોય કે તેથી બંનેનું એકજ થયું હોય, ત્યાં આ અલંકાર થાય છે. આના પાંચ પ્રકાર છે. (૧) જ્યાં સિન્ન પદાર્થને અસિન્ન જેવા વર્ણવ્યા હોય એટલે એકમાં પણ અલેક વર્ણવેલા હોય, (૨) જ્યાં અલેકમાં એક વર્ણવેલા હોય (૩) સંબંધ હોય છતાં અસંબંધ કહો હોય (૪) અસંબંધમાં સંબંધ કહો હોય, અને (૫) કાર્યકારણના સ્વાભાવિક ક્રમથી ઉલટું જ વર્ણન થયું હોય—જેમ પાંચ. અતિશયોક્તિ બધા અલંકારોનું મૂળ છે; ફરકમાં ખરેખર હોય ત્હેના કરતાં તે વધારીને વર્ણન થાય છેજ; છતાં જ્યાં આ અતિશય ખાસ કરીને જણાય ત્યારે આ અલંકાર થયો એમ કહેવાય છે; જેમકે ‘નહીયેં ચોણિત અદકું વણું’—કહડણું ૧૫-૧૬; ‘સળકે રોપ, ધરા ધમધમે’ ૨૦-૨૨.

*અંહી બધાં ઉદાહરણ પ્રેમાનંદકૃત ‘રણુવલ્લભાંચીજ’ લીધાં છે.

૨—અર્થાન્તરન્યાસ—જેમાં સામાન્ય હકીકતથી વિરોધ હકીકતનું કે વિરોધ હકીકતથી સામાન્ય હકીકતનું સમર્થન કર્યું હોય ત્હોને અર્થાન્તરન્યાસ કહેવાય છે; જેમકે, ‘નથી નાથ ! કો દોડલે કાળભાથી’ કંઠગુ ૨૧-૪.

૩—અપ્રસ્તુતપ્રશંસા—અપ્રસ્તુતનું—જેને વર્ણવવું નથી ત્હેનું—વર્ણન કરવું, પરંતુ તેથી પ્રસ્તુત સમન્વય તો આ અલંકાર થાય છે. અર્થાત્ જેનું વર્ણન કરવું હોય ત્હેનું વર્ણન ન કરતાં ત્હોને લાગુ પડે એવું બીજાનું વર્ણન કરવું તે; આને કેટલાક અન્યોક્તિ કહે છે; જેમકે ‘ન માનો હથું કંથ રીસાળ રમીયા, ક્યમ સૂજી જતાય મળે કોઠિ અગીયા; ક્યમ ઠરજી જતે વઢે વાધ સાથે, કુંજર જીયો કંઠી સુધયો સિંહ સાથે’ કંઠગુ ૨૧-૬.

૪ ઉત્પ્રેક્ષા—ઉપમાનનો ધર્મ મનમાં રાખી ઉપમેય ઉપર ઉપમાનના સરખાપણાનો તર્ક અથવા સંસાર જતાવાય ત્યાં ઉત્પ્રેક્ષા થાય છે. કંઈક કારણથી એક વસ્તુની બીજી વસ્તુ તરીકે સંભાવના (ઉત્પ્રેક્ષા) કરી હોય ત્યારે આ અલંકાર થાય છે. ‘બહુ, ’ ’ રાકે, ’ ’ રખે, ’ ’ શું’ ’ એવા શબ્દ ઉત્પ્રેક્ષાના બ્યંજક છે. જેમકે ‘ રાક્ષસ વાતર થયા એકાકાર, રાકે ફરી મંડારો સંસાર ’ કંઠગુ ૧૫-૬; કંઠગુ ૨૧-૨૫.

૫—ઉદાત્ત—જ્યાં વસ્તુનું અથવા સંપત્તિનું વર્ણન થયું હોય ત્યાં ઉદાત્ત અલંકાર કહેવાય છે; ત્યારે કંઠગુ ૬ મું જ્યાં રાવણનો વેલવ કવિ વર્ણવે છે.

૬ ઉપમા—જ્યાં બે પદાર્થનું સરખાપણું ચમત્કારી રીતે—મનને આનન્દ પમાડે એવી રીતે વર્ણવ્યું હોય ત્યાં ઉપમા અલંકાર થાય છે; જેમકે ‘ જુટયા હસ્તિ વન બાંને જેમ, જુટયા વાતર લંકા લેશે તેમ ’ કંઠગુ ૩-૪ [ઉપમામાં ચાર વસ્તુ ભેદભેદ—જે વસ્તુને સરખાવી હોય તે—ઉપમેય, જેની સાથે સરખાવવી હોય તે—ઉપમાન, જે સાધારણ ગુણને લીધે બે પદાર્થની સરખામણી કરી હોય તે—સામાન્ય ધર્મ, અને ઉપમાવાચક-સામ્ય જતાવનાર શબ્દ;—જેમકે—જેમ તેમ, જેવું ત્હેનું, પ્રમાણે, પેઠે, પેરે, સમ, સરખું, સમાન, તુલ્ય વગેરે.] આ દૃષ્ટાંતમાં

‘ વાનરા ’ એ ઉપમેય છે. ‘ હસ્તિ ’ ઉપમાન છે; ‘ હૃદીને વન ભાંગશે ’ અને ‘ હૃદીને લંકા લેશે ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે; ‘ જેમ-તેમ ’ સાદૃશ્ય-વાચક શબ્દ છે. જ્યારે ઉપમામાં ચારે અંગ આપ્યાં હોય ત્યારે તે પૂર્ણોપમા કહેવાય છે; એકાદ ન આપ્યું હોય તો હ્રોતોપમા અને છે.

૭—કાવ્યોક્તિ—જે વાતનું સમર્થન કરવાની જરૂર હોય ત્યાં ત્હેનું કારણ આપી સમર્થન કરવામાં આવે ત્યાં કાવ્યોક્તિ અલંકાર થાય છે; જેમકે ‘ જીનું મન હોય ચંચળ ધણું, કપટ વનશે લલમણ તણું ’ કડવું ૧૮-૧૨.

૮ રૂપક—એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવેલો ન હોય, પરંતુ ત્હેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થ જ એમ કહ્યું હોય, તો તે અલંકાર રૂપક છે; રણવજ્રના બીજા કડવામાં કુંડ ૭ થી ૧૨ સુધીમાં રણનું ચક્ક તરીકેનું ‘ પૂર્ણરૂપકનું ’ ક્ષાંત આપેલું છે. અંદી રણને વજ્રના જેવું કહ્યું નથી, પણ ચક્કનું રૂપ આપ્યું છે, રણને ચક્કત્વ લાગુ પાડ્યું છે. કેટલેક કેહાણે સામાસિક શબ્દના વિગ્રહ, ઉપરથી કયો અલંકાર ગણવો ત્હેનો નિર્ણય થાય છે. જ્યાં ‘ રણચક્ક ’ (રણરૂપી ચક્ક) નો ‘ ચક્ક જેવું રણ ’ એમ ઉપમિત સમાસ લઘ્યે ત્યાં ઉપમા અલંકાર થાય; પણ ‘ રણ એજ ચક્ક ’ એવો વિગ્રહ કરી કર્મધારય સમાસ લઘ્યે તો અલંકાર રૂપક થાય છે.

૯ વિનોદિત—એકના વિના બીજું શોભે નહિ એવું, કે શોભે એવું, યમત્કારિક રીતે વર્ણવ્યું હોય તો વિનોદિત અલંકાર થાય છે; જેમ-કે ‘ ચંદ્રવિના જેમ જામની રે, દીપવિના જેમ ધામ; ત્વમ વિલીપલુ બાંધવ વિના, ફીરો ઉજ્જવલ લંકા ગામ ’ કડવું ૧૧-૬.

૧૦ વિરોધાભાસ—જ્યાં શ્લેષથી પદના બે અર્થ હોય, એક અર્થમાં બે પદાર્થ વચ્ચે વિરોધ હોય ને બીજા અર્થથી તે વિરોધનું નિરાકરણ કહ્યું હોય—સમાધાન થયું હોય ત્યાં વિરોધ દેખીતો હોવાથી વિરોધ નથી, પણ વિરોધનો આભાસ છે માટે અલંકાર વિરોધાભાસ કહેવાય છે; જેમ કે ‘ દસગ્રામ નિરગ્રામ કાઠો કેમ ફરીયાં ૧ ’ કડવું ૨૧-૧૪

૧૧—વિરોધોક્તિ—જ્યાં કારણ જતાં કાર્ય નથી થયું એમ

વર્ણવવામાં આવે ત્યારે અલંકાર વિશેષોક્તિ કહેવાય છે; જેમકે ‘ ધર્મા
પૂર્ણ ને ન મધ્ય કુટેવ ’—કંઠ્યું ૧૧-૪.

૧૨ વિષય-જો વસ્તુ વચ્ચે અત્યંત અંતર વર્ણવેલું હોય છે તો
અલંકાર વિષય કહેવાય છે; જેમકે ‘ આપણુ છવ ને જો જમવાન, હોરે
હઠીલા રાણા ’ રણચક્ર કંઠ્યું. ૧૨-૨૪; વળી ‘ કાંકાં મેર કાં કાંકરો,
સમુદ્ર ખાલી ’—કંઠ્યું ૨૧-૧૦.

૧૩ વ્યતિરેક—જ્યાં ઉપમાનથી ઉપમેય વધારે ચઢીયાતું વર્ણાયું
હોય ત્યાં વ્યતિરેક અલંકાર થાય છે. સામાન્ય રીતે ઉપમાનમાં ઉપ-
મેય કરતાં અધિક ગુણ હોય છે; છતાં કવિ ઉપમેયનું આધિક્ય વર્ણવે
છે; તે આધિક્ય તેજ વ્યતિરેક; જેમકે “ પ્રીત રામની તજ માનુષી, બજ
મહારાજ એ હરાયુષી, કંઠ્યું ૧૫-૩૬.

૧૪—સાર—જ્યાં ઉપમાનનો હિતરોત્તર લેતકર્ષ ખતાવાયો હોય
ત્યાં આ અલંકાર થાય છે; જેમકે ‘ હોયે કાષ્ટયે’ કંઠ્યુ પાપાણુ, પાપાણુયે’
કંઠ્યુ લોહ નિર્વાણુ; લોહયે’ વજર કંઠ્યુ લોહ વરે, પણુ વજરયે’ કંઠ્યુ
માહાર’ રહે’ કંઠ્યું ૨૦-૩૬.

૧૫—સ્વભાવોક્તિ—ચાક અને ચપાવત (જેમ બન્યું હોય તેમ)
વસ્તુવર્ણન જેમાં હોય તે સ્વભાવોક્તિ કહેવાય. જેમકે, ‘ ફો વાનરા
મૂકે દોઢ; ’ ‘ પછાડે પૂંછ વળડે બાલ ’ કંઠ્યું ૩-૧૦.

વ્યુત્પત્તિના શબ્દો.

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અધારી, ૬૫; પૂર્તિ.		ધરો,	૮૩	પાખર,	૮૧
અડાણી,	૮૮	અ'પાણી,	૯૧	પાખે,	૧૦૧
અપહર,	૮૭	ચાકી,	૮૪	પાખરા,	૯૧
અબલખ,	૮૮	છાન',	૮૪	પાહાની,	૧૦૩
અવનવા,	૮૫	જરયા,	૮૨	પૂંઠળે,	૧૧૮
અસૂર,	૧૦૭	છહ,	૧૨૨; પૂર્તિ.	ચે',	૧૧૨
અપ,	૧૧૪	છાહ,	૧૧૮	ચેર,	૧૧૦
આફળીએ,	૧૦૧	જરહરી,	૮૬	ચાળ,	૮૩
આળે,	૯	જુહાર,	૧૦૦	પાહોત્યો,	૧૧૪
ઉપરણી,	૮૫	જોબન,	૭૧	ખાધરી,	૯૬
જ'ઠ,	૯૨	જૂંઝર,		બાપ,	૧૧૫
ઝોળે,	૭૬	કંઠોળે,	૬૪	જુહારે,	૬૩
ઝોવારણી, ૧૦૨; પૂર્તિ		તરીયા તોરણ,	૧૩૭	બીને,	૮૫
કાઠું,	૭૫	તોખાર,	૮૮	બાંડયું,	૬૦
કડાબુંડ,	૧૮૬	થાહા,	૧૩૦	લોંચરાં,	૧૨૫
કંથ,	૧૨૫	થો,	૧૨૩	મહું,	૧૩૫
કારમી,	૧૧૪	હાઝે	૬૭	મસાણી, ૮૭; પૂર્તિ.	
કાંગરે,	૮૪	કાઠ,	૧૧૨	મીઠ,	ભૂવો પૂર્તિ.
ફેટે,	૮૪	ફલાયા,	૬૧	મૂઠ,	૧૨૬
ખાસા,	૬૦	ટોહોવટ,	૧૨૧	મેઘી,	૧૨૫
જરવગેહેલો,	૮૭	ધૂંધળી,	૯૦	મોઝાર,	૧૦૬
ગોખ,	૧૦૫	ગીસાણુ, ભૂવો પૂર્તિ.		મોળીયું, ભૂવો પૂર્તિ.	
ગોઝારો,	૧૨૨	પડો,	૧૦૫	ફાંનડે,	૧૨૬
ધાણુ,	૮૪	પણુહ,	૧૦૭	કહાચ,	૬૦

સાજક	પૃષ્ઠ	સાજક	પૃષ્ઠ	સાજક	પૃષ્ઠ
સોહી,	૧૦૪	વાંઠાં,	૯૩	સૂતાર,	૧૦૪
વહારે,	૧૨૭	વિનતિ,	૮૨	સોં,	૧૧૧
વપ્રહં,	૮૨	વિનંતિ,	૮૨	સોહ,	૧૨૯
વઝો,	૧૨૨	વીજળી,	૧૨૦	સોહિયા,	૧૨૭
વઝિ,	૮૦	વીજી,	૧૨૬	હઠારે, ભૂવો પૂર્તિ.	
વધામણી, ભૂવો પૂર્તિ.		વોહોણો,	૧૨૨	હાડ,	૧૩૭
વલણ,	૭૬	સગ, ભૂવો પૂર્તિ.		હેવ,	૬૭
વંઠી,	૯૧	સરાણ,	૮૧		
વાજ આંચો,	૬૫	સાર,	૯૩		

પૂર્તિ.

પૃષ્ઠ ૨૦ પેસા ૩ પછી જાંચો—‘ખડ’ એવા જીએ તો ક-
વિની ઉત્તરાવસ્થામાં રહેમના કવિતા કરી શકે એવા બધા સિખ્યો મરી
પરવાર્યાં હતા. રૂઢ દ્વારકાદાસ તો સાઠ વર્ષની વયે કવિનેા સિખ્ય
થયો હતો. રત્નેશ્વર, વીરજી તેમજ હરિદાસના ૧૭૭૫ પછીના મંથો
રચેલા મળી આવતા નથી. કવિના એક અપસિદ્ધ સિખ્ય કૃત્વકાસદ્ધ
રચેલું હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન સં. ૧૭૭૩ માં રચેલું મળ્યું છે. તે સિખ્ય પણ
કવિનાં છેલ્લાં વર્ષમાં વખતે હવાત નહિ હોય તેથી જ કવિના વખતમાં
જીવતા રહેલા સિખ્ય સુન્દરના હાથમાં ‘હસમ’ પૂરો કરવાનું આન્યું હતે.

પૃ. ૨૮ ના ત્રીજા પેસા પછી—સોળમા ચતુરના, એક ઉત્તરાધમાં
સ્થાપલી ‘અંજલ વિષ્ટે’ શુદ્ધિમહારના રીસેમ્બર ૧૩ ના અંકમાં
કાપેલી છે. આ કાવ્ય રૂઢ વિહિનો પ્રસંગ આવડું નથી; પરંતુ એક-
દર ૯૦ કાપામાં આખા શુદ્ધકાંદની કથા વર્ણવે છે. અંજલ અને રાવ-
જીના પ્રતિનાતરનો ભેદકાર પ્રસંગ ૧૮ કાપામાં આવ્યો છે અને બાકીના
ભાગમાં વિહિની અવગણનાને પરિણામે થયેલા રામરાવજીયજ્ઞનું વીરસ-
ભર્યું વર્ણન છે. કવિનું નામ (‘વસહી કીકુ ધમ ભણિ’) વસહી
કીકુ છે. આ કાવ્ય ભાષાની દૃષ્ટિએ તેમજ ‘રસયજ્ઞ’ ના વિષ-
યની દૃષ્ટિએ બહુ અમલ્યું છે. રૂઢ અંજલ રાવજીને રામ પરાક્રમ જી-
વસાથી કહી બતાવે છે:—

‘ એહણિ હવ્યુ સુખાદ સખલ સંત્રામિ જીવ
ફરસરામ અતિ યર તેજ બલહીજી પ્રીધુ,
ફપનમા વિગોઈ પરફપર તે માર્યા
કળંધનિ વિરાધ અસા તિહાં સંઠાર્યા;

સાવર જ બધી આવિવા શું રાજસ મહર જ કરિ,
હસરખ કારિ હું રાવજી વસા કીવડીવા કીવડી ખરિ ”

વળી આ કાવ્યમાં રામલક્ષ્મણની અવતારશાવના, ઇંદ્રજીતનું
 અંતરિક્ષ યુદ્ધ, નાગપાશથી રામલક્ષ્મણની મૂર્ચ્છા, નારદસ્તુતિથી રામ
 ભજે છે અને ગરુડનું રમણ કરતાં નાગપાશ બંધ છૂટી ભય છે તે
 પ્રસંગ, પછી ઇંદ્રજીતને મારવા 'ચૌદ વરસ અપવાસ શ્યુ, નયણે નિદ્રા
 નવિ કરિ'—વગેરે પ્રત્યયની જરૂર, ઇંદ્રજીત મરાતાં કુંભકર્ણને જગાડયાનો
 અતિશયોકિતવાળો પ્રસંગ, બધા ઉપાસથી કુંભકર્ણ ન ભળેલા ભારે
 અપહરાનું નૃત્ય કરાવ્યું, પછી 'આજસ મરહી અંધિ રંચ રંમભરિ
 બિહુ થાયું' અને પૂછ્યું—'કાથી નિદ્રા બંધ ? અંજ કાંઈ કુશલ ન
 દેખૂ'—એટલે બધી હકીકત ત્હેને ખબર પડતાં રાવણ પાસે જઈ ત્હેને
 સલાહ આપી કે 'તુંપિ સીતા શ્રી રામનિ રાજ લંકા વર્તિ'—વગેરે
 વર્ણનો વાંચવા લેવા છે.

શુદ્ધિપત્ર.

—મરુતાવન—

લીંટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	(હાર, કુંડીને મોસાણું)	(મોસાળા ચરિત્ર)
૧૩	નાન્દેશ	નાન્દોશ
૧૪	બાલબ્યા	બાલાબ્યા
૨૨	ભક્તિમાન	ભક્તિમાન
૭૬લી	શુ'માર	શુ'માર
૨૦	બડબ્યા	બડાબ્યા
૫	ઉદ્દીપન	ઉદ્દીપન
સિંથી ૪	બાસ	બાસ
૭૬લી	કાંઠે	કાંઠે
૧૬	કાકન	કાકિન
૧૨	કણુ	કણુ
૩	અનુયાયી	અનુયાયી
સેથી ૭	પુકુલ	પુકુલ
સેની ૫	મૂઠ	મૂઠ
સેથી ૭	શામચણુ	શામાચણુ

—મૂલ

કાંડી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૬	શામનામનો	શામનામના
૭	કરબ	કારબ
૮	ઉપહાર	ઉપહાર
૧૧	રીસ	રિપ્ત
૨	આ દેવ	આલેદેવ
૪	મધસ્થ	મધસ્થ

”	૧	મહાકવિ	મહાકવન
૧૧	૬	વરહ	વાહન
”	૧૧	ધૂમતા	ધૂમતા
”	૧૫	વિજ્ઞાત	વજ્રજ્ઞ
૧૩	૧૩	આબ્યા	આખ્યા
૧૫	૨	દવ	દેવ
૧૬	૧૪	આપ્તું	આત્મું
૧૭	૧૦	કરાવો સંઘીત માન;	કલિતએ કરાવો માન;
૨૦	૨	મળીયા સાથે ભાષ,	મળીયા સાથે ભરી ભાષ,
૨૩	૨૬	એ તો કો મહા	તેના પૂરીએ મન
”	૩૫	મોહોદ	મોહ (મરડાઈને)
૨૫	૧૧	કપાલ	કપાલ
૨૬	૨૨	કચ્છાસના	કોક્ષાસના
૨૭	૨૫	નમ્યા ભૂપ...મહાભાષી	નમ્યા ભૂપ...મહાભાષ
”	૨૬	કેદરૂપ	રૈદરૂપ
૨૮	૩૪	મઈ લીંદ ભારે નવે	મઈ લીંદ ભારે નવ
”		પોળ મઠિ:	પોળ માથે;
”	૩૭	સળક મંત્ર	વહે મંત્ર
”	૪૦	રાક્ષસ આબ્યા	રાક્ષસરાય આબ્યા
૨૭	૩	મેદિ	પચાસ મેદિ
૩૦	૧૪	અંબનામળપર્વતનો વાસી	અંબન પર્વતનો વાસી
૩૧	૧	પરમારથ	પરમારથે
૩૨	૮	કંઠનો	કંઠ
૩૮	૧૪	કમલવ	કમલવ
૪૨	૫	ને	તે
૪૩	૧૦	હઠી	હઠીએ
૪૪	૧૨	ભલુચે	આલુચે
૪૫	૪	રામ વિશીશલુને	વિશીશલુ
૪૬	૧૨	મેક સમાન	મન મેક સમાન
૪૭	૨૦	કુખાટવા	ગાટવા

૪૮	૭૧	રાવણુ	રાવણી
"	૭૪	એક હાંધી રહી વહ છે—	
		'ઈદ્રજીવ આઠવાણે વણુ', એ પાસે ન સીકું પાલા	
		વણુ;	
૫૭	૪૧	વરે,	રહે,
૫૫	૧૧	લઈ	લઈ
૫૭	૨	પલીત પડે	તે પલીતની પૂઠ
"	૫	રાવને	રાવને
૫૮	૧૨	ઘેટયા	ઘેટયા
"	૧૩	સેજ સૂતા	રહેને સૂતા
"	"	ઠાસ ઠાસી	ઠાસ ખવાસ
૫૯	૧૫	લટપટી પામના	લટપટી પાવ, છે
"	૧૧	નિસાન	નીસાણ
"	૧૯	ઈલ વાનર ઉલટયું	ઈલ વેગયું ઉલટયું
૬૦	૨૭	ટોપ	ટોપ
"	૨૫	મહારોડનો	મહારોડ રાય
"	૨૧	હાંતિ ખરતો	હાંતિ કરતો
૬૧	૩	પાટે	પડે
"	૪	ખસરડે	હસરડે
"	૫	વાખ્યાં...જઈ નીર મળીયાં	વખ્યાં...સાવર નીર મળીયાં
"	૭	કવચ	કાચ
"	૮	સુદૃઢ	સુદૃઢ
૬૩	૧	નિર્ભર	નિર્ભર
૬૪	૫	તાણે	ત્રાટે
૬૫	૧૦	ઠાણ;	ઠાણા;
"	"	કેસ વાનર રહ્યાવ.	કેસ વાનરે રહ્યાવા.
૬૭	૭	હીરા	હરીશ્વર
"	૯	વા	વાયુ

૧૮	૨૦	ઉપનયો	ઉપન્યુ'
૭૦	૩૫	આસના વાસના	આસ વાસના
૭૨	૬	ભાવજી	માવજી
૭૪	૨૨	ઉત્તમ પ્રકાશીજી	ઉપદેશીજી
શબ્દયજ્ઞ-ટીકા.			
૫૫૬	હાંથી	અશુભ	શુભ
૭૭	૬	ત્ર્યે	ત્રૈ
૮૧	૨૨	જાવ	જુવ
૮૩	૨૪	ઉપદેશ્યો	ઉપદેશ્યો
"	૨૦	ઉદ્+પત્	ઉત્+પત્
૬૧	૨૩	ઉપહ	ઉપમા
૬૨	ઉદ્દેશ્યો ૩	શ્રુતિવૃત્તિ	શ્રુતિવૃત્તિ અનુપ્રાસ
૬૩	૧૩	આશીત	આમિત
૧૧૪	ઉદ્દેશ્યો ૩	ઉપમા	શબ્દલિપ્ત
૧૧૬	૧૪	સંભારી આન્યુ'	સંભારી આન્યુ'
૧૨૦	ઉદ્દેશ્યો ૭	વિષ્ણુક્તા	વિષ્ણુક્તા
૧૨૨	"	પ્રતિતિ	પ્રતીતિ
૧૨૫	૧૭	આ દે'કના પૂર્વાર્ધમાં દેખાત અલંકાર ઉ.	
"	ઉદ્દેશ્યો ૫	સપથ	શપથ
૧૨૬	ઉદ્દેશ્યો ૬	ઉપહ	ઉપમા
"	"	પદેશા ચરણમાં પ્રાન્તમદ્	અલંકાર ઉ
૧૫૬	૫	ચમત્કૃતિ	અર્થચમત્કૃતિ

ટ્રેનીંગ કૌલેજ તથા હાઈસ્કૂલોમાં આજ્ઞતાં
મહાકવિ ગ્રેમાનન્દ તથા બીજા આઠ કવિઓનાં

સુદામા ચરિત્ર

તથા

સુદામા પૂર્વકથા

ટીકા, પ્રસ્તાવના સહિત.

મંજુલાલ રણછોડલાલ મજમુદાર.

બી. એ. એલ.એલ. બી.

કાચું પૂઠું રૂ. ૨-૦-૦

કપડાનું પૂઠું રૂ. ૨-૮

મળવાનું ઠેકાણું—કર્તા પાસેથી ધંડીઆડા, વડોદરા.

હુડાણામિત્ર પ્રેસ, વડોદરા.

